

ЕШЛИК

Бош муҳаррир:
Тоҳир МАЛИК

Таҳрир ҳайъати:
Ғаффор ҲОТАМ —
бош муҳаррир ўринбосар
Носир МУҲАММАД —
масъул котиб
Абдул ЖАЛИЛ
Низомиддин МАҲМУД
Рауф ПАРФИ
Тўхтамурод РУСТАМ
Аббос САИД
Темур ХЎЖА
Абдуқодир ЭРГАШ
Собир УНАР
Тоҳир ҚАҲҲОР
Яшар ҚОСИМ

ЕШЛАРНИНГ
АДАБИЙ, ИЖТИМОИЙ
ЖЎРНАЛИ

Муассислар:
Ўзбекистон
Ёшлари
Иттифоқи
Марказий
Кўмитаси ва
Ўзбекистон
Ёзувчилар
уюшмаси

мусаввир:
Ф. АЛИМОВ

Техник муҳаррир:
Р. ЖУМАЕВ

Мусаҳҳих:
М. ТУРСУНОВА

1982 йилдан чиқа бошлаган
123/май — июн

5-6

2
9
6
11

НАСР

- Собир Ўнар. Бир ўларман чавандоз. Ҳикоялар 7
- Чўлпон. Клеопатра. Бадиа 40
- Александр Солженитсин. ГУЛАГ архипелаги 75

НАЗМ

- Усмон Азим. Шеърлар 3
- Ғулум Мирзо. Шеърлар 36
- Илҳом Ахрор. Шеърлар 47
- Нормурод Мусомов. Шеърлар 50
- Олис-яқин овозлар. 69

Тошкент
«Камалак»
нашриёт-матбаа
бирлашмаси.
Ўзбекистон
Республикаси
«Шарқ» нашриёт-
матбаачилик
консернининг
босмахонаси

С «Ёшлик» № 5 — 6
1992 й.

Босмахонага
27.111—92 да
туширилди
Босишга
27.IV-92 да
рухсат берилди.
Қоғоз формати
84×108¹/₃₂
Шартли босма
тобок — 8,6
Нашриёт
ҳисоб босма
табоғи — 12,1

111339 нусхада
чоп этилади.
Буюртма № 347
Баҳоси шартнома
асосида
Манзилимиз:
700113, Тошкент,
Қатортол кўчаси,
60-уй.
Телефонлар:
78-97-58,
78-97-07,
78-17-47.

МАҚОЛАНАВИСЛИК

Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси 52

НИГОҲ

Аскар йигит кундаликларидан 100

Ўлжас Сулаймонов. Туркийнома. 107

Ури Геллер жумбоғи. 113

Пеле. Футбол менинг ҳаётим 116

Тошпўлат тажанг ва бозор иқтисодиёти 122

«Яна, куйлагил, Гугуш!» 128

Усмон Азим

Баҳорги боғ

1

У!.. Оламдан тўкилди гуноҳ!
Оралаган боғларга санми —
Гуллайсанми шунақа, Оллоҳ,
Оллоҳ, шундай кўкарасанми?

Емғирларинг бир дунё хитоб!
Олам қайта яралди — янги!
Менинг қайси «оҳ»имга жавоб —
Йиғлайсанми шунақа, Тангрим?

Сен — сахийсан. Меҳрдир боринг.
Гуллашингу йиғлашинг — ошкор...
Мен — бир тўзгин майсангман, Тангрим,
Мен — бир қатра ёшингман, Жаббор.

2

Зирқиради илдизим — тупроқ,
Заррасини аранг кўтардим.
Ҳали қорлар бўлмасдан адоқ,
Сабрим етмай, Тангрим, кўқардим.
Турфа кўкат ердан қалқиди,
Теварагим...
Мен ҳам битта гиёҳ талқини —

Қариндошман ҳамма гиёҳга.
 Бепарводир баҳор гуллари:
 Хуш лаҳзага ташлаб ихтиёр,
 Ёмғирларга тутиб қўлларин —
 Очилишди мендай бахтиёр.
 Бахтли бўлдим меҳрингдан мен ҳам,
 Чақмоқларда ёришди юзим —
 Теракларда эркесвар кўклам
 Ўрмаларкан кўкларга узун.
 Боғларингда тураркан тўлиб,
 Бошларимга урилди туман.
 Англадим, бу — туманмас, булут,
 Англадимки, мен ҳам тоғлардан.
 Эриб битди қушининг мунглари —
 Маҳв бўлдингми сен ҳам охир, марг?
 Новдаларнинг сўлу ўнглари —
 Қуртаклари сачраб очди барг,
 Ер юмшади она бағридай,
 Сочил, Ҳаёт! — давронинг келди.
 У, баҳор ҳам олқиш — тангридан —
 Кўкаргувчи замонинг келди.
 Телбалик эт, барқ ур, яшилан,
 Гулла! — нуру бўйга қоришиб.
 Асабларим, қара, яшиндан
 Жисму жоним борар ёришиб.
 Кўкка боқдим — кўзим йўлиқди —
 Ўтмоқдадир турна галаси.
 Тизилишди — ўпкам тўлиқди,
 «Қур-ей»... — оқди кўзим жоласи.
 Келин тонглар салқинларида,
 Шабнамларда почаларим ҳўл
 Кезарканман чорбоғларингда —
 Тангрим, сездим — ҳали қалбим мўл...
 Зирқиради илдизим — тупроқ
 * Заррасини озод кўтардим.
 Бир кўргани рўйингни бу чоқ
 Мен кўкардим, Тангрим, кўкардим...

3

Еру кўкни кўмдинг зиёга —
 Меҳру шафқат кўргаздинг, Жаббор.
 Усаётган ҳар бир гиёҳда
 Бандаларга талпинишинг бор.
 Мана, менинг чарчоқ бошимга
 Телба-телба ёмғиринг қуйди.
 Бир уйғониш тўйдим лошимда —
 Меҳри қаттиқ кўк мени суйди.
 Олов отиб кетди кўзимни

Умри қисқа, жунунвор яшин —
 Мен кўнглимни кўрдим ўзимда —
 Руҳим тортди ногоҳ ям-яшил.
 Хаёлимнинг адирларида
 Бағрини қон этди қизғалдоқ.
 Менинг ғамгин сатрларимда
 Қанот қоқди бир қушча сайроқ.
 Йўқ ачинмай қўйдим қадримга —
 Мен йўқдирман! Мен — сенинг воланг!
 Жаббор! Бир қуш йиғлар сатримда —
 У менингни, ё сенинг ноланг?..

4

Энди менга эмас муносиб
 Юрагимни ошкора ёқмоқ.
 Ярашади — ақлдан озиб,
 Кўкрагимга бекинган чақмоқ,
 Ё томоша этмоқ — қувониб —
 Дилда учган капалакларни,
 Ҳам изламоқ — ногоҳ уйғониб —
 Тушимдаги камалакларни
 Ёки мени нурга ундаган
 Ҳақ айтган чоғ ҳақиқат сўзин —
 Бошни шартта қўймоқ кундага,
 Биродарлар учун ҳам ўзим.
 Нафрат отин йўлда қантармоқ —
 Адашганга меҳр нурын сочиб.
 Ва юракни танга қайтармоқ
 Хужайралар сеҳрини очиб...
 Эй, ўзини менга бахш этган
 Умр! Тавба кўксимда урён.
 Шамолимда соврилиб кетган
 Кунларингни қайтарай қачон?
 Юлдузларни борар оқизиб,
 Бошим узра йўловчи дунё...
 Утмоқ нега, ахир, гард бўлиб,
 Мен, ахир, дард бўлмоқчиман, о!
 Хабар бергин, кўнглим, фалакка —
 Мен янгича яшай бошладим:
 Ёқамгамас, қара, юракка
 Сизиб тушар аччиқ ёшларим.

5

Майли, осмон бошимда хира,
 Баҳоримда чилланинг қиши —
 Менга муҳим чалкашлик ичра
 Ўз-ўзимни...

Шафқатнинг кенг чорбоғларида
 Бир дарахтдай гуллади меҳрим,
 Нафратнинг чарс қийноқларидан
 Қутилмоқда юракнинг сеҳри.
 Рухнинг сокин гирдибодиди
 Учар экан таннинг куллари,
 Истайманки, дилнинг додига
 Садо берсин ҳаёт гуллари.
 Мен кўнглимни гул каби ўздим!
 Тангрим, юбор гулга зор касни...
 Тангрим, қандай ўйинни буздим —
 Ҳеч кимга гул керак эмасми?!

6

Агар дардга тўлсанг, дўстни излама,
 Энди сўзлар кетди — сўзни излама.
 Шафқат келтиргувчи рўзни излама —
 Дардингни телбавор шамолга яшир.
 Мақомсан — дилни шўх баёт тушунмас,
 Сен — сайдсан, «оҳ»ингни сайёд тушунмас,
 Ҳасратни гуллаган ҳаёт тушунмас —
 Кўз ёшинг таъбирин саволга яшир.
 Дунё, чайқалмоқда — оғиб турибди,
 Шоҳларга шайтонлар ёқиб турибди,
 Қара, ҳақ фалакдан боқиб турибди —
 Ростни илдиздаги камолга яшир.
 Ҳамдард бўлмоқликка беморлар топгин,
 Ватаннинг куйида зор-зорлар топгин,
 Йиқмоққа дарахтмас, деворлар топгин —
 Эрк сўзин қафасда беҳолга яшир.
 Бу гўзал боғ ичра баҳор денгизи,
 Мавжлари — ям-яшил, уфқи — қирмизи,
 Баҳор — пайғамбардир, сен ҳам — Термизий
 Бир ҳадис топсанг гар, ниҳолга яшир.
 Баҳор юрагинга бир ширин сасдир,
 Узлигин сезмайди — бу дунё мастдир,
 Мастлик ҳам бешафқат ҳаётдан баҳсдир —
 Ҳаётнинг маъносин заволга яшир.

Собир Унар

Бир
ўларман
тавандоз

Ҳикоялар

Э й жўралар-эй, эй ёронларим-эй, бир гапнинг гали келди, гапнинг гали келдима ўзи, айтинглар. Биродарим ҳақида айтиб берайин, бировингиз биласиз уни, бировингиз билмайсиз. Билмаганингизга қизиқ, билмаганларга айтайин—бош гурунг бўлмасам қайтайин. Ўзим орқаси ер искамас жайдари табилчи бўлсам—та-нобчиямас, табилчи, хулласи ёзувчиямасман-да—гапга чечанамасман, ёзувчилигим бўлганда-ку, ўзим билардим-а, ҳа майли, Худойимнинг берганига шуқр.

Жўрамнинг оти Давлатбой, баданида яроқли жой йўқ, яроқлиси қовурғасими—дўхтир нақ учовини санаб туриб кесиб ташлаган. Соғ бўлса кесармиди, кўпқарида синдирган, кейин дўхтир опташлаган. Гап қовурғадами, мен айтайин, сиз ишонаверинг, тағинам ўзингиз биласизку-я, ярим гавдасини кесиб ташла-сангизам бу ўларман ҳеч ба-ло кўрмагандай юраверади, сизга гарантия берайин, оёғи-ни жодига қўйиб қирқинг, вой демас. Индаллоси гап, жўрамнинг гавдаси тиккайиб қолган, мен қаридим, қаддим букилди, унинг эгилмаганига сабаб—ўнг эгнидаги суюғиям синиқ, опташлаганми, олишмаганми, унисини билмадим-у, аммо тиккайиб қолганининг маниси шул. Энгаш-са томири тортишиб оғрийд.

Мақтамайман, мақтагулиги йўғ-у, бари бир қурмағур-нинг ёшлигида девими, бир балоси борийди, ҳайрон қо-лар эдим унинг полвонлиги-

кемирар эди, дарёни симирар эди, қиёмат эди; полвонлиги бир сари, бардошига балли дер эдим. Айримингиз биласиз офатининг чавандозлигини, эна сути овзидан кетмай от чопар эди; кўпкарининг энасини эмдирар эди; синигининг бари шу кўпкарининг касри; тағи айтайинма танасида яроғи бор жой кам, шунинг учун қип-қизил тентак шекилли бу, деб ўйлаб қолар эдим баъзан. Бир гал қаҳратон қишда Гарашага тўйга кетяпмиз, менинг остимда чўбир, унинг остида бўз, гапдан гап чиқиб уни мақтаб юбора қолибман, совуққа ўлгудай чидамли деб, бу гўрсўхта ўзидан кетиб пўстин билан телпакни ечиб тагига, эгарга тўшаб олди денг. Ҳав, бир касрни қиларсан, ўларсан манов аёзда дейман, қаёқда қулоқ солса, қайтанга камзулиниям ечяпти. Шу гапнинг нари-бериси, ҳай-ҳайлашимизга қарамай бир фасилда чиппа майкачанг бўлди-олди. Эгарда тўрғайдай ўтириб кетаётир. Шерикларимизам дод деб ялинади, менам. Мазақ учун аҳён-аҳёнда пишқириб қўяди. Совуқни-ку, гапирмайин—одамнинг суягидан ўтиб кетади. Мен пўстин кийганман, шунинг устидан еб бораётир чимиллаб. Қошнинг устига қиров кўнади, терласа мўйлабинг музлайди. Жон-поним чиқиб, «бор-э», дедим, менга деса ўлмайсанми, хоҳласанг лунгингням еч дедим, бепарво ҳайдайвердим, анави бизни калака қилиб мускуллари уни ўнатиб қўяди ҳар замон. Совқотяптими, деб разм соламан, бурни қизарган, лекин, ишонсангиз бадани ҳечқурса товўқники сингари бўртмайдиам, ё пирим, дейман, тавба қиламан. Аввал ачинишиб турган эдик, тўйхонага етавергач, номусимиз келди: бало-да энди, аёз, бўрон уриб турса-ю, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, дабдурустдан майкачанг кириб борсанг. Яна тўйга! Уни-ку тентак-пентак деб ўйлар, ёнида борган бизни ким деб ўйлайди одамлар. Отининг жиловидан ушлаб, жўражон, укажон, акажон, деб ялинавердик, ўзингни ўйламасангам бизга ичинг ачисин. Жонимизга аро кирди, сал эриди чамаси, майли, деб кийимларини бирин-кетин кийиб олди. Агар ақлинг бўлса уни ёнида мақтама, ўлдинг мақтасанг. Кўпкариниям ўзи гурсиллатиб чопа қолади, бир эшгиртманг, эшгиртсангиз бирон аъзоси мажақ бўлиб кетгани биланам иши бўлмайди, ишонмасангиз ҳозир кўринг бориб: тиззасининг кўзи жойида турмай қолган—гоҳ пастга, гоҳ юқорига силжиб кетади, шунда юролма қолади, вой-войлайди, ўзи улай-булай қўли билан ирғаб-ирғаб ўрнига солади-да, кейин қаққайиб сўфидай кетиб турган куни. Уша тўй куни кўпқарида бу хунимуни Кўлибой полвонга ушлашди денг. Кўлибойнинг оти зўр, отиданам ўзи зўр. Давлатбой нима унинг олдида, сапчадай отиб юборади керак бўлса. Улоқнинг бир путига тармашиб кетяпти, кетяпти, шуйтиб майдонни нақ тўрт марта айланиб чиқди-ёв; уям бу чакамик экан деб қўяқолмади, буям камкучман демади, чўзилишиб, ўзлариниям қийнаб, отлариниям қийнаб юрди-да қўйди; одам бори тонг қотган, Кўлибойга куч бермаган бу ўларман ким бўлди деб. Минг қилсанг, қишда қилсанг, зўрга пеш бўб бў-

ладима, Кўлибой улоқни тақимига ўхшатиб босиб, гавдасини ёнга олиб бир силтаган эди, икки от нақ қўшмоқ бўлиб қолди. Эгарқош эгарқошга тегиб қарсиллади, Давлатбойимиз эгардан учиб кетди; энди гупчак бўлиб ерга тушади-ёв, бир қиёматни қилади-ёв, деб турсак, йўқ, шу бўз отнинг нақ ёлида қолиб кетди. Оёқ узангидан чиқмаган экан, гавда ерга шалвираб кетган, оёқ ёлда. Шу аҳволдаям бир майдон айланди-да, охири қўйиб юборар десак, бари бир қўймади-е, отнинг айили узилиб эгар-пегари билан учиб бориб Кўлибойнинг отига қапишиб қолди; оломон «қўй!» деб кичқиради, гувлайди, бу қўймайди. Одамлар Кўлибой энди бу шўрликни улоқ-пулоқ билан қўшиб чортоққа гупчак қилиб ташлар экан-да, деб туришган эди, чакмик бўлса шилимдай ёпишиб чортоққа етмай олиб қолди. Тўрт ё беш қулочлар қолган эди, узоқ эмасди; улоқни узиб тушиб, ўзи яёв сомонга судраб олиб бориб ташлади. Раис ҳам бардошинга балли сенинг деб соврин — юз эллик сўмни қўлига тутди, курғур яна ўжарлик қилди, — мардлиги бор-да ўзи, — юз элликни халқнинг кўз ўнгида Кўлибойнинг қўлига тутқазди. Раҳмат айтди. Қайтанга Кўлибой полвон изза бўлиб қолди.

Шуйтиб, кўп томошаларни кўрсатиб келганмиз Гарашада. Кейин катта чавандоз бўлиб танилиб кетди, одамлар ўрганиб кетди унинг феълига. Кичкина ўгли Санжар унинг ўзига тортган. Худди қуйиб қўйгандай. Кеча мачитнинг берисидаги бўзлоқда ўзидан барзангироқ бир бола билан курашяпти. Ҳалиги бола буни дустаман олиб тушди, елкасини ерга текизаман, деб ҳай уринди, терлаб-пишиб, кўкариб кетди, охири бўлмади. Санжар устига салмоғини солиб босиб турган болани бир типирлаб кўтариб туриб кетса бўладими! Ай, сенингам баданингда борақан, дедим.

Давлатбой билан тўққиз-ўнинчи синфларни райсентрда, Қўш-работда битирганмиз. Қўрғонтепадан, нақ ўттиз чақиримдан нонни белга тугиб қатнаймиз; нима қилайлик, бу ерда ўрта мактаб йўқ. Унинг эшаги бор, жуда илдам. Лекин кичкина, орқаси чўнтоқ, мингашиб ёлчимайсан, икки қадамдан кейин тушиб қоласан. Икковимиз алмашиб миниб борамиз.

Энди борган кезларимиз. Ўзимизни панароққа олиб юрамиз. Бошингни сал кўтарсанг, центрликлар популдиригингни пасайтириб қўйишади. Дўкайлари бор ўзларининг, ҳар қайсисининг мушти менинг бошимдай келади камида, ғиринг десанг бошингни олиб ташлайди. Бир куни улар бизни чақириб, тўққизинчи синфда ўқийдиган месний болани кўрсатиб, «курашсан бировинг шу билан», деди. Мен энди, айёрроқман, дарров Давлатбойни рўпара қилдим. Давлатбой олишиб, охири йиқди. Дўкайлар кейин нариги тўққизинчи синфнинг зўрини чақириб, «шу билан курашсанми?» деди Давлатбойга. Буям киприк қоқмай «ҳа» деб юборди. Унисиням йиқди. Чарчаб қолди. Ҳалиги кураштираётган бола айтдики, шу мактабнинг ишонган шепи мен бўламан, отим www.ziyouz.com кутубхонаси билан чиқ, йиқсанг, ўрним-

га сен шепсан, тан бераман, қўлни ташла, деди. Давлатбойга қарасам, қўлига бир тупуриб ишқалади-да, «бўпти, кел», деб юборди. Мен бориб ҳалиги шепнинг оёғига йиқилдим. «Жон жўра, жон жўражон, шеп ўзингсан, агар курашсанг буни ўлдириб қўясан, ўзи етим бола, сенинг шеплигингни тан олади», деб ялинавердим. Шеп Давлатбойга қараб: «Шунақами?» деди. Давлатбой менга термулиб туриб: «Ҳа», деди-да ёнига тупуриб юборди. «Тан бердингми, курашмай-а?» деб қайта сўради бола. Мен Давлатбойга жовдираб тикилдим. «Тан бердим», деди у ноилож. Давлатбойни шунда, бир мартагина сўздан қайтаролганман, ўшандаям қайтиб келаётганимизда одам қаторига қўшмай бўралатиб сўккан. Аммо мен ундан ақллироқ эдим, бирдан-бир тўғри йўлни танлаган эдим. Аниқ ишонардимки, агар Давлатбой унияем енгса, дўкайларнинг бизга хусумати ошиб, охири бир кун уриб ўлдириб қўярди. Енгмасанг ўлмайсан, ишқилиб, мусофирчиликда омон-эсон битириб кетайлик, деб тайинладим.

Ўқишдан қайтаётганда икки чақирим йўл юрмай Давлатбойга эшагингни бер, биродар, ўладиган бўлдим, деб ялинардим, у ростакамига ишонарди, тушасолиб, «ма, мин, менинг оёғим умуман оғримайди», дерди. Эшаги ҳалиги айтганимдай жуда йўрға, минсанг роҳат қилар эдинг, ҳеч тушгинг келмасди. «Мана шу қирдан ошайлик, кейин сен минасан», дердим мен ҳам инсоф билан. У ишонарди. Калтабақай бўлгани учун қирга секин кўтариларди. Мен атайлаб эшакни ниқтаброқ ҳайдаб, ундан ўзиб чиқардим-да, ошувдан ўтгач, энишга қараб қўшоёқ оттириб чоптирардим. Халалаб чоптираверардим. Давлатбой у қирда кўринганда мен бу қирдан ошаётган бўлардим. Жўрам қораси кўрингандан муштини ўқталиб сўкина кетарди, етиб олсам бурда-бурдангни чиқараман, дерди. Мен унинг жаҳлигаям ишонмасдим, тўхтамай кетаверардим. Кейин у ялинишга тушарди: «Ҳой, Амрилло, секинроқ ҳайда, етиб олай, мингашиб кетамиз, тўхтагин!» Ишонармидим мен бу гапга— эшакка хала босганча кейинги қирдан ҳам ошиб кетардим. Шу пайтлари сезардим: орқамдан Давлатбой югуриб келяпти, етиб олса аямай урса керак, лекин хайриятки, эшак дидни олади— жуда илдам. Мен қишлоққа етиб келганда Давлатбойнинг қораси ҳали-вери кўринмаган бўларди. Уйнинг туши-тўғрайига келганда эшакдан ирғиб тушиб, ипини йиғиштириб бўйнига боғлардим-да, орқасига халачўп билан бир уриб уйига ҳайдаб юборардим. Билардимки, эшак албатта уйини топиб айвонига кириб боради.

Эртаси тонг саҳар тагин қишлоқнинг оёғидаги зардоли остида Давлатбойни кутиб турардим. Менга кўзи тушиши биланоқ у узоқдан дағдаға қилиб, сўкиниб келар, уриб ўлдираман, дерди нуқул. Мен ўзимни бечораликка солардим: «Жон Давлатбой-жон, ўзинг биласан, сендан бошқа кимим бор, бошқа ишонадиган одамим йўқ-ку, ўзинг билиб туриб қийнайсан-а. Майли, ўл десанг ўлайн, лекин бийтиб харом ўлдирма». Шўрликнинг дарров авомлиги тутарди. То менинг олдимга келгунча жаҳлдан тушиб, раҳми келиб, бошига кийфага кириб қолар эди, чина-

кам ачинар эди менга. Эшакдан тушиб мени миндирарди. Одам кўп яёв юрса бақувват бўлади, деб қўярди. Бориб етгунча алмашиб миниб кетардик. Қайтаётганда эса... яна худди кечаги ҳол такрорланарди; эрталаб ҳам ўша аҳвол—ҳар кунгидай ўларманлик қилиб «кечиргин» деб ялиниб туриб олардим. Давлатбой кеча қандай кечирган бўлса, бугун ҳам ўшандай кечириб юбораверар эди. Жуда ҳайрон қолар эдим. Баъзан ўзимни ҳам койиб қўяр эдим. Начора, ишонувчан, авом бўлса ўзидан кўрсин деб қўл силтаб кетаверардим. Шундай қилиб нақ икки йилни ўтказдик. Икки йил ҳар куни уришиб, ҳар куни ярашдик. Кейин мен ўқишга кирдим, ҳисобчи бўлдим; ҳозир кўриб турганингиздай табилчиман. Давлатбой эса ўша кезлариёқ ўқишга парво қилмади, ўзини кўпқарига урди. Даромадниям кўпқаридан орттирди, касофатниям; лекин оч яшамасди—ҳар маҳал дастурхони обод бўлди. Бир қисим ўғиллариниям уйлантирди. Энди икковимизам эллик учга кирибмиз. Кеча кичик ўғлининг олишаётганига қараб, бундан қирқ йил бурунги Давлатбойни кўргандай бўлдим, кейин қурмағурнинг ўзи эсимга тушди: тип-тикка бўлиб қолган қомати, юриб кетаётганда бирдан тиззасининг косаси тойиб кетиб оёғи қотиб қолиши, бечора вой-войлаб ўтирасолиб, ишқалаб-ишқалаб бир амаллаб кўзни ўрнига солишию сўнг ҳеч бало кўрмагандай кетавериши кўз олдимга келди. Нега зарил экан, дейман-у, тагин маюс тортиб ўйлаб қоламан. Нега бунақа одам, а?! Тавба, нега бунақа ўзи?!

Бир нарсага бугун ҳам имоним комил: агар Давлатбойни ҳозир бориб ҳам эшгиртсам билган амалини қилади. Эсли-ҳушли бўлгани билан гупуртирсам агар, ниманидир қайириб, ниманидир синдириб, ишқилиб ўзининг хуморини ёзади. Ҳа, ҳозир ҳам кучи кўп унинг.

Мен эса... Мен бутунлай бошқа одам, Давлатбойнинг тескарисиман. Бир соат ҳам ундай мард, ундай паҳлавон бўлолмайман, ўзимни қаттиқ авайлайман.

Давлатбойнинг эса қариб-қартайишини ҳеч тасаввур қилолмайман. Нафасимни ел учирсин-у, кучи тошиб, қутурибми, ё бир жойдан тушиб кетибми... жон топширса керак деб ўйлайман.

Кечиринглар, жўралар, жўраларамас, ёронлар, гапимнинг охири мунглироқ бўлиб кетди. Кеча жўрамнинг кичкинаси Санжарчани кўриб бир ўйчан тортган эдим-да, Давлатбойнинг бир-иккита қизиқ ҳангомалари эсимга тушиб кетди, холос. Ҳар хил одам бор экан-да ер юзида; яшайвераркан, ҳаммаси меники тўғри, деб. Ҳай, майли, биродарларим, ҳаммамиз ўтиб кетамиз дунёдан!..

Ўзга бир манзил

Сен томонга ўзингдан бошқа ким йўл кўрсатади!
Бекик йўлни сендан бошқа ким очади!
Ҳофиз Таниш Бухорий

«Катта энам мен аспирантурага кирганимдан сўнг икки кун ўйиб қазо қилди. Аза кун қаторда таёқ ушлаб турдим, товуш чиқардим-у, лекин кўзим ёшланмади. Фақат мурдани тобутга солаётганларида онам, янгаларим ва холаларим энам уларнинг жонларини ҳам олиб кетаётгандай чинқириб йиғлаганлари, қариндошларимнинг эса йиғлай-йиғлай тобутнинг устидан «ҳалол пулим» деб исқот сочганларида баттар эзилдим. Бирдан энам бундан бир ой бурун бетоб ётганида, «Болам, бу келганинга ё борман, ё йўқ», деб қасавасининг бир четидан пенсия пулини чиқариб узатгани эсимга тушди. Шунда бурним ачишиб, кўнглим юмшаб, бирдан... ёш боладай ҳўнграб йиғлайвердим. Аммо елкамдан тоғ ағдарилгандек анча енгил тортиб қолдим. Ҳатто терлаб кетдим. Бурнимдан сувим, кўзимдан ёшим шўрғалаб, қабристонгача шу алпозда қоқиниб-суриниб бордим, тобутга елка талашаётганлардан кимдир мени суяб олди. Шуларни эсласам, асли кўнглим бўш эканлиги, ҳали тош бўлмаганини ҳис қиламан. Кейинчалик шу маросимда кўрганларимни ўйлабвериб, ўзимча ҳаётнинг яккаш қонунини кашф қилдим: инсон боласи қанчалик ўқтам бўлмасин, мияси қанчалик зўр ишламасин, бари бир у инсон бўлгани учун битта йўлдан кетиши — қалбга интилиши керак. Ҳаётнинг чин моҳияти шундай бўлиши лозим. Ҳали бора-бора одамлар шунга мажбур бўлишади. «Тобора кичрайиб бораётган шу заминда» яшарканлар, ҳеч иложлари йўқ бусиз. Эзгу ҳисли қалбларга интилмаслик мумкин эмас. Афсус, афсуски, инсон шунга мажбур бўлган замонда ҳалокат ёқасига бориб қолган бўлади. Қизиқ, одамлар бундай ҳолда ўзларига кимни бошлиқ қилиб сайларкинлар? Кимни? Ўзимча бунинг ҳам жавобини топаман: ер юзининг энг зўр шоирини! (Қачон одамлар шоирни ўзлари учун йўлбошловчи қилиб кўтаришган, дегувчи одам йўқ!) Ахир, ишонинг, одамзод техникани ривожлантириб охири чарчайди, бир-бирини тушунмасликдан чарчайди. Сўнг улар шоир, яъни шоҳ ҳузурига шеър тинглашга борадилар. Ўзлари-да шеър битмоққа ҳаракат қиладилар. Сўнгра, куй, қўшиқ... дунё бўйлаб бир-бирини тушуниш, меҳрибонлик иши! О, менинг учқур хаёлим! Биз ҳам ўша замонларга ета оламизми?.. Йў-ўқ, биз анча берида қоламиз. Бир неча насл қабат берида. Демак, биз — ўша замонларнинг қурбонлари, инсоният тараққиёт арқонининг ушбу босқичида узилган иплари бўламиз. Чунки биз юракни занглатиб қўйдик. Одам учун йиғламаймиз, аксинча, йиғлаганларнинг йўқлов сўзларини ёзиб оламиз, таъзим қиламиз...»

Ушбу парча кундаликнинг, илмиёна айтганда, кулминатсион нуқтаси эди. Дастлабки парчаларни муаллифнинг ўзи менга кўрсатган. Кейинги, ҳозир сиз танишаётган нусхасини эса хотини — Фотима келтириб берган. Бундан мақсади, эрининг дардига малҳам излаб, мендан маслаҳат сўраш эди. Дафтарнинг анчагина қисми муаллиф, яъни Ҳотамнинг Яшин деган шоир дўсти билан хаёлий суҳбатлари, юракёрарига нолаларидан иборат эди. Бу хуфёна муносабатларни ошкор этиш менга виждонсизлик бўлар эди. Биз ундай гапларни замонавий ва маданиятли тилда «қалтис» деймиз. Касаллигимиз қийнаб, иситмамиз тошганида ҳам энгил дард деймиз. Ҳотамнинг касаллиги ҳамма бизга ўхшаш кишиларда учрайди. Аммо уники оғирроқ. У ўлим билан баҳслашиб ўтирмайди, тикка боради. Аммо, минг таассуф билан мен бу дафтар муаллифининг шу осмон остида, шу замин устида, сизу биз билан қўшилиб нафас олаётганига ишонмаслигимни айтиб қўйишим керак. Ҳам кескин, ҳам юмшоқ қилиб айтсам, фикримча, «ғам тўла руҳининг лочини тан қафасидан парвоз қилган». Ҳар ҳолда, шахсан менинг хулосам шу. Сиз қандай фикр айтасиз? Ушбунини ўқиб, ўзингиз бир қарорга келарсиз. Охирида камина — муҳаррирнинг устидан ҳукм юргизсангиз ҳам майли.

«Олдинига бунини мақола қилиб, редакцияга олиб боргандим. Муҳаррир бирпас йўлаб турди-да, «ҳикоябон мавзу экан» деди.

Шу гапга кўра мен уни қайта ишлаб «ҳикоя» деб қўйдим ва ўзим насрий асарларнинг мункару нақири деб йўлайдиган кишига элтиб бердим.

— Ие, тилчилар ҳам ёзувчи бўлиб қолишибдими? — дея кулди у. Ёзганимни йўқиб кўргач эса:

— Адабиётда анча таноби тортилган мавзу-ку бу, — деди. Яна қўшиб қўйди: — Бошқа эпопеялардан йўқми? Уқиб кўриб танлардик.

У менинг танишим ҳам қўшим эди, шунинг учун бўлса керак, хафа қилгиси келмади.

— Йўқ, — дедим чўрт кесиб. — Бошқа асар ёзмасам ҳам керак. Бироқ, мен шу ҳикоянинг чиқишини жудаям истайман. Яна билмоқчиманки, менга ўхшаб йўлайдиганлар ҳам борми ўзи бу дунёда, ё?.. Бир улуг ёзувчининг ҳам гапи бор-ку, нима дейди: «Юрак сўзлаб турса, нечун жим турай?!» дейдими. Умуман, энди мен ҳам шунга ўхшашроқ қилиб ёзиб келган эдим-да. Сиз ўзингиз мендан кўра яхши тушунасиз-ку, ёзувчи одам. Уқи-иб бир маслаҳат берармикансиз, дегандим. Балки мендан ўлганимдаям ёзувчи чиқмас...

Муҳаррир бир қарорга келолмай йўланиб қолди.

— Агар хоҳласангиз кундалигимдан кўчирмалар келтириб бераман. Балки шундан парчалар тарзида берарсиз? Маъқул бўлса. Бор-ку шунақа асарлар.

— Борлигини биламиз. Лекин биласизми, бизга омма учун ёзилгани аниқ кўриниб турган асарлар керак. Бу ерда жаргон,

шева, касбингизга оид сўзлар тиқилиб ётибди-ку. Энди, тилчи-ман-ку, деб қўшавераркан-да ҳаммасини. Шуларни бир бошдан гуручнинг курмагидай териб ташлаш керак эди. Иккинчидан, унча йиғлоқи ҳам бўлмасин. Уқувчиларимиз ҳозир йиғламасликни, бардам бўлишни, ишонишни истайдилар. Хўп десангиз, шу гаплар, дўстим.

Мен бу шартга кўндим. Начора, аввалдан ҳикоя ёзиб юрган бўлмасам. Ёзувчи одам билади-да ҳартугул.

Ҳар гал қишлоққа борганимда, ўша-мен туғилиб ўсган уйнинг деворига болалигимда, — неча йиллар бўлди бунга ўзиям, — хамир билан ёпиштириб қўйган эски газет ва жўрналлардан қирқиб олинган суратларни кўраман. Унда ўша пайтдаги мамлакатимиз раҳбарининг Америка президенти билан учрашгани ҳақида маълумот ва сурат бор. Кейин кинода ўйнайдиган жажжи бир қизчанинг расми. Унинг кўзлари шундай ишонувчан, шундай содда боқадикки, агар у кинода рол ўйнаса актёрлик қилаётгани асло билинмасди. Мен масалан, мумкин эмас — шу ҳаётда бўлган, буни кино демаслик керак, ҳаёт дейиш керак, дердим ўзимча ҳаяжонланиб.

... Ва билиниб-билинмай йиллар ўтиб кетди. Оббо, дейман доим. Қандай ушлаш мумкин вақтни? Мен ҳозир орадан йигирма йиллаб ўтиб кетган бевафо ва бесамар кунларни худди ўша расмдаги соддагина қизга (аммо у артист эди-ку), икки давлат раҳбарларининг сарғайиб кетган суратига, ўша даврда бутун мамлакатнинг дастуриламали бўлган қишлоқ хўжалигини экстенсив ривожлантириш тўғрисидаги эски лавҳаларга кўзим тушиши билан чуқурроқ ҳис қиламан. Ўша қиз ҳамон менга содда боқадик, ҳамон ишонтиради ва орадаги йигирма йил вақтни эслаб бирдан ўзимни ғариб сезиб қоламан. Ҳаётнинг бу қадар пинҳоний шафқатсизлигидан аламга ботаман, шуурим тиниқлишади, «ўша қиз қаердайкин-а, ҳозир ҳам бормикин?», деб ўйлайман. Эҳтимол, ҳозир ҳам яшаётгандир. Ҳозир ҳам актёрдир балки. Аммо ҳеч бир аёл актёр унга ўхшамайди-ку? Ёки у ҳам ўзгариб кетганмикан? Ахир, ўша пайтда мен хамир билан деворга расм ёпиштиришнинг нимага кераклигини сезмаганман. Кейинчалик қизча ҳам ҳаётнинг ролини ижро этмасликни, балки унда яшашни, масалан, оддийгина тикувчиликдан маош олиб кун кўришни, хуллас, ҳаётнинг ўзини яшашни хоҳлагандир. Кўрмаётганим, эшитмаётганимнинг сабаби ҳам шундадир балки.

Онам ҳар гал уйга борганимда тагимга биз болаликда устида думалашиб юрган кўрпачани ташлайди. Энди у эскириб, қирқ-ямоқ бўлиб кетган. Лекин онам нимагадир ҳеч ташлаб юбормайди ёки айвонда боғлоғлиқ эшакка тўқимлик учун чиқариб ташламайди. Борсам, ҳар маҳал ўша тахлоғлиқ кўрпачалар орасида турган бўлади.

— Хаҳ, қишлоқилар, — дейман, — ташлаб юбормайсизларми шу матоҳни, қачон маданият кириб келади силарга?

Бу гапларни эшитавериб онамнинг қулоғи пишиб кетган.

— Ўзингнинг кўрпанг бу, — дейди-ю, олиб тагимга ташлай-веради. Шунда билинар-билинмас бир хил ҳидлар димоғимга урилади... Бир жирканган бўламан, лекин худди шу ислар ту-файли гўдаклик хотираларим ёдга келверади, ҳаяжонланаман. Уч-тўрт кун қишлоқда юрсам, девордаги расмлардан ҳам ансам қотади.

— Олиб ташланглар уни, — дейман, бироқ ич-ичимдан хоҳ-ламайман шундай қилишларини.

— Хамири оқариб ёмон кўриниб қолади, — дейди онам ҳаф-саласизлик билан.

Лекин ўша ердан хамирни ҳам сидириб олиб ташлаш керак-лигини билишади, эътибор қилишмайди. Ёки бирор маъни бор-дир. Буни ўзим ҳам сўрамаганман. Чунки ҳеч қандай ирим-си-римга кирмайди-ку бу.

Мен шу ҳис-ҳиссиётлар ҳақида кўпинча шеър ёки ҳикоями, ишқилиб бир нарса ёзмоқчи бўлиб юрардим-у, ҳеч уддалай ол-масдим. Бироқ, ақл юритиб кўриб, улар бундан таъсирланмас-ликларини сезиб, ташлаб қўйверардим.

Бир кун Тошкентнинг эски шаҳарида илгари ижарада тур-ган (квартирамиз) уйнинг эгаси Ойсара бувини кўриб келиш-га борганимда у киши менга йиғлагудай бўлиб маҳалла комите-тидагилар таъзияларга иложи борича камроқ одам йиғидиши-нинг йўлини қидиришаётганини айтиб берди.

— «Беш килодан кўп гуруч дамламайсизлар», деганими маҳалла раиси. — Асли бу раиснинг ҳам иши эмас, бўлмаса таъ-зияларда милиса ҳам турмасди-ку. Шундан қўрқиб мана бу ер-даги Холмурод чол ўлгандан уч кун кейин чиқиб келдим, — дея куйиниб сўзларди кампир.

— Йўғ-э, — дедим, — жуда унчалик эмасдир-ов. Милисалар назорат қилаётгани ҳам ростми?

Бувининг хафа бўлаётганини кўриб, унинг гапини қувватлай кетдим:

— Мен ҳам тушунмай қолдим бу ишларга, опоқи. Ҳали ха-барим йўқ эди. Борди-келди деганимиз бир оқибат белгиси бўл-са, ҳукумат нима қилади энди бу ишларга аралашиб? Ё улар оқибатни йўқотиш тарафдоримикинлар? Шундоқ ҳам одамлар...

— Бир хил кишиларнинг кўнглидаги ишни қилишибди бари бир, — деди буви. — Қувониб юрганлар ҳам бор. Менинг хўр-лигим келди. Студентлик чоғларимда тўрт йил мобайнида уйига ижара қўйиб, ҳар доим, майли, пул берманглар, лекин у-бу егулик келтириб турсанглар бўлди, дегувчи соддадил кампир, унинг азасию азада тўпланган атиги ўн беш-йигирмата киши кўз олдимга келиб, йиғлагим келди.

— Бу гаплар вақтинчалик бўлса керак, опоқи. Мелиса келиб, «йиғлама» демаса керак. Харж-харажат камроқ бўлсин дейи-шаётгандир-да.

— Э, қуриб кетсин бари, — дея қўл силтади кампир ва ўзи-нинг дарду дийдиёсини давом эттираверди.

Мен шу ҳақдаям ёзмоқчи бўлдим. Аммо уддалай олмадим.

Нега дерсиз. Мақола орқали кўп одамларни сўкавераман, бундан нима фойда? Уқиб чиққач, ўзимга-да ёқмайди. Ҳикояда эса бошқача: одам ўзини ўзи тафтиш қилиши, юрак нимани «диктовка» қилса, шуни бемалол ёзиб кетавериши мумкин экан.

Бироқ яна муҳаррирга кўрсатиб ўтирмайман. Буни сизга ғойибона сўзлаб бераётирман, зораки, қалбларимиз ўхшаса, жуда ўхшаши мумкин эмас, ёки мен ўйлаётган нарсаларни сиз ҳам ўйлаётгандирсиз, менинг сирдош дўстим».

Б у — кўшнимнинг юрагида тўпланиб бораётган, менга ва бошқаларга оғзаки айтса «ниҳоятда кулгили туюладиган» ҳасратларини ўртоқлашишга интилиш эди. Ўз қўли билан менга бериб кетган ҳикоясида бунга ўхшаган жойлари камроқ эди. Фикрларини лўндароқ айтиб қўяқолганди. Кейин у менга яна:

— Гапларингиз тўғри. Образ бўлиши керак, деб тортишиб юрасизлар-ку. Сизларнинг асарларингиз ўзи шунақа-да. Ким билади, унақа ёзолмасам керак, — деган эди.

Бари бир, кейин у ёзган, кўнглидаги гапларни яширмай ёзаверган. Узича ҳаёт тўғрисида хулосалар қилган, фалсафа тўқиган. Лекин, ўқиган билан булар бари бир тушунмайди, деб ўйлаган, шекилли. Ёки уялган. Бироқ ҳануз ҳайрон қоламан: кундаликдаги ёзувларда ҳаётга интилиш, ҳаттоки ҳаётбахш туйғулар бор...

«Шаҳарнинг Машраб кўчасида ўн икки йилдан бери яшайман. Бир ҳисобдан кечки бўлимда ўқиганим ҳам маъқул бўлган экан. Негаки, ўртоқларимдан қанчаси етти-саккиз йиллаб, баъзилари ўн йиллаб уй олишолмади. Мен энди ғирт шаҳарликман. Қишлоқни ҳам соғинаман, бироқ ишлар кўнглигидан унисини тугатиб олай, бунисини тугатиб олай, деб юравераркансан одам. Хотинимдан эса кўнглим тўқ эди. Доим ичимдагини сезиб, шунга қараб муомала қиларди. Шу туфайли менинг ҳам унга ҳурматим баланд эди. Уйланишимда онам норози бўлган. Қишлоқда қанча қиз турибди-ю, келиб-келиб тоторга уйланасанми, деб. Бу гаплардан Фотиманинг ҳам хабари бор эди. Аммо биз баъзи китоблардаги қаҳрамонларга ўхшаб бир-биримизсиз турмуш кечиришни тасаввур қилолмасдик. Охири оёқ тираб туриб олганимдан кейин онам ҳам рози бўлди. Мана, икки фарзандимиз ҳам бор. Улар — Руфат ва Ринатни ҳам олиб, апрелнинг охиригича кўни қишлоққа борадиган бўлдик. «Москвич» олганимгаям бир ой бўлмади ҳали. (Машинамни сотиб олишга қайнотам ёрдам берди. Камига Фотима иккаламиз маошимиздан орттиганимизни қўшдик. Ростини айтсам, машинага унчаям қизиқмасдим-у, хотиним қўймади). Жўнаётганимизда дўстим Раҳматиллага юр-юр қилдим. Уям бир қишлоғингни кўриб келарканман-да, деб чоғлана қолди. «Қишлоқдан шева йиғиб келамиз» деди у катта йўлда кетаётганимизда. Дарвоқе, иккаламизнинг илмий ишимиз ҳам диалектологиядан

...Атроф гуллаб ётибди. Бу трассадан биринчи марта машина бошқариб кетаётганим қандайдир хуш ёқарди ўзимга. Шу кетишимиз бўлса, пешига етиб боришимиз мумкин. Чамам нотўғри чиқмади... Қишлоғимизда ҳовлиларнинг бариси деярли девондармиёнсиз — ҳар тарафи очиқ бўлади. Машинани қиядан ҳайдаб чиқиб, тўппа-тўғри эшигимизга қараб бурдим. Эшикка нақ тақаб тўхтатдим. Синглим ва акамнинг болалари бизни кўриб қувонганларидан қичқириб кулишарди. Онам «оч-оч»лаб бақира бошлади. Кейин машинани орқага тислантириб қўйдим. Онам эшикни очасолиб, соғинчини ҳеч яширмай, мен томон келаверди.

— Дарду балогинанг урсин-эй, болам. Келадиган кунларинг ҳам бор экан-ку. Йўл қараганимизгаям уч кун бўлди-я. Потмажон, яхши келдингларма?

Атрофимизни бола-бақра ўраб олди. Улардан бири кичик ўғлим — Руфатни кўтариб олди. Ринатни онам кўтариб ўпди. Хотиним ҳам онам билан яхшигина, худди қишлоқ аёлларидай, бағрини бериб кўришди. Хотиним қишлоқча сўзлашга тиришар, бундан унинг менга ва онамга ҳам қандайдир ҳурматини сезардим.

— Хотамжон, аввалги тентаклигинг қолмабди ҳалиям-а. Мен сизларди ўлиб соғиниб ўтирсам-у, сен бўлсанг уйдан чиқармай қўйай дединг. Бу мошин жўранганима?

— Ўзимизники, — деди Фотима мендан аввалроқ. — Тўлка яқинда сотиб олдиқ. Энди ҳар доим машинада келаберабиз.

— Э, чиниминамма? Қулли бўлсин. Айланайин-эй. Айтмайсиларда шуйтиб, фарзандлари мошин олади, оналари билмай юради бу замонда. Бир эшигайин дегансан-да.

Гўё бу гапларнинг ўзи учун унча аҳмияти йўқдай яна невараларига овуниб кетди.

— Болаларинг ҳеч сенга ўхшамайди-я. Мунча тортинчоқ. Икковиям опасига тортганми? Айланай, кўзи кўк небараларимдан...

Укаларим ва сингилларим билан бирма-бир кўришарканман, «аясига тортган-да», дедим. Акамнинг ўғиллари мендан алланечук ҳайиққандай ёки ҳадиксирагандай кўришаётганини сездим. Улар иссиқ тупроқли ерда ялангоёқ ўйнаб юришарди.

Худди шу ерларда, худди шуларга ўхшаб бир вақтлар мен ҳам ўйнаб юрганман ва келажак ҳақида, айти ҳозирги кўринишим ҳақида тасаввур ҳам қилолмаганман. Бу болалар ҳам бир замонлар мендай ҳолатга келиб қолишларини хаёлларига келтиришлари қийин. Бир қарашда бунинг аҳамиятли жойи йўқдай, лекин уларнинг кимларга ўхшашни орзу қилишлари муҳим эмасми? Мен улардан сал каттароқ чоғимда қишлоққа машина миниб келиш тўғрисида орзу қилгандим-ку. Мана, қанча йиллар ўтиб бу ҳавас амалга ошди. Лекин мен ҳозир сира ҳам ялангоёқ бўлиб, шу ерда бола бўлиб ўтириш имконига эга эмасман. Бу орзу ҳам эмас, мабодо орзу бўлганда ҳам бошқа орзулар ерники, буниси осмонники бўларди.

Раҳматилла улар билан қуюқроқ сўрашарди. Чўнтагидан ҳар бирига биттадан сақич улаша бошлаганда бу нарса менинг хаёлимга келмаганидан хижолат бўлдим. Аммо Фотима ҳушёр экан, у сумкада турли хил кўзни қувонтирадиган ўйинчоқлар, значоклар олиб келибди.

— Олдин уйга киринглар, совға-саломларинг мендан ортса, кейин тарқатасан, — деб ҳазиллашди онам. Уйга киргач ҳам онам ҳадеб мен билан сўрашаверди: «Машиналари қанчага олдинг?», «Кандидат бўламан деддинг, бўлдингма?», «Домлангни опкемоқчийдинг, нега опкемадинг?», «Фалончи-фалончиларниям кўриб турасанма?..»

Онам нимагадир бу гал ўша кўрпачани тагимга ташлашни унутди. Эҳтимол, унутмагандир-у, дўстимнинг олдида ундай қилгиси келмагандир. Аммо девордаги ўша расмларни ҳам бугун кўрмадим. Укаларим қириб-қиртишлаб олиб ташлашибди. Мен учун бир азиз нарса йўқдай эди.

— Яхшиям домлангни опкемаганинг, — деди онам. — Маъмура холангни бериб қўйдик. Домланг келса кўнгли бузилиб...

Мен довдираб қолдим, ҳеч эслаёлмадим:

— Ким у Маъмура хола?

— Қирдаги Тошбой тоғанинг энаси-чи?

— Тошбой тоғанинг энаси-и?..

— Вой худо, ҳали танимасанг эди?..

— Эслаёлмаяпман, ростдан. Қанақа?.. Семи-из аёлмиди?

— Семизамасийди унча. Икки қошини қўшиб турадиган майна холи борийди. Шўх, шарақлаган кампирийди. Катта, мис сирғаси бор...

Анграйганим энамнинг кўнглига тегди.

— Ҳали қариндошингни ҳам билмасанг эди сен. Ана қизиқ. Таъзияда сени «хола»лаб йиғлайди, деб ўтирсак, ҳали шаҳарлик бўлгандан кейин шуйтасилар экан-да. Бориб-бориб бизларниям эсдан чиқариб юборарсизларов. Э, айтмоқчи, бизларга бориш лозимат, болам.

— Ҳе, бечора-ей... — дейман, бари бир эслай олмайман, лекин ўзимни ачингандай кўрсатаман.

Биз бир вақтлар ўша ерда — қирдаги овулда яшаганмиз. Қариндошларимизнинг кўпчилиги ҳам ўша ерда. Ҳаммасини билламан, аммо Маъмура хола... Тавба, Тошбой тоғанинг энаси бормиди ўзи?

— Бошқа вақтда ўлса бўлмасмикан? — дедим охири.

Онам кўнгилчанлик билан кулди.

— Жўрангниям товга ияртиб чиқиб томоша қилардинглар. Холангни эртага абитдан кейин чиқаришармиш. Бугун борсак, яхши бўларди. Менам чошгоҳга бораман, дедим, хаёлимда сен келаётгандай бўлавердинг, бир эгарланган отда келаяпсан-а, болам. Олдинда бир узун оёқли қуш. Лайлакми?.. Бугун бориб келсанг, маёпкаларингни эртага қилаверасилар, нима дединг?

Мен унча парво қилмай гапириб юборган эканман: онамнинг ҳатто маёвкамизни ҳам эсидан чиқармай ўтирганига кулдим. Ле-

кин ич-ичимдан алам қиларди: нима учун танимадим? Қайси холам? Наҳотки шунчалик миям суюлиб, хотирам сўниб кетган бўлса? Шу билан бирга Раҳматилладан ҳам уялардим: у нима деб ўйлайди?

— Ҳа, энди эслаяпман, — дедим бир оздан кейин. — Биз кўп вақтлардан бери борди-келди қилмай қўйгандик шекилли. Тўймаъракаларга умуман келишмайди-ку улар. Ё келишадими?

— Келишарди, — эътироз билдирди онам. — Ўзи озмунча шол бўлиб ётмади-да, холанг. Тошбой тоғанг ҳалиям келиб туради. Кичигини биласан, чўлда. Зарбувига уйланган.

Тошбой тоғани танийман, ўрта бўй, бардам одам. Дўхтўр бўлиб ишлайди. Укасини ҳам эсладим. Сал жанжалкашироқ эди. Кулгим келди: у сигирнинг жунидан ясалган тўп билан футбол ўйнаганимизда доим ғирромкашлик қиларди. Дарвозасидан тўп ўтиб кетса, шундай асабий ўйнай бошлардики, яланг оёқларига кирган тиканларгаям, оёгининг қонаганигаям қарамасди.

— Жуда қизиқ бола эди, — дедим. — Э, қишлоқдан чиқиб кетганимизгаям йигирма йилча бўлибди. Курилиш, армия, ўқиш, кейин яна иш. Мактабни тугатгандан бери қишлоққа жуда кам келамиз, ахир.

Хотиним гапимни тасдиқлади.

— Биз шунга маҳкум авлодмиз шекилли, — деди Раҳматилла. — Унутиш, шон-шухратга мойил.

Аммо бу қадар жиддий гапириш ҳозир ноқулай эканини сезиб:

— Таъзияга бориб келайлик, бўлмасам, — деди бирдан. — Ҳадемай кун ҳам кеч бўлиб қолади, ахир.

— Эртага борарсизлар балким. Ё?.. — Онам бизнинг кўнглимизни билмоқчи бўлди. — Бизлар борсак, сизлар ўтирсанглар ҳам бўлади. Акангмишан отанг ўша ёқда-ку?

— Бориб келамиз, — дедим, — Раҳматиллаям боради. Фотимаям. Болаларга Анора қараб туради.

— Бугун бормасак, эртага ноқулай, — деди Раҳматилла ҳам.

«Таъзияга борсаг-у, ҳам тоққа чиқсак... Тўғри келмас».

Ш у ерларини ўқиб, Ҳотам ҳикоя ёзишга чинакам жазм қилганини сездим. Бари бир, илгари фақат ўқиб юрган одам китобийликдан қочиб қутулиши қийин-да, унда менга ва сизга — ўқувчига қандайдир тушунтиришга, ён-атрофни барча тафсилотлари билан изоҳлашга мойиллик бор эди. Мен бундай жумлаларнинг баъзиларини ўчириб — «таҳрир қаламини юргизиб» чиқдим. Бунда, албатта... кўпроқ Сизни ўйладим. Мен бари бир Ҳотамнинг мақсадга аниқ интилишини қутлагим келарди. Унинг жонига суиқасд қилиши ҳақида эмас, айнан ҳаётга ташналиги ҳақида ўйлагим келарди...

«Таъзияхонада ўзим кутгандек, қишлоқ аҳли, қариндошлар — ҳамма йиғларди. Машинани олисроққа қўйиб, қатор турган кишилар томон юрдик. Фотима онам билан бўлди. Йиғлаёт-

ганлар ичида отам ва акамнинг овозлари баландроқ эшитиларди. Бу овозлар менинг юрагимга қанчалар яқин, бошқа таъзияларда ҳам улар шундай, товушини баланд қўйиб йиғлардилар. Ҳозир бизни кўриб улар янада қаттиқроқ йиғлай бошлашди. Мен ҳам гарчи холамни тўла тасаввур эта олмасам-да, йиғлагим келарди. Нарёқда аёлларнинг, бу ёқда эркакларнинг аянчли айюҳанносини эшитиб, юрагим эзилиб кетди. «Холам-йў» деб юбордим бирдан. Менга қўшилиб Раҳматилла ҳам товуш чиқарди. Мен тик турган одамлар чидаб бўлмас оҳангда йиғлашаётгани учун ҳам уларга қўшилиб йиғлаб юборгандим. Чунки ҳеч тоқат қилиш мумкин эмасди. Дастёр болалардан биттаси менга ва жўрамга толнин янгигина кесилган таёғидан келтириб берди. Уларнинг бирга баралла бўзлашларида ўзимга ҳам қандайдир меҳр сезгандим. Мен энди одамларга қўшилиб йиғлардим. Эҳтимол, шу меҳрни сезганим туфайли ўзимни қўйиб юборгандирман. Бир оз вақт ўтгач, Асад деган ўқитувчим мени ичкарига бошлади.

— Бир қоринни қовзантириб олинглар, кейин, — деди у.

Ичкарида шўрва сузиб келишди. Ҳовлида садр тушиб йиғлаётган аёлларнинг ниҳоятда аянчли товушига эътибор бермасликка ҳаракат қиляпман. Деворга ранг бўёқда чизилган гулдор ҳашамга термуламан. Унча яхши чизилмаган бўлса ҳам қандайдир мен учун яқин, болалик ҳисларимни қўзғатиб юборганди. Гепида эса бир аёлнинг портрети, пастроқда ўша аёлнинг бир бола билан тушган расми бор. Холам, дедим, бошқа ҳеч киммас, кўнглим сезди. Мен шунда аниқроқ эслашга уриниб кўрдим.

Онам айтгани — унинг менга «айриплонлар» ясаб бергани, мўлтони чолга холамнинг эски тангаларини берганимни сал-пал эслагандай бўлдим. У вақтда бу уйлар икки хона, бир даҳлизлик; даҳлиз ўртада жойлашган, икки уйгаям шу орқали кириларди, чамада. Ҳозир бутунлай ўзгариб кетгандай: ҳовли кенг, уй шиферланган, катта айвон. Уй ичида каттакон тахта деворга қозиқлар билан маҳкамланган, унинг устида коса, ликопчаю чойнаклар хийла чанг босиб ётибди. Ҳа, ҳа, энди эсимга тушди-ёв: Маъмура холам худди ўша ердаги ликопчаларнинг биридан бир неча эски йилда чиққан тангаларни олиб берган, мен эса уни серсоқол мўлтонининг қўлига бергандим. Мўлтони нимадир деб омин қилган, шунда холам менга «Сен ҳам омин қил», деган. Ўшанда неча яшар эканман-а? Мунчоқ, танга, ниҳоят, холамнинг оппоқ қасавасини эсладим. Жуда катта қасава боғлар эдилар. Ҳа, мана ўша қасава. Мана бу расмдаги. Холамга жуда ярашиб турибди. Икки қошини қўшиб турувчи майна холи бор-а. Чиндан ҳам холлари бор. Мана, қандай ярашиб турибди, ўша холлар. Энди холамнинг овозини эслашга уриндим. Аввал мана шундай рухсорли аёлга қандай овоз ярашади, деб ўйладим. Бир оз дағалроқ, лекин меҳрибон овоз ярашади. Онам кейинчалик ҳам айтиб юрарди, қишлоқ аёлларидан бири менинг гулдор иштонимни ечиб қўйиб юборар, хивич билан у ер-бу еримга жазиллатиб ура-верар экан. Ўша Маъмура хола эмасмикан? Бир қарашда мен Маъмура холани кейин ҳам кўп учратгандай, кўп марталаб ҳан-

гомалашгандай бўлавердим. Бир вақт сархуш бўлаётган одамдай ўз-ўзимдан ҳаяжонландим — холамнинг овози, ҳаракати, кийимларини ҳаётда кўргандай тасаввур қилдим. Мана бу уйнинг ортида, агар адашмасам, катта лойҳандақ бўларди. Шу ерда холамнинг катта ўғли лой қорар, сўнг ҳамсоялари ҳашарга келиб, шу уйнинг устини сувашарди. Лекин улар тоғамизни дангаса дейишарди. У вақтларда «дангаса» деган сўзни эшитишса, кўп марталаб бақириб-чақириб сўкинишганларини эслайман. Тоғамизнинг сарғиш шляпаси бўларди. Менимча, ўша пайтларда фақат ўқиган кишиларгина шляпа киярдилар. Эркак бажарадиган ишининг бариси Тошбой тоғанинг бўйнида эди, шекилли, у киши эса доим укаси билан уришарди. Укаси акам билан бир синфда ўқиган. Болалигим ва Тошбой тоғани уйғунлаштириб ўйлаганимда у кишининг сариқ шляпаси, тиззагача ботиб лой қориб тургани эсимга келаверди. У киши ҳам меҳрибон одам. Онам баъзида унга «қизли бўлсанг, шу ўғлимга берасан» дея ҳазиллашаркан мени кўрсатиб. Шунда Тошбой тоғам бағри кенг одамлардай «эх-хе-хе, бизнинг кўёв», деркан. Мен уларнинг алқашаётганини фаҳмлар ва онам, «Қайнота деб айт бу одамни», деса баралла «қайнота-а-а!» деб бақирарканман. Улар қотиб-қотиб кулишар. Тошбой тоғам ҳали уйланмагани учунми қизариб кетаркан, бўлди энди, дер экан. Мен эса уларнинг кулганига нашъа қилиб такрор-такрор бақираверарканман: «Қайнота-о-ов, қайнота-о-ов!»

Кейин (балки тўрт-беш яшарлар бўлиб қолгандирман) Тошбой тоға, уялганидан бўлса керак, менга бошқа бундай дема, кел, бир қўшиқ ўргатаман, деган эдилар. У қўшиқ содда эди:

**Рит-та-там, рит-та-там,
Ўрис менинг қайнотам.**

Бошқасини билмайман. Чунки фақат шу ерини ёдлаш ҳам, айтиш ҳам жуда осон эди-да. Эҳтимол, онам кейин бу ердан кўчиб кетгач ҳам шу нарсаларни кўп марталаб хотирлаб ўтиргани учундир ишқилиб, эсимда сақланиб қолган.

Сўнг бирдан яна эски тангаларни ёдлайман.

...Узун чакмон кийган, чўққи соқол, барваста девона жарангдор овозда қўшиқ айтяпти. Маъмура хола бир бола билан уйда овуниб ўтирибди. Шу кунларда тез-тез келаётган мўлтончи, девоналардан безори чиққан кўринади — ўзича қарганиб, боладан битта катта нон бериб юборади. Эндигининг девонаси нон-понга рози бўлмайди: пул бер. Чол боланинг қўлидан нонни олмагач, у хижолат бўлиб қайтиб келади. «Ўлсин-эй, мунча арзанда бўлмай», дея юлқинади хола. Сўнг даҳлиздаги бояги сопол косадан бир неча эски тангаларни олиб, боладан бериб юборади. Бола аввал бир оз уларни кўздан кечиради. Сўнг жажжи қўлчасига сиқимлаганча, қора соқолли девонага олиб бориб узатади. «Манг», дейди у. Чол аллақандай дуоларни қайтара-қайтара омин қилади. Бола қўлини чўнтагига тикқанча қайтиб келаверади. Даҳ-

лизда турган хола унга имо қилиб «овмин қил» дейди. Бола чолга ўгирилиб, «овмин» деб бақиради. Бу пайтда чол девор ёқалаб кетаётган бўлади. «Овми-ин», деб баралла қичқира бошлайди бола.

Шундай бўлганмиди аслида?

Бир гал эса ўша бола шу уйга келса, тоғаси приёмник эшитиб, ўзи ҳам ашулага ғўнғиллаб жўр бўлиб ўтирибди. У болани эркалатиб, каттакон радионинг устига чиқариб қўяди. «Кўшиқ айт» дейди ва ўзи «наст»да туриб қарсак чалади. Бола индамай, тоғасининг бу ҳазилига кўниколмай тураверади. Йиғлагиси келади. Бир пайт радио пичир-пичир қилиб қолиб ва, бирдан овози ўчади. Тоғаси қарасаки, бола иштонига чоптириб юборган, радионинг ичига томиб, расво қилибди...

Қизиқ, бу пайтда холам қаердайкин? Шу ерда бўлган, эҳтимол, мени ўзича уришган чиқар.

Онам кейинроқ айтиб юргани учун ҳам бу ҳангомалар миямда чуқурроқ ўрнашиб қолган бўлса, эҳтимол. Уша эски танга воқеасини ҳам эслагандай бўляпман. Лекин назаримда, мен худди бир кино кўрдиму ўшанда бола ролини ўзим ўйнагандекман.

Ташқарида бир аёл кишининг ҳаммадан ҳам кўра қаттикроқ овозда бақириб йиғлагани эшитилди. Хотинлар чуввос солиб унга қўшилдилар.

— Чўлдаги қизи келди, — деди чоллардан бири деразадан кўзини қисиб қараркан. — Вой бечора-ей, ўзини ташлаб юборди. Эси оғиб қолмадимми?..

Шундай деб у ташқарига чиқиб кетди. «Кўтар, қарасанг-чи» дегани эшитилди.

Мен учун бу ерда ўтириш ниҳоятда оғир кечарди. Бир маҳал Раҳматилла тиззамга туртди.

— Йўқловни эшитяпсанми? — деди у.

Эътибор бериб қулоқ тутдим:

Дод ўлимнинг дастидан,
Фарёд ўлимнинг дастидан,
Жош деб раҳми келмайди,
Қарри деб раҳми келмайди,
Қайларга бориб дод этайин,
Кимларга мен фарёд этайин,
Вой эна-ам, вой энам!..

— Шуларни ёзиб олиш керак-да. Дарҳол ёзиб олмасанг, эсдан чиқиб кетади. Шоирлардан фарқи йўғ-а? Лекин бир хил сўзларни тушунмаяпман. Эшитгин, сен тушунасан-ку...

— Ҳозир вақtimi энди шунинг!

— Ҳотам, улар йўқловни тўқишадими ё ёдлаб олишганми?

— Билмадим, ҳарҳолда биров ўлганда айтаман, деб ёдлашмасан керак.

Инжиқ жавобимдан оғриндим, аллапайтгача индамай қол-

ди. Туриб-туриб яна мутаассир бўлди шекилли, тагин нимадир гапиргиси келди. У ён-бу ён қарайверди. Мен эса уни бекор опкелибман деб йўлай бошладим. Қани энди, у мени яхши тушунадиган одам бўлсаю сал кўнглимни бўшатиб олсам. Мен ахир, оғайни, холамни танитайман, танитайман-ку! У эса ҳеч нарсани тушунмайдиган, савмал бир бола бўлиб кўриняпти кўзимга. Шу менинг ўртоғимми, наҳотки шу билан ошна-оғайнигарчилик қилиб юрган бўлсам?! Овлоқроқ бир жой бўлсаю аччиқ-тиззиқ гаплар билан узиб-узиб олсам.

— Косаларни йиғиштириб олинглар, — деди Саъди ака.

— Мулла бова, овқатга овмин денг, — деди яна кимдир. Бир неча одамлар билан қўшилишиб биз ҳам турдик. Ҳовлида, уй девори ёқалаб товуш бериб йиғлаётган эркаклар, ичкарида бояғидай аянчли, тоқат қилиб бўлмайдиган даражада бўзлашаётган хотинлар. Уларнинг орасида ёшигина иккита қизча ҳам йиғлайди. Олдиларида иккита кампир ҳам бор. «Бўлам-ов, бўлам-ов» деб бақиршарди улар.

— Боврим деяптими? — деб сўради Раҳматилла.

— «Бўла» деяпти. Бўласи бўларкан.

Дўстимнинг ағрайганини кўриб, «жияни» деб қўя қолдим. Аёлларнинг товуши мени эзиб, эзмалаб ташлади. Улар гўё ўлган кишини қайта ҳаётга қайтариш учун чинакам қайғуришаётганга ўхшардилар. Аслида улар ўзларига суюкли бир одамнинг орадан кетгани учун куйишар, йиғлашарди холос. Агар менинг тасаввуримда холам тўла тикланганида, уни ҳис қилолганимда эди, ҳозир шубҳасиз бўкириб йиғлаб юборган бўлардим. Аммо мен боя айтганимдай, онам тез-тез гапириб ўтирадиган ҳикоялар орқалигина холам ҳақида оз-моз билардим, юқорида сизга сўзлаб берганларим менинг тасаввурларим холос. Энди мен анови тизилишиб йиғлаётганлар қаторида туролмайман».

Х - отиралари бирдан тиникиб кетгани учун, Ҳотам шу ерда холасини ҳар хил манзараларда тасаввур қилаверади, тасаввур қилаверади. Узимча бу ерлари чўзилиб кетган ҳисоблаб тасвирга киргизмадим. Ахир мен у ҳақиқатан ҳам орамизда яшаяптими, йўқми, бирданига исбот қила олмайман-ку. Мабодо, унинг тириклар дунёсида йўқлигини билганимда кундалигига қалам теккизиб ўтирармидим. Ардоқли саналмаса ҳам, марҳумнинг гўрига фишт қалашни айб деймиз. Оз-моз гуноҳлари кечирилади. «Қандай одам эди?» десалар «яхши одам эди» деймиз. Гарчи...

«Кимдир келиб билагимдан тутди.

— Халил ака чақиряпти, — деди у.

— Нега?

Акам йиғлаётганлар ичидан менга жим қараб турибди. Бормадим. Раҳматиллага, қирга чиқиб келамиз, дедим. Довдираб тургандан кўра кетган маъқулроқ эди бу ердан. Менинг ҳам улар билан қўшилиб аюҳаннос солгим, ўзимни билмай йиғлагим ке-

ларди, ахир. Бироқ, йиғлаёлмаганим учун кетишим керак эди.

Уйнинг орқаси билан қирга ёнлама йўлдан, одамларга кўринмай айланиб чиқдик. Аммо ҳамон эркакларнинг аянчли, ҳам илтижога ўхшаш овозлари эшитилиб турар, анча вақтдан бери қишлоқда таъзия кўрмаганим учунми, билмадим, бу менга қаттиқ таъсир қиларди. Улар ўзларига қадрдон кишининг қазо қилгани туфайли йиғлашаётган бўлса, мен эса ўша қадрдонликни истаганим учун йиғлагим келарди. Кечга томон овозлар ҳар-ҳар замонда эшитилиб қолди. Энди улар чарчаган эдилар, фақат янги одамлар келгандагина бирдан бақриб овоз беришарди.

— Одамлар қандай берилиб йиғлашади-а? Нима керак экан шунчалик йиғлаш? — Мен дўстимнинг бу гапларини эшитмаётгандай борардим.

— Обидийда қилишмоқда, — деди у ўзига гапираётгандай. Об — сув, дийда — кўз, тожик тилидан кириб келган. Хотам, бир қизик фикр бор-да. Мана шу маросим шовқинларини магнитофонга ёздириб олса бўлмасмикан?

Қараб турсам, Раҳматилланинг ҳам фикрлари меникига яқин. Мен ҳам келган заҳоти шу ҳақда йўлаган эдим. Уни қувватладим. Шу маҳал азахона томондан эркакларнинг боягидан ҳам кўра кучлироқ йўқлови эшитилди. Шамол биз томонга эсаётган эди. Бу аҳволда ўзим ва бошқалар ҳақида ҳам яхши фикр юритмаслигим аниқ. Мен энди болалик чоғларим, то ўн саккиз йиллик умрим ўтган тупроқда ўзимни ортиқча сезардим. Ҳадемай қуёш ботади. Таъзияхонада эҳтимол, мени кутишаётгандир. Бироқ, мен уларга ўгай кўринишни истамайман, ахир. Шу одамларнинг ҳам ўз одами бўлишни хоҳлайман. Асли ёшлигимда шуларни орзу қилардим-ку!

Қуёш ботиши билан дўстим кечки шабадани мақтай бошлади. У менга энди тоғ чўққилари қип-қизил шафақларда қизил рўмол ўраган аёлларга ўхшаётганини айтарди. Таниш тоғ насими ўзимга ҳам хуш ёқа бошлади. Қаддимни ғоз тутиб, кўйлагим тугмаларини ечиб юбордим. Пастдаги сонглоқни кўмиб оқаётган сой сувининг шарқираши энди баралла эшитиларди. Бу шовқин одамларнинг товушини кўмиб юборганди.

Мен бир марта тошкентлик дўстимнинг уйига борганимда бешинчи қаватда аёлларнинг чуввос солиб йўқлов айтаётганини эшитганман. Шунда бирдан энамнинг вафоти куни онамнинг қандай йиғлаганини эслаганман. Чунки бу овоз орқали онамнинг ва бўзлаётган барча ўзбек аёлларининг бир-бирига жуда ўхшашини сезгандим. Бирдан юрагим ҳаприқиб, ўзимизнинг одамлар фақат инсон учун йиғлагандагина тил топиша олишларини, шундагина қалблари бир-бириникига шу қадар ўхшаб кетишини тасаввур қилгандим.

Сой ичи қоронгулашиб, тоғлар осмон ёруғлиги бағрига яна ҳам қорайиб сингаётгандай эди. Дўстим кетамиз энди, деб қолди. Мен азадорлар учун тўйга келган кишига ўхшаб кўринишдан чўчирдим. Аммо энди улар ҳам йиғлайвериб чарчашиди. Кесилган

узун тол танасига эркаклар қалдирғочдай тизилиб олишибди. Улар симёғочга ўрнатилган катта лампочка ёруғида янги одамлар кўрингандагина ўринларидан туриб, бирданига овозларини баралла қўйиб, йўқлашарди. Яқинлашаётган киши ҳам узоқдан овоз бериб келарди.

— Ҳаммасига лоқайдлик сабабчи. — Дўстимнинг калимаси хаёлимнинг давомидай туолди. Ҳа, мен кейинроқ худди шу — юқоридаги фикрларни бир қогозга ёзиб қўйган эдим. Эсимга тушди: Жуманбулбул шеърлари ва унда ҳам учрамовчи маҳаллий шевалар ёзилган дафтарларим орасида.

— Узи табиатимиз шунақа, — дейди дўстим. — Лоқайдликка мойил.

Азахонага келганимизда онам ва хотиним анчадан бери биздан хавотир олиб ўтиришган экан. Бир аёл келиб, мен билан кулиб кўришди. Шарофат хола экан.

— Айланайин олим йигитдан, — деди у. — Ишқилиб, оёқларинг қоқилмасин. Тошкентни гуллайтиб юрибсиларми, чирогим?

— Куда вы пропали, мне здесь совсем надоела! — деди хотиним тоқатсизланиб.

— Қаерда юрибсизлар? Булар нега бийтиб йўқ бўл кетди деп олоқ¹ бўл ўтирибмиз, — деди онам.

Отам қатордагиларнинг ичидан туриб биз томон келаверди. Отамнинг овози битиб қолибди, биз билан худди шивирлаётгандай бўлиб гаплашди.

— Кайфиятинг дурустми, улим? Шундай бўлиб қолди энди. Кунига матал-да, бевафо дунё экан...

Бу гапларни менинг кўнглим чўкмасин деб айтаётганини сезиб турибман.

— Биз уйга қайтйпмиз, ота. Меҳмон опкеганман, — деб Раҳматиллага ишора қилдим.

— Э-э-э, — отам у билан кўришиб, сўраша кетди, — бу, ноқулай бўпти-да.

Сўнг онамга:

— Уйга оқшом бораман, — деди. — Болларингга айт, оқ оёқни баландки қўрага қамашсин. Тонг азонда ҳаллаб қайтаман. Бў ёгам лозимат-да. Қайтамиз² энди.

— Ҳеч қандай ташвишининг кераги йўқ. Биз эртага тоғни томоша қилсак бўлди, амаки. Ҳеч уринманг. Ўзбекмиз, тушунамиз, — деди Раҳматилла.

— Э, ука, ҳамиша кеб ётибсанми, менам ҳар кунни меҳмон кутяпманми? Ҳавас қип кепсан, бир меҳмон бўласан-да, энди.

Отамнинг сенсиратгани дўстимга ботаётгандай кўринди. Чунки Раҳматилла бир гал ўзимнинг укаларимниям «сиз»лайман, деганди. Мен бунга ҳайрон қолмайман. Чунки у

¹ Олоқ бўлмоқ — хавотир олмақ (шева).

² Қайтамиз — инма қиламиз (шева).

Ўзининг ўғилчаси ва қизигаям «сиз»лаб мурोजаат қилади. Агар мен ўзимдан кичикни «сиз»лаб гапирсам орамизда қандайдир гов сезаман.

Отам меҳмонга шундай деб, ортига бурилиб кетаверди. У менинг машина миниб келганимга эътибор бермади чоғи. Ё Раҳматилланики деб ўйлади. Умуман, отам бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмагандир. Лекин мен ҳозир «қутлуғ бўлсин!» қилар деб ўйлагандим.

— Зачем нужен мунчалик кўп йиғлаш? — дея зорланди хотиним қишлоққа тушаётганимизда. — Хотинлар шундай бақир-ришадик, қулоғим тешилиб кетди. Улган ўлди, бўлди-да. Энди қанча йиғлаганинг билан қайтиб келармиди?

— Узларининг одатларингга ўхшатмагин-да, — деди онам. — Визда шундай расм. Хоҳлайсанми, хоҳламайсанми...

Менинг жаҳлим чиқди, бўлди қилинлар, дедим, улар ўртасидаги эски гаплар қайта қўзғалишидан чўчидим. Ҳозир гижиллашмасликлари мумкин, лекин бари бир мабодо иккови келишмай қоладиган бўлса, албатта ўртага мен суқилишим керак. Ундан кейин онам менга ёпишиб кетади. «Сизларни шундай бўлади деб ўстирдим-да, улларимдан келинларим зўр бўлсин деб эдим-да», деб юмшаб, ўпкалайди, кейин йиғлайди.

Фотима тўйимиз ўтгач беш-олти ой қишлоқда яшаган, уйимиз бўлмагани учун мен Тошкентда бир ўзим эдим — ўша вақтларни эслаб юраги безиллайди. Чунки Фотиманинг қишлоқ ишларига ҳеч уқуви йўқ ва уйдагилар билан қовушиб-келишиб кетолмасди. Шунинг учун ўша вақтларда онам иккови унча келишолмаган, охири бориб каттароқ жанжаллар чиқаверганди. Лекин Фотима ўзи ваъда қилгани — қишлоқнинг ҳамма қийинчиликларига чидайман, то уй олгунингизча шу ерда яшайвераман, деган сўзида охиригача турди. Биз бир-биримизни яхши кўрар, онам ҳам кўпинча шуни ўйлар, лекин бари бир ўзлигига бораверар, келинининг ўзбек, ўзбек бўлгандаям ғирт шиттахўр қишлоқчи бўлишини хоҳларди. Шунинг учун ҳам онам Тошкентга — бизникига боргиси келмасди. Бир-икки марта ўзим қўярда-қўймай олиб борганман. Шунда ҳам икки кундан кўп турмаган.

Эҳ, ўшандаги «фалончи қиз опқочиб кепти», «иштонсиз юрармиш», «тилимизга тушунмас экан», деган гап-сўзлари... Бунақа «ҳодиса» қишлоқда биринчи марта юз бериши эди-да. Улар мени каттакон, обрўли одам бўлади, муаллимларим: «Тўғри қилди, у энди жуда маданиятли одам, ахир» дейишарди. Бари бир улар мени ҳурмат қилишар, ишонишарди. Ҳозир ҳам ихлос қилишади. Аммо мен...

Ўша пайтлари ҳозирги ҳолатга тушиб қолиш ва бундан кўрқини ҳисси ҳаёлимга ҳам келмаган экан. Беихтиёр тилимга шоирнинг мен севган шеъри келади:

Мукамал кўрмоқчи бўлдик дунёни,
Етук бўлолмадик ўзимиз бироқ,

О, йиллар армони, йиллар армони,
Армон кўрмадим ҳеч сиздан буюкрок.

— Пушкинникими? — деди Фотима.

— Ҳа.

— Ўзимизнинг Пушкинники, — қўшимча қилди Раҳматилла кулиб.

— Қайси, ҳалиги ориқ шоирми? У бизникига келган-а, Хотам ака?

— ...

— Энди маёпкани эртага қиламиз, — деди Фотима. — Бир марта чиққандик-ку. Ўша жойга борақолайлик-а?

— ...

— Ажойиб ҳаво бўляпти...

Уйга етиб келганимиздан сўнг кўп ўтирмадик. Йўл чарчатган экан, ухлаб қолдик. Эрталаб қўшнимизнинг ўғли Алишер кириб келди.

— Машиналар муборак, ака! Зўр иш бўлибди-да, — деди у. — Энди сизлар билан кетаверамиз Тошкентга. Маёпкага чиқсангизлар мениям олиб кетингизлар, хизмат-пизмат...

— Ҳа, ҳа. Сен жуда керак эдинг бизга, Алишер. — Шундай дея ўртоғимга кўзимни қисдим.

— Яхши, яхши бўларди, — деди Раҳматилла ҳам.

Ва нимагадир, шу пайт эрталабки лоқайдлигим йўқолиб, миямни қутилмаганда бир тиниқ шуур қоплади. Ўзим сира ҳам истамаган, кутмаган таҳликали хаёллар босиб кела бошлади: «Мен кимларга ўхшайман? Ўзим ўхшашни хоҳлаган одамларгами, ё?!». Яна, ҳа, яна шу изтиробли хаёл!

Ташқарида онам қозонга уннаб юрибди. Айвонда «оқ оёқ»нинг тузланган териси... Бет-қўлимни ювмай нариги уйга кирдим. Ринат билан Руфат тўла косалардан сут ичишяпти. Фотима «Тўкмай е, сочмай е», дея тергаб турибди.

— Тўкма, ана папанг келди, вот он ругает тебя.

Мен лойсувоқ уйимиз деворидаги эски расмларнинг ўрнига қарай бошладим. Андава билан қирилган жойлари оқариб қолган...

Улар қаерда? Қаёққа кетган? Қаёққа?! Мен қаёққа келдим? Қаёққа кетяпман?»

Кундалик, эҳтимол, ҳали давом этарди, чунки фикрлар ниҳоясига етмаган, унга қўшимча изоҳлар киритилмаса, тушунарсиз қолиши мумкин эди. Дастлаб қўшнимнинг шаштини қайтарганим туфайли энди ўша «айбни ювиш» учун уни ўзим тугатишим лозим бўлиб қолди. Тилчини яхши билганим учун ўзининг бундан кейинги ҳаёти ҳикоясининг ҳам давоми бўлсин, деб кейинги кечирмишларини четдан туриб баён қилиб бермоқчи бўлдим.

Хотамнинг бу қадар жиддий ҳолатларини илгари кузатмаганман. Кундаликни ўқиб, ҳайрон қолдим. Четдан қараб одам-

нинг ичини билиш қийин экан. Кўзимга у ичидаги ташида — ҳовлиқмароқ кўринар, ҳатто кўча-кўйда кўриб қолсам ҳам шу одати борлиги учун узоқ гаплашиб ўтирмасдим. Энди эса... Бир мақсад билан куйиб-пишиб юрган кишини ҳеч лоқайд кузатиш мумкинми? Айниқса, агар у мени ва сизни ҳам ўйлаётган бўлса?!

Бир куни у менга кўрсатаман деган кундалик дафтари йўқолиб қолганини афсусланиб гапирди. Дафтарда ўзига ёққан тилла фикрлар, аянчли ҳолатлар бор эмиш... Мен ҳам афсусланган бўлдим, сездирмаслик учун...

— Бизлар энди йиғи-маросимлар шовқинини ленталарга ёзиб оламиз. Магнитофонлардан эшитиб таъсирланамиз. Шундай одамлармиз биз, — дея такрорлади у.

— Бошқачароқ эмасми? — дедим. — Менга кўрсатганингиз сал...

— Ўша фикрларимни ривожлантириб, такомиллаштириб газетага бермоқчиман, — чўрт кесди Хотам. — Энди жудаям ишоняпман. Энг керакли гаплар экан улар. Бундай нарсани чиқаришса керак. Савоб-ку, ахир, чиқаришса. Тушунтираман: ўртоқ муҳаррир, дейман, сизлар эълон қилаётган мақолалар ҳам жуда муҳим, лекин энг кераклиси одамларнинг дили тубида чўкиб ётибди, дейман. Мен шуларни ёзиб келувдим, чиқарасизларми, дейман. Тушунар.

— Бари бир чиқаришмайди.

— Чиқаришади. Бир балои-баттар мақолалар чиқиб ётибди-ю... Ҳаммаси одамни қўмсаб йиғламасликдан келиб чиққан. Гўё биз ўзимиздан ташқари, ҳатто хотинимиз, оиламиз, ота-оналаримиздан ҳам бошқа ким учундир яшаймиз. Аслида-чи?.. «...» газетаси дилга яқин анча-мунча фикрларни ёзаяпти. Менинг мақолам чўкиб ётган, янаям чуқурроқ чўкаётган дардларимиз ҳақида бўлади. Дунёда фақат одам учун зарур нарсаларгина мавжуд. Демак, ҳамма нарса одам. — Ҳаяжонланганидан Хотамнинг кўзидан ёш чиқиб кетди. — Мисол учун шамолнинг фиғони одамга ўхшайди. Шамол тарновга урилиб, одам каби фиғон қилади, тарнов агар тушиб кетса, вьетнамликнинг исмини айтади. Уни тузатмоқчи бўлиб, боғласанг корейснинг фамилияси эшитилади. Оёғинг остида бузилиб ётган яшик қайсидир кўриниши билан хитойликнинг ҳуснихатини эслатади. Яшик дарахтдан бўлади. Дарахтдан дутор ясасанг, «Муножот» эшитилади: «Мендай ўксимаган дунёда ҳеч ким! Ай-й...» У тўрт панжаси билан ўзича «дутор торларини» ура бошлади: «Халқим! Хал-қим! Хал-қим!» Ва у кулди. Ўзининг аъло фикрларидан лаззатланди шу чоғда.

Хотам мендан хафа эмасди.

— Нима, сиз тушунмасангиз уришишим керакми? — деди ва яқинда бир китоб ўқигани, китоб қаҳрамони одамларнинг кўз ёшларини шишаларга йиғиб юриши, шундай қилиб юриб-юриб охирида ўлиб кетишини айтди. — Лекин бу ҳам тентакнинг иши, — дерди у ўзича. Жуда тентак бўлмаса ҳам овсар-

роқ одам у. Кўз ёшни шишага йиғиб нима қилади? Яхшиси, шу одамларнинг гапини ёзиб олсин. Магнитофонга ёзиб олсин, яхшиси. Кўзёши билан сувнинг нима фарқи бор, ахир? Ёки у иссиқ ҳолда турса экан, кимнингдир бағрини куйдириб юборса. Кўз ёшни йиғиб-йиғиб, охири тўкиб ташларди-да, бошқа нима қиларди? Қанақа жойга тўкарди, ҳало жойга эмасми, ишқилиб? Ҳе, қизиқ, лекин шу қарорга келган одамнинг ҳолатини тасаввур қиласизми? Уям бир инсон, бироқ хато қилган. Мен бўлганимда кўз ёшларни ажратардим. Одам мансабдан тушгани учун йиғладими ё биров учунми — буни ажратардим. Оббо, шундай бўлиши мумкин-да, лекин. Сиз агар унинг ўрнида бўлганингизда нима қилардингиз? Ҳе, бу ҳақда ўйламагансиз. Ўйлашга қўл тегармиди. Бир-бирингиздан қўрқиб юрасизлару...

Мен энди унинг қиёфасида, ҳаракатларида ҳаётнинг шил-пиқ маромига тушиб қолишдан чўчиган, буни сездирмасликка ҳарчанд интилаётган, ўзини асраш учун елиб-югураётган кишини кўрардим. Шундан кейин у билан бафуржа суҳбат қуролмадим. Гоҳо қисқа мuddатга гаплашиш имкони бўлиб қолганда ҳам ким одам учун йиғламас экан, албатта у ўлимга маҳкум, деб уқтирадиган бўлиб қолди. Бу гал у энг машҳур ёзувчимизнинг қиссасидаги Анотой деган қаҳрамоннинг отаси ўлими, азада боланинг муаллимаси ва синфдошларининг ер тепиб йиғлаганларини ҳаяжонланиб айтиб берди.

У менга бегона одамга сўзлагандай ишонқирамай, бироқ анча соддалик билан, шунда ҳам пала-партиш гапирарди. Назаримда, аввалгидан ҳам кўра энди ҳовлиқмароқдай эди.

Унинг ҳаракатларини боя айтганимдай сира эътиборсиз кузатиш мумкин эмасди. Баъзан шундай бўлади: бошқа ҳеч ким назарингизни тортмаса, бир одамнинг ўзи бутун дунё бўлиб кўринаверади. Шундай пайтлари мен уни охир-оқибат фақат кўзёшларга эътиқод қўювчи бир телбага айланиб қолмасми-кан, деб хавфсирардим.

Улар кўчанинг бошида, биз ичкарироқдаги уйда яшардик. Баъзан кўчадан ўтаётганимда у тўсатдан қичқириб қоларди:

— Ҳа, муҳаррир ака, шиданми? Чой қиламиз.

Сўнгра кўзларини пирпиратиб одамни масхаралаётгандай тиржайиб гураверарди. Узримни айтсам:

— Бизлар одам эмас-да, а? — дерди яна илжайиб.

Ўша кунларнинг бирида у туғилган кунини нишонлади. Уйимга атайин келиб мени ҳам зиёфатга чақириб кетди. Бордим. Борсам, яна ўша гаплар-да. Хотини жеркийди, у бўлса ўтирганларни онг-тонг қолдириб, одамнинг кўзёши ҳақида жаврайверади. Ҳамманинг безорини чиқариб юборди. Секингина чиқиб келиб қўйдим.

Бир ҳафталар ўтгач эса уни ўзи айтган газет муҳаррири хонасига кираётганида учратдим.

— Сизнинг деярли ҳамма асарларингизни ўқиганман, — дерди у. — Ёзувчи сифатида юртимизнинг энг зўри деб ўйлай-

ман. Лекин биласизми, мени кечиринг-у, бари бир сиз ҳам одам қанақасига одам, деган саволга жавоб изламайсиз. Нима учун энди шунча қалин китоблар ёзиб, халқнинг ҳурматини қозониб...

Кенг юзли, донишманд қиёфа, сочлари оқарган муҳаррир ҳайрон қолиб, бу ғалати ўқувчига эгилиброқ қулоқ тутди:

— Ҳўш, ука?

— Айтмоқчиманки, асосий нарса ҳақида ёзмайсизлар. Нимага шундай?

— Нима экан асосий нарса?

— Асосий нарса одамнинг одам учун йиғлаши-да.

У отаси ўлган Анотой, унга қўшилишиб эзгин йиғлаётган қирғиз болалари, шисаларга кўз ёш йиғиб юрувчи қаҳрамон ва яна яқиндагина ўқигани — машҳур қозоқ ёзувчисининг китобидаги азадорларнинг кўзларига лаб қўйиб, кўз ёшларини ичаётган қозоқ аёллари ҳақида гапирарди. Устозимиз, яъни бош муҳаррирнинг энсаси қотиб кетмадимикан, деб ўйлагандим. Йўқ, охирига берилиб тинглади.

— Буни ўйлаганингиз яхши, — деди у. — Ҳар кимнинг хаёлига келвермайдиган ва жуда керакли нарса. Фақат қаловини топиб айтиш лозим. Ёзувчига ўхшайсиз-а?.. Йўғ-э... Мана, халқимизнинг моддий-маънавий ҳаётига оид баъзи муаммоларни газетамиз саҳифасида ёритяпмиз. Ёзувчиларнинг қиладиган асосий ишлари халққа инсонпарварлик ғояларини тарқатиш бўлади. Назаримда, сиз кўп асар ўқиган кўринасиз. Охир пировард эса одамнинг кўз ёши ҳақида болаларча хулосага келиб қолибсиз. Одам йиғлаш учунгина яшамайди, ахир. Одатда, ўлган одам учун йиғлашади, тириклигида йиғлашмайди. Бу ҳар биримизнинг табиатимизга хос хусусият. Масалан, сиз тирик одам учун йиғлайсизми?

— Менми? Мени қўйинг. Ҳатто холам ўлгандаям йиғламаганман. Холам ўлгандан кейин шу хулосага келганман чинини айтсам. Бу ҳақда бир асар ёзмоқчи эдим, таваккал қилувдим-да. Мақола ёзиб келганман дастлаб. Қандай қилиб мақолада бу мавзуни кўтариб чиқиш мумкин, дейишди. Кейин ҳикоя қилдим. Ҳикояни олиб борсам, у ҳам маъқул бўлмади. Кейин ташлаб қўйдим. Сўнгра, аза, азада йиғлаётганлар ҳақида китоблар ўқидим. Топиб ўқийвердим. Асосий нарса ҳаётда ўзи шу экан. Одам қайғуриб йиғламаса бўлмас экан. Ёшлиқда ҳамма нарса таъсир қилаверар экан одамга: онамни ҳам, онам ёмон кўрган қизни ҳам яхши кўрардим. Уша қизга уйландим. Унинг миллати бошқа. Энди бўлса хотиним билан сира кўнглимиз тўғри келмайди. Биласизми, мен унинг кўнглига кира олардим аввал. Лекин ҳозир... Ўзимни ўзим энди тушуниб етаётгандекман.

— Э, ука-ей, ўзингизни тушунсангиз хотинингизни ёқтирмай қоласизми? Қизиқ. Ҳар ҳолда сизнинг ҳолатингизни тасаввур қиляпман. Бир нима деб маслаҳат беролмайман. Кўз ёши тўғрисидаги хулосангизни ҳам бутунлай рад этмоқчи эмасман. Аммо у бир ёқлама. Буни мақола қилиб, газетага олиб келибсиз, аммо газетага бериш мумкинми шуни? Ўйлаганмисиз бу ҳақда? Таш-

виқот қиладиган мавзуми шу? Ундан кўра, ука, ҳали ёш экансиз, ишнинг бўларини ўйланг. Ҳақиқатан халқ учун ачинсангиз колхозчиларимизнинг моддий шароитлари, маънавий аҳволлари ҳақида жуда ажойиб, ҳамма ўқийдиган мақолалар ёзиш мумкин. Шундагина халқ сиздан хурсанд бўлади. Чунки у ўзини ўйлайди. Ужарлик билан, «бир-биринг учун йиғланглар» деб тарғиб қилсангиз, албатта, қўшилишмайди. Хоҳласа йиғлайди, хоҳламаса йўқ. Шунинг учун, ука, арқонни кенгроқ ташлаш керак.

Х отам дик этиб ўрнидан турди. Тузуккина хайрлашмади ҳам. Мен энди Ҳотамнинг бояги фикрлари буткул ўзгариб кетади, раҳмат айтади муҳаррирга деб ўйлагандим. Қайтанга унинг жаҳли чиққандай бўлди. Назаримда, у ҳеч қандай насихатга муҳтож эмас экан. Энди уни илгаригидай бир овсар одам деб ўйлаёлмасдим. Унинг бундан кейинги барча ҳаракатларида мен тушуниб-тушунмайдиган фавқулудда қатъийлик, муайян мақсад бор эди. У илгарилари гоҳо мен билан ҳазиллашишни истаб қоларди, ҳатто тағдор аччиқ-тиззиқ ҳазил-ҳузуллар билан бир-биримизни мот қилишга ҳаракат қилиб кетардик. Кейинчалик ҳам уни бир дилкаш киши сифатида ҳурмат қила бошладим. Кундалик қўлимга тушиши арафасида эса, ҳатто бизлар одамга ўхшаб суҳбатлашмай қўйгандик. Ҳолатига қараб ҳозир мен бирон ҳазил гап айтсам, албатта уришиб қолишимизни сезиб турардим. Қандайдир, ўзича асабийлашган, бир тузалмас дардга йўлиққану шунинг учун ҳаммага ишончсизлик билан қараётгандай бўлаверарди. Унинг сиймосида қайгадир, ишқилиб, биздан бошқа томонга кетаётган, бизларга дам ишониб, дам ишонмай қўйган кишининг суратини кўрардим.

— Дунёни шоирлар бошқармайди! — деб бақирди у бир куни балкондан туриб. Менинг пастдан ўтиб бораётганимни кўриб шундай қилди. Шу заҳоти унинг Шоир Шоҳ ҳақидаги фикрларини эсладим. У ўзига ярашмаган тиржайиш билан мenden сўради:

— Муҳаррир ака, мен ўлсам сиз йиғлармидингиз?

— Нафасни иссиқроқ қилинг-э. Гапираётган нарсангизни қаранг.

У билан одамга ўхшаб мулоқот қилолмаслигимни билиб, кетавермоқчи бўлдим.

— Агар йиғласангиз, мен тобутдан туриб сизнинг кўз ёшларингизни ичардим, — дея яна иршарди у менга. — Биласизми шу китобни?

— Уқиганман. Бироқ у жуда ақлли ёзилган асар.

— Яхшиси, чиқинг буёққа, бир оз гурунг қиламиз. — Орқасидан хотинининг бир нима деб шанғиллагани эшитилди.

— Ҳозир вақтим зикроқ, бошқа куни, — дея йўлимда кетавердим.

Ҳотамнинг иршайиб турган башараси анча вақтганча кўз ўнгимдан кетмади.

Мана шу башара мени уйда, кўчада, ишда, уйқуда — доим

безовта қилаверди. Ишимга халақит бераверадиған бўлди. Ақалли газетага бирорта мақола ҳам ёзолмай қолдим. Назаримда, деворнинг қайсидир бурчагида унинг нигоҳи менинг барча ҳолатларимдан, юзакироқ ҳаракатларимдан кулаётгандай — тиржаяётгандай бўлаверарди. Мен бу нигоҳдан ҳайиқар, талвасага тушиб қолардим. Узим сезмаган барча гуноҳларим учун энди у, фақат угина жазолайдигандай бўлаверар ва гўё важоҳат билан бостириб келарди: «Одаммисан сен ҳам! Одам бўлсанг, қалб қани, юрагинг қани?! Одам учун қайғурасанми сен ҳам, йиғлай оласанми?!»

Ҳотамнинг хотини билан мен бир гал бекатда учрашиб қолганимизда энди эрининг бутунлай ўз ишини йиғиштириб, институтга бормаи кўйгани, анчадан бери бир диндор мулла билан қуръонни мутолаа қилаётганини айтди.

— Энди оғайнингиз мени «кофир» деб сўкяпти, — деди у. — Бу ҳолда бирга яшашимизга ҳеч кўзим етмайди, нима қилсамикин-а? Сизни кўп гапиреди...

— Билмадим, Фотима. Сизга бу борада маслаҳат бериш кўлимдан келмайди. Ҳеч кўлимдан келмайди.

Ростдан ҳам унга ақл ўргатолмаслигимни сезардим.

Наҳотки шунчалик қотиб кетган бўлсам. Наҳотки шуни фақат Ҳотамгина сезса. У нима демоқчи ўзи? Бирор фикрни тузукроқ тушунтирмаса. Ёки чиндан ҳам одам ҳақида ўйламай кўйдимми? Одам ҳақида ўйлаш дегани нима ўзи? Худбинсиз, демоқчимми? Бу дунёда ким ҳам иззатталаб эмасман, деб баралла айта олади? Ҳақиқатан ҳам худбиндирман, лекин бошқалар-чи? Улар Ҳотамнинг олдида жавоб бермайдилар-ку. Демак, мен ҳам... Э, жин урсин, яхшиси шу ҳақда ўйламайман.

Икки кундан кейин Ҳотамнинг ўзи келиб қолди.

— Мен қаттиқ янглишган эканман бошида, — деди у. — Сизга маза — янглишмайсиз. Ёзасиз — чиқарасиз, ёзасиз — чиқарасиз... Хотиним сизга бир кундалик дафтар берган экан. Кетатариб айтди хароми.

— Ажрашдингларми? — дедим мен ҳам совуққонлик билан.

— Уч талоқ кўйдим, — деди у бамайлихотир. — Дафтарни олиб, муғомбирлик қилиб, айтмай юрган экансиз-да. Сизниям тушуниш қийинми дейман. Ё мени тентак ҳисоблайсизми? Яхши кўрасиз-а мени? Чунки сиз ҳақиқатни севасиз. Билгилки, ҳақиқатларнинг тубинда — мен. Манз сизга уларнинг ярми. Қурмағур қалбнинг ҳам ярми.

Шундай деб у менга бир қизил муқовали дафтар ташлаб кетди.

Мен дафтарни ўша заҳоти ўқиёлмадим. Биринчи марта «нимага у менга бунчалик ёпишиб олган ўзи, нима учун дафтарни айнан менга берди», деган ўй кечди миямдан. Ва шу билан бирга биринчи марта унинг ҳаммадан кўра эркинроқ, ўйлаганини тўғридан-тўғри айта олиш феълига ҳавас қилдим.

«Кирлаган, занглаган, унутилаётган қалбимни топиб олдим.»

Энди шу кирларни ўз қўлларим билан сидириб ташладим. Қалбим чўғини қайта оловлантирдим. Бахтсизлик нима эканини равшанроқ англадим.

Дафтарда ҳамма нарсадан ҳам ўлим ҳақида кўпроқ ёзилган эди. Улим ҳақида мутафаккирлардан кўчирмалар олиб, ўзи эса, «биргина ўлим даҳшати инсон қалбини доимо тозалаб туради», деб ёзиб қўйганди. Шуларни ўқиб ва у ҳақда хаёл сураб эканман, бари бир Ҳотам энди ўзини ўлдирса керак, деган хулосага келдим. Чунки бундай қалбли кишилар азалдан узоқ яшамаган. Ҳар ҳолда сезгиларим, англаган шуурим шундай хулосага олиб келди.

Кейин унинг бош муҳаррир учун ёзган мақоласини ўқиб кўрдим. Қарийб саксон саҳифалик бу мақола бошдан охири миллат таҳлилига бағишланган, сўнгги хулосаси эса бизнинг тил билан айтганда «жуда қалтис», яъни жуда кескин руҳда эди. Шунинг учун ҳам бирор кишига тарғиб қилишга чўчидим. Фақат бир кун Ҳотам ўз кундалигида нақл қилган узун сочли шоирга шу ҳақда гапирдим. У қизиқиб қолиб, дафтарни ўқиб чиқди.

— Жуда лоқайд одам экансиз, — деди у. — Ахир, Ҳотам одамларимизни бирлаштирувчи йўлни қидирибди-ку. Биз эса... Унга ёрдам бериш керак эди. Эҳ, сиз... — У бош чайқади, кейин сўради: — Униқига бормаймизми?

Ҳотамни уйдан тополмадик. Эшиги қулфланиб, яна муҳрланган эди. Қўшниларидан сўрасак, улар ҳам билишмас экан. Бир ўрис кампир бир кечада шундоқ бўлиб қолганини айтди, аммо мутлақо беҳабармиз, деди у.

Ҳотам кейинги пайтларда ўз қусурларини ўзи очик кўра бошлаган, ўзини ўзи, билмадим, мен шундай ўйлайман, даҳшатли тарзда қаттиқ англай бошлаган эди. Даҳшатли тарзда. Мен унга руҳдош бўлолмасдим. Бундай ҳолатга тушган одам ё жуда катта мардлик кўрсатиши, ё ўзини ўлдириши мумкин холос. Осойишта яшай олмайди фақат.

Мен шуни ўйлардим.

— У худкушлик қилган, — дедим шоирга.

Шоир фикримга қўшилмади.

— Махфий одамлар опкетишган, — деди у.

Биз узоқ тортишдик. Мен кундаликдаги фикрларни рўқач қилдим. Кундаликда Ҳотам кейинги пайтларда худо билан «тил топиша олгани», иккаласининг «фикри бир жойдан чиқаётгани» тўғрисида ёзган эди. Демак, таркидунёчилик кайфияти ҳам йўқ эмас унда, деб хулоса қилгандим ўшанда. Бундан ташқари, сўнгги пайтларда унинг қалбининг «занглаган» пардаси йиртилган, шундай қилиб юрагидаги жароҳат кун сайин зўрайиб кетаверган. У чидай олмасди бунга.

Шоир эса кейинги пайтларда Ҳотамнинг Оллоҳ билан тил топишдим, деганини дастак қилиб олиб, динга ишонган одам ўз жонига ўзи қасд қилмайди, деб туриб олди. Унинг гапида ҳам жон бор, чунки Ҳотам ўзи ҳаётни жуда севиши, дунёда энг даҳ-

шатли нарса ҳаётдан руҳ узилиши эканлигини айтганди-ку.

Бу хусусда ҳам шоир билан тортишиб қолдик. У Ҳотам руҳий-маънавий таназзул ҳақида айтган дерди. Мен эса бари бир ўлим даҳшатини кўзда тутганини таъкидлардим. Бироқ маънавий таназзул ҳақида гапирган бўлса ҳам, бари бир бу менинг фикрларимни тасдиқлаган бўларди. Ҳотам ўлим даҳшати ҳақида қанчалик ҳиссиёт билан ёзган бўлса ҳам, у кейинчалик ҳаётдан бутунлай безган, ҳатто нафратланган. (Фотима бир гал менга эрининг уззу кун деворга қабристон, тобутлар, аянчли йиғлаётган азадорларнинг суратларини осиб қўйиб хонасидан чиқмай ўтиришини йиғлаб айтиб берганди.) Мен шуни ва кундаликнинг энг охиридаги сўзни шоирга рўқач қилиб туриб олдим. Мен уни кўпинча ичимда такрорлаб юраман: «Муҳаррир! Мен сизга ва сизларга ниҳоятда ачинаман». Шоир сўзидан қайтмади, баҳслашавердик. Охири у кундаликни уйига олиб кетишга ва жуда синчиклаб ўрганиб чиқиб, хулосасини айтишга қарор қилди. Мен бари бир ўз фикримда қолдим.

Аммо, эҳтимолдан холи эмас, Ҳотам ҳали-ҳамон шу олам саҳнида сиз билан биз каби яшаётган, бир ҳаводан нафас олаётгандир. Исботлаб беролмайман. Шунча гапни эшитиб, эҳтимол, сиз аниқ ҳукмга келгандирсиз. Дарвоқе, у қадар баҳслашиб ўтиришга не ҳожат. Ахир, у манзилга етган одам.

Гулом Мирзо

БИР ТУЛПОР ҚИШНАДИ

ТУН БЎЙИ...

Бибихоним

Хуршид Давронга

Рашким келаётир—дилим қон, вайрон,
Ашким келаётир ювиб қонимни.
Уста, ўптирмаган сенга Бибихон!
Мен севиб қолдимми Бибихонимни?..

Дунё лопиллатиб кўтариб боргай
Жисмим тобутида ошиқ жонимни.
Мени—гуноҳкорни Худо кечиргай,
Мен севиб қолдимми Бибихонимни?..

Ҳилол—исирғаси ўшал малакнинг,
Юлдузлар сочилган дур-маржоними?
Осмонни қучолмай тунлар ҳалакмен,
Мен севиб қолдимми Бибихонимни?..

Менинг ҳам қабримни очур даҳрийлар,
Урганмоқчи бўлиб Ишқим—Шоғимни.
Шунда сўнгаларим шақирлаб кўйлар:
— Мен севиб қолдимми Би-би-хо-н...

Бир тулпор кишнади тун бўйи,
 Овозида—хавотирлар.
 Бир тулпор кишнади тун бўйи,
 Қонимда уйғонди ботирлар.

Бир тулпор кишнади тун бўйи,
 Шижоатим гуллади қийғос.
 Мени кечир, хуш қол, хушрўйим!
 Юрагимдан ўпмоқда қасос.

Кўзларимга тиқилган недир,
 Тулпор туёғининг чангими?
 Ёрим, кел, кипрингинг-ла сидир
 Қиличим зангини.

Ёғийларга тушдими асир-
 Бобом қўшинининг сарбози?
 Мен бормасам бўлмайди ахир,
 Дарвозангни очиб бер, Мозий.

Бир тулпор кишнади тун бўйи...

Қишлоқ—обтовадай содда ва қадим.
 Отам обтовада чаяр юзини.
 Онамининг илкида соғинчлар—қатим.
 Қидирар кўнглимининг кўзини.

Бедазор—зангори самовот,
 Хаёллар чимдийди хотираларни.
 Болалик—энг маъсум тиловат,
 Бокира сақлагай бокираларни.

Тунлари тутлардан тўкилар илон,
 Супа—арғумоқдай сапчимас.
 (Қамчиндай тарсиллаб тушгани билан
 Илон—қамчимас!)

Наҳотки, юрак ҳам сапчимас?
 Титилар ўйларим қамчини.
 Хотиралар илондек бесас
 Тунга ташлаб кетади мени,
 Қимга ташлаб кетади мени?..

Бухоро. Тун

Тун ҳаддан ташқари очофат эди,
Қадим гумбазларни изма-из еди.
Сўнг эса бирйўла чирт юмиб кўзни,
Ютоқиб сипқорди Лаби Ҳовузни.

— Негадир кўрмовдим таомлар ичра
Кеча таъмирланган Аркдек бўшини,—
Дея ҳайратланиб тўнгиллади Тун
Минори Қалон-ла ковлаб тишини.

Шеър—дилимга паноҳ, шеър—дилимга уя,
Дилимга шеърнинг тўрт девори ёқар.
Ташқарида осмон—тешик шамсия,
Ташқарида тошлар ёмғири ёғар.

Ҳар бир тош—шоиркуш, ҳар бир тош—шеъркуш,
Дунё—тошлар тегиб чатнаган соғар.
Дунё—бир кўришга арзимаган туш,
Йигирма етти йилга чўзилди, оға.

Осмон, чакичланган патта—осмон,
Арзитиб кўтардим бошларга.
Бу дунёдан чиқиб кетар он
Тутқазиб кетаман башарга
Чакичланган патта—осмонни...

Фаввора—биллурранг мажнунтол,
Шовуллар қалқиниб-қалқиниб.
Куюшдан асрайди бемалол
Бу толнинг соясиз салқини.
Атиргул—мушк-анбар шишаси,
Шишаки, мулойим матодан.
Шишаки, жарангсиз синади,
Синиғи ҳилпирар ҳавода.
Утларда шабнамдир бу ҳаёт,
Ҳеч кимса тўйғани йўқ ичиб.
Ичмоққа эгилдим ва, ҳайҳот,
Қулатди майсалар қиличи...

КЛЕУПАТРА

Бадиа

Э й, Мисрнинг тангриси, Нилнинг маликаси Клеупатра!
Ойдин кечаларда сирли Нилнинг бўйларида узун этакларингни майсалар, гуллар устида судраб юруб, янги очилган вафо ҳидли нилуфар чечаги узубсан.

Юзингни елпиб турувчи қулга чечакнинг фазилатларидан гапирганингни эшитдим.

«Бу гул сувда ўсиб, сувда етишиб ва яна сувда битар», дединг. Биламан, тенгсиз қиз, биламан.

Нил суви билан ўсган нилуфарни қанча мақтасанг ҳам оздир.

Менинг бағримда-да, севги ҳидли бир нилуфар чечаги ўсмакдадир. Буни сувлаб ўстирган, етишдириб юрган меним «нили» кўзларимнинг ёшидир.

На аччиғ, на заҳар, на тотли, тўйуб бўлмас тоди! бордир унинг!

Юзларингни содда бир бозор қизининг юзларидек кўркисиз қилмоқ учун алам ҳидини соча бошлаган чоқда, сергак бўл-да, менга яқинлашма!

Юзлари қайғудан — сен узиб ташлоғон нил гулларидек — сулғон ошиқларингга айт, келсинлар, унга севги ҳиди сочган чоқларида ким, юзлари бурунги аслига қайтсун!

Гўзал Клеупатра!

Отанг Фиръавннинг заҳарлари қадар аччиқ заҳарларини унинг гул япроқларидан истаганинг қадар ола биласан.

Юзингнинг юзларидек юмшоқлик ва малоҳатини яна унинг қизил япроқларидан эма биласан.

Балки эсингда йўқдир.

Бир кун отанг билан чиққон овдан чарчаб, ёлғиз қайтиб келдинг. Чарчағон бўлсанг-да, қарамасдан Нил бўйига тушдинг.

Ўтган тонгда бир ҳиндистонли ошиқни тимсоҳнинг оғзига ташлаб берган жойингдан бир тўплам нилуфар чечаги йиғдинг.

Ҳарам уйингнинг айвонидаги супачага жой солдириб ётдинг-да, ҳалиги гул тўпламларини қизил ипак билан бошингга остириб қўйдинг.

Ўйчан қайғули кўзларингни Нилнинг устида каби кўринган ойга тикиб олиб, тўймаслик билан гулни ҳидлаб-ҳидлаб ва шунга алданиб уйқуга кетдинг.

Тонгга ҳали йироқ эди.

Ой ёғдусини бутун тўлалиги билан сепиб, ёр юзини сутдек ёруғига кўмиб ташлашга тайёр эди.

Миср, у сирлар ва яширинлиқлар уяси бўлгон Миср ўзининг бутун гўзалликлари билан ухлар эди.

Қатор-қатор фаллоқ қишлоқлари, қатор-қатор эҳромлари ва қатор-қатор абулҳавлари² қамуқдан³ титраб турган бани Исроил махсус маъбадлари⁴ билан бирга ухлар эди. Нил оппоқ оқариб, тала⁵ ўртасида илондек буралиб ётқон Нил ҳам кечанинг шу шарпасиз қучоғида жимгина ухлар эди.

Ва тонгнинг ҳашаматли саройлари, хурмозорлари бирга-бирга бир қора ғужум, бир тўплам ҳалакат бўлуб ухлайлар эди.

Сени елпиб турғон қулинг елпиғучи, соқианг косаси, чолғучи қизинг чолғуси, кеча тоғлардан олдирғон подачинг найи билан ухлар эди. Секингина сен Фиръавн қизи, даҳшатли Фиръавннинг юмшоқ қизи уйғондинг. Сени эркалаб ухлатғон нилуфар сўлғон эди: нозик қўлинг билан нозик ипакни бир тортдинг, узулди. Гулни ҳеч қизғонмасдан ғужумладинг-да, бош томонга ирғитдинг, тушди, кетди!

Сен гулни ғужумлаган тинда бош томонингдан, боқчадан «оҳ» тортғон бир товуш келди; бу бақирғон сенинг ошиқларингдан эртага Нилнинг тимсоҳлар тўлуғ чоғига киратурғон шахзода эди. Сен товушингни чиқармадинг, балки эшитмагандирсанг?!

Гулнинг сўлғониға жонинг чиқар даражада қизғондинг, туруб бориб яна бир тўплам гул узиб келмакчи, унинг ҳиди билан тонг отдирмоқчи бўлдинг. Аммо буни қила билмадинг, сўнг ортиқ тушунмакка, кўзингни бир нуқтага тикиб, оғир-оғир ўйламакка бошладинг. Бирдан турдинг, хизматчилардан бирини уйғотиб гулга юбормоқчи бўлдинг шекилли, у ёқ-бу ёққа қарағоч, яна ётдинг. Яна оғир-оғир тушунар эдинг. Нақ бошингда, айвоннинг пастида қараб турғон мен секингина бошингга келдим. Сезмадинг.

Секингина бағримдаги гулни бошингга ташладим.

Билмадинг.

Унинг ҳидлари сени бўшашира бошлади, шул қадар бўшағон эдингким, гулни излаб топмоқ истасанг-да, ўзингни қимирлата олмас эдинг, охирда, унинг ҳидлари билан кирган ширин уйқу сени ўз қучоғига олди. Сен исириб ухлаб кетдинг. Шундай тинч, шундай гўзал ва юмшоқ ухлар эдингким, сен Клеупатра бўлиб бунча яхши ухламағон эдинг.

Кун ўзининг ўткир тиғларини юзларингга санчғонда-да, уйғонмас эдинг.

Ё н-берингдагилар уйғондилар. Кўрдиларким, сени ҳеч бир турмушингда кўрилмаганча тўлуб-тошиб, қайнаб роҳатланиб ухладинг. Сени ҳеч ким уйғотишга журъат қилмади. Отанг Фиръавндан сени сўраб келган кишиға пойлоқчи кампиринг: «Ул кўп тотли уйқудадир», деб жавоб берди.

Бош томонингда эндигина бош кўтариб келаётғон, ёппа-ёлғиз хурмо ёғочига суянганим ҳолда мен сени кузатар эдим. Мен

сени-да, ён-берингдагиларни-да эркин-эркин кўрганим ҳолда, билмадим, нима учундир, сенинг қулларинг, жорияларинг, оқсоч ва чўриларинг мени кўрмадилар ёки кўрсаларда: «Бу-да бир бечора ошиқдир, бу-да эрта-индин Нилнинг қурбони бўлур», деб ўйларлар эди.

Меним кўзим ўзимизнинг мутақаббир, семиз, даҳшатли «Аму»да эди...

Ниҳоят, сен кўзингни очдинг. Бошингни галдиратиб туриб эснаш-ҳидлаш — сезгингнинг бутун кучи билан гул исини истадинг. Сенинг севгисиз бағрингга юмшоқлик сепиб турғон гулим — шул танларда бутун борлиғи билан сенинг тегрангга севги ҳиди сочиб турар эди. Севгисиз кўнглингга севги ҳиди, билмадим, қандай хуш келди?

Фақат юзларингнинг тағин-да ёшариб кетганлигини очиқ-ойдин кўрдимким, мана бу гулнинг қайда эканлигини билмак истаги уйқу истагидан ортиғроқ эди. Шунинг учун-да бошингни галдиратиб; кўзларингни ўйнатиб тинсизгина уни излар эдинг. Ниҳоят, сўрадинг: «Бу хуш ис қайдан келадир?»

Ёнингдагилар бирдан жавоб бера олмадилар. Бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига қарай бошлади.

Фиръавн қизи эмасмисан, дарров ғазабинг чиқди: «Шуни ҳам билмайсизми? Мен сизни нима учун боқиб ўлтураман?»

Бир хабаш хотун дудулиб-дудулиб жавоб берди:

— Боқчадан!

Кулуб юбординг.

— Хурмозордан!

Яна кулдинг..

— Нил бўйдан!

Бу йўли аччиғинг келди:

— Жим! Тентакмисан? — деддинг. Тиндилар... Бир қизиқчи кампиринг бор экан, маймун каби қиҳ-қиҳлаб келди-да:

— Нариги дунёдан, — деди.

Шарақлаб кулиб юбординг.

Кампирнинг кайфи келди.

— Нариги дунёдан деганим, яъни гулистондан! — деди.

Бу йўли кулмадинг. Бир оз қовоғинги буриштирдинг-да:

— Маъни бериш керак эмас. Бу хурмо(га) туз сепган каби бўлди, — деддинг.

Шунда мен сенинг ақлингни олқишлағон эдим.

Бирдан ўрнингдан туруб, юзингни боқча томонга қаратиб, тиз чўкдинг.

Бошингдан бир болишни олиб ташладинг, орадан гул келиб чиқди: севиниб кетиб, «мана топдим!» деб дарров қўлингга олдинг.

— О-о-о... Бу гул ёт гулдир, Миср гули эмас!

Ёнингдагилар яна шошдилар.

— Қайдан келди бу? Ким келтирди?

Яна жавоб бўлмади. Қизидинг:

— Нимага индамайсиз? Тилингиз узулдими?

Улар қалтираб, бир-бирига қарамоқға бошлайдилар. Билдим-ки, сенинг аччиғинг ёмон қўзғаса у заволлилар учун ёмон бўлур эди. Шунинг учун югуриб бошингга келдим. Ортиқ такаллуф қилмай, ортиқ ерларга эгилмасдан бошим билан ҳурмат саломи бердим-да:

— Гулни мен келтирдим, у меним гулимдир, — дедим. Сен дарров сўрадинг:

— Сен кимсан?

Тинчгина жавоб бердим:

— Мен бир адашиб келган кишиман.

Кўзларинг огули ҳаваслар билан ёна бошлағон эди. Бирдан юзингга жиддият кирди, шамол тезлиги билан юзимга:

— Адашиб келган бўлсанг йўл кўрсатсинлар, кет! — деган сўзни ташладинг.

— Гулимни олайн-да, кетайин, хўп! — деб гулга қўл узатдим. Амрлар товуши билан боқдинг:

— Тегма, у гул мунда қолади.

Тўхтадим.

Ўзинг кўзингни узмасдан менга қарар эдинг.

— Йигит, сен ёмон тилак билан келмадингми?

— Йўқ, тескарисидир: энг яхши ва тўғри тилаклар билан келдим.

— Айт, нима учун келдинг?

— Севганимга Миср нилуфаридан бир тўплам олиб кетмак учун келдим.

Бирдан уйғондинг.

— Севганингми бор?

— Бордир.

Шошилиб-шошилиб сўрадинг:

— Фиръавннинг қизи эмасми?

— Йўқ.

— Нил бўйида эмасми?

— Эмас.

— Қайдадир?

— Аму наҳри бўйида.

— Аму... Гул кимники?

— Боя ҳам айтдим: меники.

— Ким учундир?

— У учун.

— У кимдир?

— У... меним Клеупатрамдир.

— Жим! Мендан бошқа Клеупатра йўқдир.

— Сен Миср, Нил бўйи Клеупатрасисан, у эса Ҳазар бўйи, Аму бўйи Клеупатрасидир.

— Жим!

— Севгида жимлик бўлмас.

— Гул Аму бўйида ўсмишдир?

— Йўқ, кўзларимнинг ёшида ўсмишдир.

— Оҳ!..

Кўзларингда томчи-томчи ёшлар кўринди. Бошингни ёстиққа қўйдинг-да, ўйга ботдинг. Бироздан сўнг ўрнингдан турдинг.

— Ол гулингни!

Олдим.

Ўзинг олдимга тушдинг, менга «орқангдан юрмак учун» ишорат қилдинг, юрдим. Этакларинг мармарларни супуриб борар эдилар. Бир уйга кирдингким, зийнати мени тонг қолдирди. Сен олтун оёқли юмшоқ супачангда ўлтурдинг, сўнг ишоратинг билан мен ҳам ёнингга ўлтирдим. Сўз бошланди.

— Нега Нил бўйи нилуфарлари тез сўлалар?

— Улар оддий гул бўлгани учун.

— Сенинг гулинг нега тез сўлимайди?

— У сира сўлмас!

— Нима учун?

— Меним кўзёшимда битиб, меним кўзёшимда ўсгани учун.

— Кўзёш тубда аччиғдир, бу нимага аччиғ эмас?

— Мунинг-да аччиқ ҳид сочқон чоқлари бордир. Бу севги чечагидир. Умидлик кўз ёшларини ҳам кўб эмгандир. Шунинг учун тотлиқдир.

— Менга қолдириб кетмак истамаганинг нима учун?

— Ўзимники бўлғон учун.

Тиндинг, фақат кўзларинг эгри ҳаваслар билан тўлғони ҳолда менга қарайлар эдинг. Сенинг қарашларингда хиёнат оловларини очиқ сеза бошлағон бўлсам-да, тиндим.

— Мен гулсиз қола билмайман.

— Сенинг учун мундоғ гуллар йўқ эмас, бор.

— Қайда?

— Истасанг, Нилнинг бўйларида, истасанг шаҳар кўчаларида.

— Йўқ, ишонмайман, бўлмас, топилмас. Ҳам бу гулнинг эгаси бўлғон гўзал сира Миср Клеупатраси каби бўла олмас.

— Меним қарашимдан ҳам ортиғдир.

Бу жавобимга аччиғинг келмади, сўзни бурдинг:

— Мен шундай гулни қандай қилиб топаман?

— Нилга ташланғон, тимсоқларга ем бўлғон ошиқларингда шундай гуллар бор эди.

Сен жиддийлашдинг:

— Йўқ, — дединг. — Яхши ишонгилким, улар менга гўзал бўлғоним учун эмас, Фиръавн қизи Клеупатра бўлғоним учун «ошиқ» эдилар. Бирга бўлсун учун севиш билан севгани йўқдир. Агар сенга ўхшағон бўлсалар... мен уларни Нилда эмас, кўзимнинг қаролари орасида сақлар эдим... Мен уларни биламан: улар бир қўрқув олдида мени унутарлар. Шунинг учун мен уларни қўрқинч тимсоқларга ем қилдим. Сенда бу йўқ. Фиръавн қизи Клеупатра ёнида турғонинг ҳолда...

— Аму бўйида турган кабиман.

Жим бўлдик.

Сўзни мен бошладим:

— Боқчанга бир ошиқ бор, чин ошиқдир.

— Сўзлама! У мени эмас, меним жорияларимдан либнеп-

ли⁶ бир қизни севади. Шунинг учун мен унга тегмадим.

— Шундайми?

Бармоғимни тишладим.

Шул чоғда кўзим кўзингга тушди; ёмон қўрқинч тус олғон, қизғон эди. Ҳар иккаласидан хиёнат тўлиб-тошар эди. Қўрқа бошладим. Локин яна тиндим. Кичкина бир ишоратинг билан уйда ҳеч ким қолмади, пардалар тушди, нариги ёқдан ингичка чолғи товуши аралаш қизлар қўшиғи эшитила бошлади. Танингда бир ҳовлиққанлик сездим.

Ўзимда-да, чолғининг таъсири билан бир тўлқин бошланди. Чолғи сездимки, эҳтирос куйини ўйнар эди. Муни — сенинг хоин, кулган ва қуюқлашган кўзларинг ўйнаб-ўйнаб кўрсатар эди.

Чолғи бир даражага еттиким, мен бўшашиб секингина ёнбошладим. Бу чоқ сенинг танингнинг ўтидек қизғони ҳолда менга ёқинлашғонингни билдим. Қалтираб-қалтираб кўз олдимда ўз Клеупатрамнинг хаёлини истар эдим.

Оҳ, хиёнат дамларида у нечук келсун!

Яна гул кўмагимга етди.

Сен мени ўзингнинг эҳтирос кучинг билан маст қилиб, гулимни ва... йигитлигимни тортиб олмоқ истаган эдинг. Ишни шул даражага етказган эдингки, менда қаршилик қилмоқ учун куч қолмоғон: мен бутун эҳтиросим билан хоин танларингга илондек ўралиб кетган эдим.

Бирдан гул ўлмак ҳидини сочди. Мен уйғондим, эҳтирос танимда ўз-ўзидан эриб йўқ бўлди.

Сен юзларинг сўла бошлаб, бўшашиб йиқилдинг.

Мен гулимни қўлимга олдим-да, тўғри Нил бўйига чиқдим. Ўзимнинг гулимни Нилнинг сувларига, кўкат, майсаларига кўст-кўстлаб юруб ўз Клеупатрам учун бир тўплам нилуфар йиғдим-да, йўлимга кетдим.

Мен Аму бўйига етганимда орқамдан бир каптар учиб келди ва сенинг хатингни топширди:

«Йигит!

Мен бутун дунёга машҳур Фиръавннинг қизи гўзал Клеупатра бўлганим ҳолдан чин ва соф бир севги учратмадим. Чин муҳаббат эгаларининг кўз ёшларида етиша турғон узоқ умрли вафо ҳидли нилуфарни сенинг қўлингга кўрганимдан бери кўрмадим.

Оҳ, унинг мен ухлай олмай ётқон чоғимда сочқон ҳидлари қандай эди? Сен «севги ҳиди», дединг шекиллик.

Оҳ, агар севгининг бир чечагидан чиққан ҳиди шундай бўлса, унинг ўзи қандай нарсадир.

Кошки сева билсам, ўзимнинг энг ҳақир кўрган қулимни бўлсада, сева билсам!

Сени севдим деб ўйлағон эдим, ўзинг кетгач билдимки, у сенга, сенинг йигитлигингга бўлғон шоҳона бир муҳаббатгина, бир ҳавасгина экан...

Оҳ, у софликнинг ҳақиқатда нима аҳамияти бор? Бўлди нима?
Бўлмади нима?

Тўйда софлиқни-да сақлаб қола турғон муҳаббат керак эмас-ми?

Менда у йўқ...

Шунинг учун софлиқнинг аҳамиятида йўқ... Тахтнинг, салтанатнинг қайғудан бошқа яхшилиги йўқ.

Гўзал Нилнинг гўзаллиги йўқ...

Хурмо ўрмонлари ваҳший.., нилуфарлари вафосиз.., умрлари беш-ўн нафас...

Кел, менга соф муҳаббатдан бир сўйлаб бер.

Энди эҳтиросга берилмайман, кел. Мен-да соф севиб, соф севилмак истайман.

Миср, Нил бўйи: **Клеопатра.**

Чўлпон

«Гўзал Клеопатра!

Хатингни олдим.

Аму кўпурмасдир, тошмасдир. Амунинг тошқини ўзимнинг Клеопатрамга-да, сенга-да, йўли тушди. Гулим ҳам ҳозир етим қолди...

1921 йил, август.»

«Билим ўчоғи» журнали 2-3 сонлар 1923 йил.

Нашрга ТошДД ўзбек филологияси
факультети 5-курс толибаси
Наргис ДОВУРБОЕВА тайёрлади.

ИЗОҲЛАР

1. Тоди — тотти
2. Абулҳавл — ярим қуш, ярим одам
3. Қамуқ — ҳамма
4. Маъбад — ибодатхона
5. Тала — дала
6. Либненли — ливанлик.

Илҳом Аҳроф

Чўлпоннинг сўнги шеъри

Кўримсиз ёшларга тўлмоқда кўзим,
 Кўнимсиз шуурдан сўлмоқда юзим.
 Тобора кучланиб бормоқда тузум,
 Ўз кўнглимдан ўзга нени бузибман?!
 Сенга қўл бергандим, қўлим қонади,
 Назарингиз тушган йўлим ёнади,
 Энди ишончимнинг ўти сўнади,
 Ўз кўнглимдан ўзга нени бузибман?
 Энг тор дунёқараш ифтихорликдир,
 Энг бой дунёқараш эса хорликдир.
 Наҳотки, йиғламоқ дилозорликдир?
 Ўз кўнглимдан ўзга нени бузибман?!

У кимни, қачон йўқлашни биларди,
 Мени кўргани кўкламда келарди.
 Келарди ҳар сафар битта кўйлакда,
 (Дидимга мос кийинса керак-да.)
 Дейман: нега мени суяр бу қадар,
 Орзу кўчасида бўлсам дарбадар.
 Яна дейман, кўйлаги ягонадир,
 Балки, қондошларига бегонадир.
 Уни ўйлай-ўйлай анча сиқилдим,
 Бир келганида кўйлак совға қилдим.
 Шундан бери келмас, билмадим, нега
 Агар излаб топсам — не дейман унга?

Таҳлика

Яна бир соат
бир соатдан сўнг
тақиллаб қолмаса эшигим
тонгни оттираман уйимда?!

Оллоёрга

Эртак оламига кетавер, дўстим,
Унда тулкилар сен ҳақда ўйлашар.
Илонлар уй топиб беришар, балки
Ўй сурганинг учун маош тўлашар?!

Маккора

Кўз очсанг — тонг отади,
Гўё сен бир мўъжиза.
Лекин шаънингга кўплар
Аламли гап айтади.
Шу қадар нозиксанки,
Ҳам шу қадар оғиза,
Сени кўрса юз йиртқич
Йўлбарс ортга қайтади.

Мададкор руҳ

Отам Аҳрор Болта ўғли хотирасига

Онамнинг айтишича,
кўпинча ухлаб ётганимда
эркалар экансан, мени
бошқа пайт эркалатсанг
талтайиб кетарканман.
Билмадим,
сен истаганча вояга етдимми,
лекин энди мен ҳам
болаларимни эркалайман
фақат ухлаб ётишганимда.

Субҳидамда туриб
тонг билан гулларнинг
суҳбатини тинглардинг.
Бугун мен ҳам тонглар
гулларнинг бағрига ошиқадирман.
Лекин уларни ҳар сафар
чўчитиб юборади
унсиз фарёдим.

Қон сўраб юрган беморлар,
жон сўраб юрган беморлар.
Билишмайди,
ғараз озиқланар қон билан,
туҳмат озиқланар жон билан.
У кун сен ҳам қон сўраган бемор эдинг,
жон сўраган бемор эдинг?..

Бу кунларга
ета олмадинг.
Дарвоқе, етиб ҳам
нимага эришдик биз?

Қамбағал учун қиш
яратганининг қаҳри экан.
Яна томимиздан чакка ўтди.
Сенга ҳам қийиндир,
қабринг муз қотгандир...
Тезроқ баҳор келсайди!

Бригадир мени
ноҳақ ҳақорат қилди.
Ўзимни тутолмай йиғладим.
Улғайибман ҳам
кўз ёшимни тиёлмасман.
Ўзинг юпат энди, отажон,
тирик эмассан-ку, юпатгин...

Суҳбат

- Ишқ нима?
 — Кечаги севинчим,
 бугуним,
 ча эртанги ўйинчоқларим.
 — Рашк нима?
 — Белимдаги олмос камар,
 юрагимдан сирқиган тер,
 ҳаёт билан ўпишмаган қорачиқларим.
 — Дарз нима?
 — Забонсиз замин,
 томлари тўшаксиз уйлар,
 аждаҳодек очкўз хонам.
 — Қарз-чи?
 — Сўнгсиз соғинч,
 умидли йўллар
 ва мени қишлоқда кутаётган онам!

Уз қувонч ва ташвишларин тишида тишлаб
 тиллари қон жўшаган синглимдир қишлоқ.

— Мен қизил байроқча,
отам яраланганда
Қонига бўялган таним.

— Мен бедор бешикман,
Ҳориб ҳолдан тойган онамнинг
Уйқусини ютган бетиним.

Чархпалак айланиб, айланиб
Мен ҳам яралансам,
Қонимдан байроқча битса,

Кулбамнинг тўрида ўйнаган бешик
Энг яқин кишимнинг
Уйқусин ютса,

Ҳаётдан армонсиз кетоламанми?..

Юрагим қанотлари кесилган қуш,
Қўрқаман,
учаман деб бир куни
оёқларининг ҳам синишидан.

Ғийбатчининг тилини
Ваъдабознинг қадами билан ўлчаш мумкин.

Алихонтўра Соғуний

Нашрга тайёрловчилар
муаллифнинг ворислари
Мухаммадёр ва Кутлуғхон
Шокировлар.

Давоми. Боши ўтган сонда

ТУРҚИСТОН ҚАЙҒУСИ

Мана мен шундайин оғир аҳвол, қийин кунларда чуқур фикр, узун умидлар орқали Қошғарга келмиш эдим*. Қарасам, бу ердаги онгсизлик, илмсизлик балоси биздан юз даража ортиқ экандир. Буни кўргач, ўйлаган эражам* бузилиб, ўзим ҳайронликда қолдим. Ўша вақтда эса Қошғарда оят, ҳадис тафсирилари, ҳар турли дин илми ўқитувчилари юзлаб, ўқувчилари неча минглаб топилар эди. Бутун Ўзбекистон, Қирғизистон шаҳарларини қоплаган уйғур савдогарлари бу ерларда бўлиб, ўзгон, бўлаётқон халқ устидаридаги даҳшатлик ишларни кўзлари билан кўриб, ўзлари ҳам тотмиш эдилар. Минглаб эшитгандан бирлаб кўрганнинг таъсири ортиқ бўлиши керак эди. Энди шуниси қизиқ, энг ҳайрон қоларлик ишдурки, уйғурлар қон-қариндошлари ўзбеклар бошларига келган шундайин улуг офат-балоларни кўра-била туриб, онгсизлик, илмсизлик касофати сабабли бундан таъсирланиб, қилчалик ибрат олмаган эдилар. Чунки, бу шум маслак ривожланишига икки нарса — камбағаллик, онгсизлик бўлиши албатта шартдир. Булар эса Русия тупроғида, айниқса, Шарқий Туркистон, Хитойда гўлик топилганликдан даҳрийлар бундан фойдаланиб, шу асосиз маслакларини бу ўринларда жойлаштира олдилар. Натижада қурол кучи билан мажбурият орқали халқ бўйнига юкланиб, шу кунгача туширилмас оғир юк бўлиб ортилиб қолди.

Энди бу ерда қанча турган бўлсам менга ҳамқор бўлғудек,

келажак учун кайгурган бир киши бўлсин, кўра олмадим. Шунинг учунким, онги очилмаган, билимсиз бир миллат ўз душманлари олдида кушхонага ҳайдалмоқда бўлган бир сурув кўйдан ҳеч қандай айрамаси* йўқдир. Инсоннинг ўзига энг яқин ҳалокатлик душмани онгсизлик, илмсизликдир. Шунга кўра Оллоҳ таоло Куръоннинг биринчи сурасини ўқиш, уқиш, билдириш, ёзиш, қалам билан бошламиш эди. Пайғамбаримиз саллоллоху алайҳи васаллам эркак-хотин, ўғил-қиз демай бутун умматларини илм ўқишга буюрдилар. Кераклигича дин илминини ўқиш ҳаммага фарз бўлганидек, ўз ҳукуматини, Ватанини ва миллатини сақлаш учун замонавий фан илминини ўқиш билиш ҳам фарздур. Бу эса Куръонда Худо томонидан «Ва аъидду ва лаҳум мин қувватин мастатаътум» ояти билан очик буюрилмишдир. Маъноси: Душманларга қарши қўлинглардан келгунча қурол кучи тайёр қилинглар, демакдир.

Пайғамбаримиз саллоллоху алайҳи васаллам: «Ало иннал қуввата арраимию», — деб уч қайтариб айтдилар. Яъни: хушёр бўлингларким, албатта куч-қувват душманла ўқ отмоқдир, — дедилар.

Бундан 1380 ча йиллар илгари сўзлари қандай тўғри эканлигини ҳозирги фан илми очик исботлаб, ўз устимизда тажриба ўтқиздилар. Энди ўтмишдаги ишларимизга ўқиниб ўлтириш ўрнида ундан ибратланиш, келажакимиз учун ҳозирлик кўришимиз керакдир. Чунки икки Туркистон болалари икки аждархо оғзига тўғри келиб, ютилиш олдида турадилар. Бундан кутулишнинг бирдан-бир чораси эса замонавий илм-фан билан тўлиқ қуролланиб, бунинг устига миллий ҳисларидан ажрамай ўз она тилларини жон ўрнида асрашлари лозимдир. Бу ўринда

нега «миллий ҳис» дедик, «диний ҳис» демадик? Бунинг сабаби эса даҳрийлар ҳукумати қурилгандан бошлаб бутун диний мактаб ва мадрасалар йўқотилиб, кейинги таълим-тарбия ишлари динсизлик асосига қурилмиш эди. Шундан буёнги мактаб болаларимиз диний тарбия кўрмаганликдан мусулмончилик йўлларини яхши таниёлмай қолдилар. Шунга кўра Ватан болаларига диний тарбият тўсилган бўлса ҳам, энди ўз миллиятларини сақлаш учун тил тарбиятларидан сира ажрамасликлари керакдир. Чунки, ҳар қандай бир миллат ўз динидан ажрагани устига ўз тилидан ҳам қуруқ қолар экан, унинг миллати ютилиб, ҳаёти мунқариз* бўлди демакдир. Бунга қараганда шу кунлардаги Чикиш*, Ботиш* Туркистон болаларининг, айниқса, Уйғуристоннинг келажаги шу даҳшат остига тушганлиги шубҳасиз кўз олдимизда кўриниб туради.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Мен Қошғарга келган кунларим эса совет ҳукуматининг янгидан бошланғич даври бўлиб, дунё ҳукуматлари олдида танълмаганликдан ҳали бу ерда консулхонаси очилмаган эди. Лекин бу мамлакатнинг илгаридан бери Чотра довоғи, Тибет орқалик Ҳиндистон, Афғонистон билан савдо алоқаларининг борлиги маълумдир. Еркент, Хўтан вилоятларида турғун озу кўп инглиз тобунлари* ҳам бор эди. Шунинг учун булар баҳонаси билан Қошғарда Буюк Брита-

* Эража — режа, план.

* Айрама — фарқ.

* Мунқариз — инкирозга учраган, инкирозли.

* Чикиш — шаркий.

* Ботиш — ғарбий.

* Тобунлар — матн мантиғига биноан фуқаролари маъносида тушуниш керак.

ния консулхонаси узун йиллар давом этиб келмишдур.

Маълумдирки, инглизлар қайси жойга қадам қўйсалар, «маданиятсиз» ерлик халқ ғамхўрлиги учун келганларини билдирадилар. Агар бу сўз ҳақиқат эса Шарқий Туркистон халқини большевизм балосидан қутқариш шароити уларга осон топилур эди. Бироқ чинакам инсоният ғамхўрлигини қиладиган Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳис саломдан ва ҳам унинг ҳақиқий умматларидан бошқа бировнинг бу каби улугъ шарафга эришмаги мумкин эмасдир. Уша кундаги Олтишарх - Уйғуристондаги Хитой ҳукмати эса қоғоз юзи, тил учи билан давлат маркази Пекинга боғланмиш бўлса ҳам, ўрта аср Хитой хонлиги давридан қолган эсдалик бир хайкал кўриниши эди.

Демак, ҳар икки Туркистон халқи онгсизлик, илмсизлик касофатидан шу каби қулай шароитлар бўла туриб ҳам, булардан ўз вақтида фойдаланиш йўлларини тополмадилар. Очик бир мақсадни ўз олдларига шарт қилиб қўйиб, ташкилий равишда иш олиб бориш учун ҳаракат қилгудек бирорта одам йўқ эди. Ўзларининг келгуси истиқболлари учун ҳеч ким қайғурмас эди. Чунки, бу бечора халқ хурфот зулмати, жоҳилият ботқоғига бутунлай ботган эди. Бунга ўша даврдаги муҳит айбдордир. Куръоннинг «Кул ҳал яста валлазина яъламуна валлазина ла яъламуна», яъни, «Билганлар билан билмаганлар ҳар тўғрида тенг кела олмайдилар», деган ҳикматлик сўзини албатта амалга ошириш керак эди.

Нима учун кейинги асрларда Туркистон халқи бундай жоҳилият ботқоғига ботди? Бунинг бош сабаби динни асоси билан тушунмаган илм-маданият душманла-

ри ҳокимият тепасида бўлдилар. Ўзларини дин ҳомийлари деб эълон қилиб, халқни маърифат нуридан маҳрум, замонавий фанний илмлардан бутунлай йироқ тутдилар. Чет давлатлар билан алоқа боғламадилар. Шунинг учун Туркистон халқининг ичида уйғониш, фикр очилиш ва бор шароитдан фойдаланиш имкониятлари бўлмади. Давлатнинг инқироzi, миллатнинг онгсизлигига шу жоҳиллар сабабчидур.

Энди бу ердан умидсизланганим сўнгида Афғонистон, Хиндистон чегаралари бўшлиғидан фойдаланиб у томонга ўтишимни ўйлаган бўлсам ҳам, ёлғиз бош қайғусида бола-чақалардан ажраб, суюкли Ватанимни душман қўлига ташлаб кетишни ўзимга лойиқ топмадим. Айниқса, йўлдошларим дунганлар ичида жонфидо шогирдим Довудхожи мендин ажрамасга шарт қилиб, қолишимга қаттиқ қаршилик кўрсатмиш эди. Бунинг устига вақтли Керенский ҳукмати қурилган сўнгида Фарғонага мухторият берилиб, Полша мусулмонларидан Оғаев исми бир юрист раислиги остида ўн икки кишидан иборат хайъат сайланмиш эдилар. Шулардан бирови акамиз Олимхонтўра жаноблари эди. Бу ишга тиш-тирноғи билан қарши туришган большевиклар мусулмонларнинг энг кечкич душманлари саналган арманилардан тўпланган аскарларни тўлик қуроллантириб, халқ устига келтирдилар. Буларнинг бошчи қўмондонлари эса турк қонига чанқаган, қоничкич Дошнок фирка* аъзо-

* Дошнок фирка — арманча номи Дашнакцутюн («Иттифок»), арман миллатчиларининг партияси. 1890 йили Тифлисида ташкил этилган. Программасида қуролли ҳаракат ва террорчилик йўли билан ҳамда Ғарб давлатлари ёрдамида Арманистонни турклардан ажратиб олиш кўзда тутилган эди.

лари бўлганликдан Қўқон шахри устида кўрсатган ваҳшийликлари Урта аср йирткичларидан Чингиз ваҳшатларини ортда қолдирмиш эди. Онгсиз халқ буни унутган бўлсалар ҳам душман сунгу найзаларининг зарбаларидан юраклари парчаланмиш, кўз қонлари билан кўнгил саҳифаларига даҳшатли зулм хатларини ёзмиш тарихчилар бу каби фожиаларни ҳеч қачон унутмайдилар. Халқ кўзини кўрктиб, уларга даҳшат солиш учун бир томондан отиш-чопиш бошланган бўлса, иккинчи ёқдан ўт кўйиб, бутун шаҳар бозор расталарини куйдирмиш эдилар. Бу воқеадан беш-олти йил кейин Хўқандга борганимизда бузилиб, вайрон-талқони чиққан кўп иморатларни, куйдирилган бозор расталари ўрнида тўдаланиб етган ҳисобсиз култепаларни кўзимиз кўрди.

Мана шу Хўқанд мухторият ҳукуматига раис сайланган киши полшалик Оғаев аталган поляк мусулмонларидан эди.

Чор ҳукумати йиқилган сўнгида Полша бошлиқ бутун Болтиқбўйи миллатлари ўз ҳуқуқларига эга бўлиб, мухторият олмаш эдилар. Бунга тушуниб ҳақ талаб қилувчи ва ҳам бу ишни бошқарувчи бу ўлкамизда киши йўқлигини билган мусулмон зиёлилари диний ҳислари кўзғолиб, Туркистонда қардошларнинг биринчи мартаба янгидан қурилаётган ёш давлатларига ёрдам етқуруш* учун буни юбормиш эдилар. Ўзи юрист бўлиб, чор ҳукуматига қарши мусулмон полякларнинг миллий иқтилобчиларидан эди. Хўқандга келиши биланоқ оз-кўп тушунган кишилар буни тақдирлаб, янги қурилаётган миллий мухторият ҳукуматига раис сайламиш эдилар. Бу эса бутун ишларни тартибга солиб, ўн икки кишидан иборат ҳукумат хайъа-

ти тузилиб, эндигина ишга киришаётган чоғда бало-қазодек келиб болшевиклар босдилар. Қочинга улгурган кишилар қутулган бўлса ҳам, улгура олманган аъзолардан қўлга тушган бахтсизлар оз эмас эди. Ана шу бизга ёрдам учун оиласи, Ватани, балки бутун бахти-тахтидан кечиб келган полшалик дин қардошимиз ерлик бахтсизлар қаторида қўлга тушиб, биз учун қурбон бўлди. Эшитишимизча, буларнинг ваҳшийлик маслагидан хабари йўқ бўлиши керак. Бутун дунё бўйлаб ҳар ердаги инсонлар ўз ҳуқуқларига эришаётган йигирманчи аср шўбъаларида ўтган ваҳшийларча отиш-чопиш билангина иш олиб бормаслар-ов, булар билан кўришиб сўзлашайлик-чи мақсадлари нимадур, уни билайлик, деб юристлик қилиб ҳуқуқшунослик йўли билан бу йирткичларга сўз ўтказмоқчи бўлиб, қўлга тушиб қолди. Йўқ эса, бошқа жон қутказган ботирлар каби фурсатдан фойдаланса, қочиб қутулиши мумкин эди.

Бу қаҳрамон қўлга олингандан сўнгра бундайин хорлик, зулм остида туришдан ўлимни ортиқ кўриб, очлик билдирмиш-дурки, бу каби энг сўнги даҳшатлик чорадан инсоният оламинда фойда бериши қўтилур эди. Булар олдида элтиборсиз қолганликдан ўн беш кунлаб оч қолдирилмишдур. Ақли озиб, ўлар ҳолга келганда бошқа ёкка олиб кетганлар. Ундан кейинги тақдир бизга номаълумдир.

Инсоният ҳуқуқининг ҳимояси учун қурбон бўлиб, шундайин олийжаноблик кўрсатмиш бу қардошимизга бутун инсоният томонидан ёлқинлик кўнглимдан чиқарган ташаккуримни билдирган сўнгида унинг муқаддас руҳига абадий раҳматларимни йўлдаман. Бу каби инсоният қаҳрамони оз учраганликдан ҳақлик қурбони бўлмиш кишининг хизмати кўмилиб кетмасин

* Етқуруш — етказиш.

учун виждоним талабича бу ўринда ёзиб қолдиришга мажбур бўлдим.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Энди шуни билмак керакким, Куръоннинг ҳукмига, Расулulloҳнинг йўлига яхши тушунмай динга хиёнат қилган, икки дунёсидан ажраб, ўз Ватанида хорлик билан яшаган ёлғон мусулмонлардан илм, фан, маданиятни ўзлаштириб бутун ҳуқуқларга эга бўлган кофирлар, албатта, ортиқдир. Бутун Уйғуристонни қоплаган шунга ўхшаш онгсизлик офатини кўргач, у ердан умидим узилиб, ночор, янгидан ўт олаётган фитна ўчоғи ичидаги ўз юртим Тўқмоққа қайтиб келдим. Қарасам, соясидан кўрққан қуёндек ҳар ерда қочиб-писиб юриб кун кўраётган ҳақсиз кишилар ҳам оз эмас эканлар. Шулар қаторида мен ҳам шаҳардан четроқ Шўртепа деган дунганлар қишлоғида туриб, дехқончилик билан кун кечирмоқчи бўлдим. Марҳум отамиз насихатларича имом бўлишдан сақланиб, бирикки йил ўз ишим билан шу ерда қуйманиб юрдим. Лекин бу ўлкада қора саводлик ёки саводсиз масжид имомлари бўлса-да, динга асоси билан тушунган олимлардан бирорта ҳам йўқ эди. Бунинг устига болшевик ҳокимияти динсизлик асосига қурилганликдан Худосизлар жамияти томонидан ҳар жойда динга қарши ташвиқот тарқалиб, диндорларга ҳужум бошладилар. Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам айтишларича, бундай вақтда олимнинг сукут қилиб қараб туриши ўз динига хиёнат қилиши, демакдир. Бундан сақланиш учун марҳум отамизнинг «имом бўла кўрма», деган васиятларига қарамай, халқ талабини қабул қилиб, Тўқмоқ шаҳри Жомеъ масжидига имом бўлдим. Шу биринчи жумъасидаёқ минбар устидан оз деганда бир минг кишига қарата ақлий-нақлий далиллар келтириб, динсизликка

қарши ўткир бир ваъз сўзладим. Масжидга келган халқ бундан таъсирлангач, диллари эриб, кўзлари ёшланди. Ҳар жойдан «ох-воҳ» товушлари кўтарилиб, йиғи-сиғи бошлангани турди. Албатта, бундай улуғ диний жамият мажлисларида у вақтнинг раҳмсиз жаллодлари — уч харфлик ГПУ* куйдурги жосусларидан сўз тингловчи бир неча кишилар борлиги маълум эди. Шундай бўлса ҳам бирор томондан бу ишга очиқ равишда тўскинлик кўрилмагач, диний руҳ қизғинлиги билан ўз ишимда давом этиб турдим. Шу орада 1922 йили Отбоши, Норин қозоқ руслари* томонидан Бондуруф* кўл остида каттик бир кўзғолон кўтарилмиш эди. Дарҳол буларга қарши отланса отасини аямаган қора туркманлардан бири бўлук* курулик аскар келтирилди. Ердан олғудек таянчлари бўлмаган кўзғолончилар буларга қарши туриша олмай, Қошғар томонга чекиниб қочдилар. Буларнинг қасофатига Тўқмоқ, Пишқакдаги бош савдогар ёки халқ ичида кўзга кўринарлик саксон неча кишини бир кечада босиб, текшириш-суриштириш йўқ, шу кечанинг ўзидаёқ қўллари сим билан орқаларига боғланган ҳолда шаҳар ташқарисидаги кайрағочлик боққа олиб бориб отдилар. Бу гуноҳсиз мазлумларни ўлдириш учун қазилган чуқур четига келтирилган, отиб-чопиб ташлай берганликдан кўплари чалажон эди. Шу ерлик кўрган кишилар айтишларича, уларнинг устиларига жонлари чиқмай туриб тупроқ тортганликдан уч кунгача тупроқ усти тўх-

* ГПУ (Главное политическое управление) — Бош сиёсий бошқарма, чекистлар идорасининг ўша вақтдаги номи.

* Қозоқ руслари — казаклар.

* Бондуруф — аниқроғи Бондарёв.

* Бўлук — полк.

товсиз лўмуллаб* ётмишдир. Маданий йирткичларнинг қилган бу каби юраклар титраб, жонлар ачинарлик, сўзлашга тил сесканиб, ёзишга қалам жирканарлик ваҳшийликларини ёзиб қолдиришга мажбурмиз. Чунки тарихда кўрилган ишларнинг яхши-ёмони демай, кўрган-билган нарсаларнинг барини қолдирмай қаламга олиш тарихчи устига юкланган муқаддас вазифа ҳисобланади. Бу эса динсиз даҳрийлар ҳокимиятининг янгидан бўлаётган бошланғич давриларига хирмондан бир ховуч, денгиздан бир чўмич каби кўрсаткичдир. Кўзлагимни қуруқ сўз достони сўқиб, ҳикоя-воқеа тўплами ёзиш эмас, балки асл мақсад келгуси Ватанимиз болалари бундан ибрат олиб, энди келажакда қандок яшамоқ керак эканлигини билишларидур.

Тарихнинг айтишича, шу Ватанимиз, Ўзбекистон ўлкасини Шарқдан, Шимолдан чиққан ба-ло селлари қоплаб, неча мартаба хароб қилганлиги маълумдир. Шунинг учун бизнинг илгариги порлоқ маданиятимиз вайронликка учраб, наслларимиз ҳам табиий ўсишдан тўхтаганлиги кўз олдимизда туради. Чунки бизга чегарадош Хитой халқи сўнгги ҳисоб бўйича етти юз миллионга етган ҳолда Туркистон халқи буларга замондош бўлсак ҳам нега буларнинг юздан бирига бўлиб, шу кунга давр юз миллионга ета олмадик? Бунинг сабабларини ҳар ёклама текшириб кўрилганда турликча бўлиб чиқиши кўнгилга келади. Лекин ўтган улуғ файласуфларнинг айтишларича, дағи тарихий тажрибаларнинг кўрсатишича, қайси бир миллат ўз миллий давлатидан ажраб, унинг ҳукумати йўқолар экан, ҳукумат эгаси бўлган келгиндилар ҳисобига йил сайин насллари озайиб бориб, энг сўнггида бутунлай ютилиб кетади. Ўз ҳокимиятидан ажради демек — инқироз демакдир.

Шу сабаблик дунёдаги онгли, маданий миллатлар ўз ҳокимиятларини сақлаш учун неча миллионлаб қурбон беришга тайёрдурлар. Холбуки, ҳар бир миллатга иймон-Исломини сақлаш Қуръон ҳукмича қандай фарз бўлса, шу ўхшаш ўзлигини ва ўз миллатини сақлаш ундан ҳам фарзроқдир. Чунки Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам қайси бир киши ўз отасини ташлаб, бошқа бировнинг боласиман деса ёки бир миллат тили, дини, расм-одати бошқача инкинчи бир миллатга ютилса, буни қораладилар ва ма-на шундай ишга норозилик билдириб, уларга лаънат ўқидилар. Миллий ҳиссини йўқотиб, ўз миллатидан ажраш Қуръон ҳукми бўйича ҳаромдир.

Ер усти ужмоғи бўлғудек, жаннат каби нознеъматлик, йилловлари кўп, оқар сувлари мўл, боғ-бўстонлик гўзал Ватанимиз — Ўзбекистон ўлкаси атрофимиздаги очқўз ганимлар томонидан ҳар вақт ҳужум остида бўлиб турганлиги машхур тарих китобларида ёзилмишдир. Ҳозирги кунимиздан етти юз саксон йиллар аввал бутун дунёга даҳшат солган ўрта аср йирткичлари бўлмиш қуюндек қоплаган Чингиз аскарининг биринчи зарбаси биз Туркистон улусининг устига тушган эди. Шунга ўхшаш Ер юзи инсонлари учун яхшилик қутилган йигирманчи асрда чиққан большевикларнинг биринчи навбатдаги оғир зарбаларига яна биз Туркистон мусулмонлари учрадик. Чунки юқорида айтилганича, бу маданият даврининг тотлик емишларидан фойдаланиб, дунё инсонлари ўз ҳуқуқларига бутунлай эга бўлдилар. Ва ҳам бу орқалик илм, маданият, ҳунар-са-

*Лўмуллаб — лўмбиллаб, кўтарилиб-тушиб.

ноат ер юзига таркалиб Африка чўлларигача кира бошлади. Бизлардан бошқа ҳар ердаги озу кўп миллатлар эса Ватанлари босқинчиларидан кутулиб, ўз эркил миллий ҳукуматларини куриб олдилар. Биз бўлсак, ҳақиқатда болшевиклар ҳукумати курилган кундан бошлаб ёлғиз миллий, диний, ватаний ҳақларимиз эмас, балки инсоний ҳуқуқларимиздан ҳам бутунилай ажраган, сўнгида эркин хайвонлар қаторида ишламакка мажбур бўлдик. Бир миллатнинг ўз ҳуқуқлари бутунилай ўз кўлига топширилмагач, Ўзбекистон оти қоғоз устида ёзилиши билан ёки бошқаларнинг юкини кўтарган, аравасини тортган эшак — отлардек бирмунча ўзбек номидаги виждонсиз, курук хайкалларни ўз мақсадларини қўлга келтириш учун ўриндик устига ўтиргизиб қўйиш билан у миллат қандай озодликка чиқдик дея олади? Балки буидай миллатлар шу каби хиёнат пардалари остида бутун ҳиссиётларидан ажраган ҳолда ем бўлиб ютилиб, охири инкироз чуқурига юзтубан йиқилиб ҳалок бўлишлари шубҳасиздир. Ўтмишдаги Ўзбекистон ўлкасида минг, неча юз йиллар давом этган мустақил давлатимиздан 1865-йили чор Русиясининг босқинчилиги билан ажраган бўлсак ҳам бошқа ишларимиз ўз қўлимизда эди. Бунинг устига Бухоро, Хоразм ҳукуматлари эса 1919-йил охириларида сақланиб келмиш эдилар. Бутун шаронт қўлларидан бўла туриб, онгсизлик офати, сиёсат кўрлигидан юзларча йиллаб кутилмокда бўлган бу каби қулай фурсатни беқорга қўлдан чикардилар. Йўқ эса бу икки ўлка бирлашиб, унинг устига халқ бойлиги ва ер бойлиги кўшилар экан, Ватанимиз Туркистонда миллий ва маданий кучли бир давлат куриш қобуси келмиш эди. Бирок бахтимизга қарши

бизда мудофаа қуввати йўқлигидан ўз меросимизга эга бўла олмадик.

Энди бу ўриндаги мудофаа қуввати нимадан иборат эканлигини ўқувчиларга билдириб ўтишимиз лозим бўлади. Босқинчиларга қарши қўйилган мудофаа қуввати эрса шу ҳозирги замонавий илм-фан, қуро-жабдуқка эга бўлишдан бошқа нарса эмасдир. Ялиниб-ёлвориб булардан шафқат-марҳамат тиламак шайтондан инсоф — тавфик умид этмак кабидир. Шунга кўра Ватан болалари олдимиздаги келажак кунларни эскариб, замонавий илм ўқишга чин кўнгиллари билан киришиб, ҳалол мерос ўз Ватанларини эгаллаш учун мудофаа қуввати тайёрлашга тиш-тирноқлари билан ёпишсинлар.

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Қошғар сафаридан келганим сўнгида марҳум отамиз Шокирхонтўра ҳожи васиятларича ёзда дехқончилик қилиб, кишда дунганлар аро илмий хизматда умр ўтқиздим. Ҳар оқил одам ўз замонасига яхши тушуниши керак, шунга қараб иш қилиши керак, деган Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳис саломнинг ҳикматли сўзларидан илҳомлангач, замонамизда янгидан чиқа бошлаган коммунизм асосларини чуқур текшириб, ҳаммадан илгарироқ унга яхши тушундим. Бу маслак бутун дунё бўйича борлик динларга, айниқса, Ислом динига ўт билан сув, тун билан кун каби қарама-қарши эканлигини аниқ билдим. Шундай бўлса ҳам чин сўзлаб, тўғри тушунишга ўрганганим учун бошланғич даврининг алдов сиёсатларини чин чоғлаб, унга ишонмиш эдим. Шундоқки, тахминан 1922 йили В. Ульянов (Ленин) тилидан тубандагича* ёзилмиш эдиким, «Агар Ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун Қуръон ҳукми етарлиқдур, Қуръон раҳбарлиги остида яшовни истаймиз де-

салар, биз буни албатта қабул қилишимиз керак». Мусулмонларга ёқимли мундайин яхши сўз Ленин тилидан айтилиб газета устига ёзилганлигидан таъсирланиб, булар ҳақида ўйлаган фикрларим бир оз ўзгара бошлади. Шунинг учун бошқага қарамай халқ талаби билан Тўқмоқ катта масжидига имомхатиб бўлиб сайлангач, жума сайин Жомеъ масжидда энг ози минглаган халқ ичида ваъз мажлиси очиб, динсизликка қарши кураш бошладим. Юқориги Ленин сўзидан фойдаланмоқчи бўлиб бошлаган бу ҳаракатим уч-тўрт йил узлуксиз давом этмиш эди. Бу ишдан кўзлаган мақсадим эса, Иброҳим Халилulloҳни қуйдириш учун ёндирилган Намрўднинг улуг оловини ўчирмоқчи бўлиб тумшугида сув ташиган қалдирғоч* каби илоҳий қонун деб ўзимга ишонган Ислом динига қўнглимдаги садоқатимни билдириш эди. Шунга кўра, «Қўнғилдан чиққан сўз юракка етар» дегандай, менинг бу диний ваъзларим халқ қўнглига тўлик таъсир қилаётганлиги кўрилагач, темир кўллик сиёсий идоралар мени ўзларининг ўнгалмас душмани ҳисобладилар. Мана шу кундан бошлабод айтган сўзларим борган сари текшириш остига олинди. Охири йигирма иккинчи йили уч ҳарфлик ГПУ Пишқак (Фрунзе) шахрининг ер ости камоқхонасида ётдим. Бу каби даҳшатлик ишни биринчи кўриб, шундайин ваҳшатлик ўринга биринчи кирганлигимдан, кўп ётмаган бўлсам ҳам, бу зулм зарбасидан қўнглимнинг ички-ташқи ҳиссиёти яхшигина яраланиш эди. Юқориги Ленин томонидан айтилиб, газет устида ёзилган сўзлар бари ёлгон бўлиб, алдов тузоғи эканлиги кейин билинди.

Илгари ўтган пайғамбарлардан Юсуф алайҳис салом Фиръави вазирининг аёли Зулайхо бошлиқ Миср хотинларининг

фитналари билан бир ривоятда — етти йўл, иккинчи ривоятда — ўн икки зиндонда қолмиш эдилар. Сўнгра Миср подшоҳи — Фиръави кўрган тушининг таъбирини ҳеч ким чиқара олмай, турганида, ани Юсуф алайҳис салом йўриб, етти йил тўқчилик, етти йил очарчилик бўлишидан хабар бериб, агар вазирлик хизмати ўзига топширилар экан, яхши қоралар кўриб, халқни бу балодан саклай олишини билдирибдир. Шу баҳона билан зиндондан қутулиб чиқар чоғида эшиги устига шу уч оғиз хикматли сўзни қолдирмиш эди: «Бу жой тирикларнинг қабрларидир, душманларни суюнтирур, дўстлар синалғусидир».

Хазрат Умар* разияллоҳу анҳу имконият борида мусулмонларни қамоқ қилмасга буюрмиш эди. Шунинг учун Ислом шариатида бу жазонинг уч йилдан ортик бўлшига кўп йўл кўйилмайди. Чунки бу муддатдан узайиб кетар экан, мундан инсонлар ҳар томонлама зарарланишлари, айниқса, оила-

*Қуръонда номлари қайд этилган пайғамбар Иброҳим Халилulloҳни йўқотиб юбориш учун ўшал даврда подшоҳлик қилган Намрўд (Нимруд) жуда катта гулхан ёктиради ва унинг ўртасига ташлаш мақсадида уни тошотар манжаникка боғлатади. Шу вақтда кушларнинг бир тоифаси гулханга кучайтириш учун ҳас-чўп ташлайди, бошқа бирлари, жумладан, қалдирғочлар эса ўчириш учун баҳоли қудрат тумшукларида сув келтирганлар. Ривоятга кўра, ёниб турган гулхан ўртасига манжаникдан Иброҳим Халилulloҳ отилиб тушишлари билан ҳаммаёқ гулзорга айланган. Бу Оллоҳнинг қудратини кўрсатган мўъжиза ҳисобланади.

*Хазрат Умар ёки Умар ибн Хаттоб — Мухаммад пайғамбаримизнинг энг яқин тўрт сафдош (чорёрларидан бири) учинчи халифд.

вий турмушлари вайронликка учраб, хароб бўлиши шабҳасиздир. Агар бир киши «Мен бу дунёда турмайман», деб қасам ичган бўлса ва зиндонга кириб турар экан, шарият бўйича анинг қасами бузилмайди. Бу эса зиндон ичи шарият олдида дунё еридан эмаслигини кўрсатади. Ислон қонуни ҳукмида бутун дунё давлати ноҳақ тўқилган бир кишининг қонига арзимайди. Ҳозирги динсизлар маданияти олдида эса киши ўлими эшак ўлимича ҳам қадр қолмаганлигини кўриб турамыз. Уларча сиёсий жиноят ҳисобланган бир оғиз сўзни амалга ошириш буён турсин, оғзидан чиқар-чикмас жавобга тортилиб, жаллодлар қўлида йўқотилган кишилар ҳисобсиздирлар. Шундай қилиб, мени қамашдан буларнинг мақсадлари эса кўрқитиб, бошқалар каби мажбурий хизмат, яъни айғоқчиликни топшириш эди. Чунки у даврларда халқ кўзига кўринарлик, обрўйлик кишиларга нисбатан шундай сиёсат қўланиб, икки ёқлама фойдаланмоқчи бўлдилар: бирови — ўз деганларини қилдириш; қилмаган тақдирлар учун белгиланган оғир жазоларни дарҳол амалга ошириш эди. Шундай бўлса ҳам меҳрибон Тангри ёрдами билан бир ой тўлмай туриб турмадан бўшаниб чиқишим билан улар ўйлаганларидек ўз ишимни юмшатиб, орқага чекиниш ўрнида яна ҳам қаттиқроқ киришдим. Шунга кўра дунёни босаётган бало селига тўқнашиб, ўттиничи йилларгача динсизликка қарши ҳар вақт ташвиқот юргизиш келдим. Таҷрибасизлик натижаси бўлса керак, ўз кўнглимда ҳеч бир мусулмон дунёлик шахсий фойдаси учун охиратини бузиб, динига хиёнат қилмайди, деб ўйлар эканман. Кейин маълум бўлдики, бундай одамлар миллат ичида оз экан, ҳатто қўл билан саналгудек топилишига ҳеч ишонмай қолдим. Ҳозирги мада-

ният оламида эса ҳар миллатнинг ўз ҳуқуқини сақлаш шарафи унинг қурол кучигагина боғланмишдир. Шу каби тўлик мудофаа кучига эга бўлган миллатлар инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажраб, ҳайвонлар қаторида хорлик билан яшамокка мажбурдирлар. Айниқса, динсизлик оламининг маркази ҳисобланган бир мамлакатга чегаралаш ҳар миллат ўз ҳуқуқига эга бўлиш учун моддий ва маънавий куч-қувватини, яъни замонавий илмни қўлга келтиришдан бошқа чораси йўқдир.

Энди бу ўринда шу кунги Европо маданияти устида тўхталиб, Ватан болаларига бу ҳақда энг муҳим тушунчалар бериб ўтамиз. Шунини билишлари керакки, маданият демак нимадан иборат бўлиб, қандай бўлиши керак. Мана бу сўзнинг ҳақиқати билан жавобига қим тушунар экан, асл, тузук маданиятни зиёндош бузуқ маданиятдан ажрата олади. Агар маданият деб кўринишда ободон, ҳақиқатда хароб шу динсизлар, одоб-ахлоқсизлар маданиятини айтадиган бўлсак, улуғ хато қилган бўламиз. Чунки дунёдаги борлик нарсалар инсон турмушига ёрдам етказиш учун яратилмишдир. Бузуқ маданиятда эса, аксинча, инсонлар ул нарсалар учун қурбон қилинади. Маданият тараққиётининг илгари-кейин чиқараётган янгиликлари инсон ҳаётини яхшилаш учун хизмат қилиш лозимдир. Дунёда яратилмиш нарсалар ичида энг шарафлик улуғи инсон эканлигини телбалардан бошқа ҳамма кишилар, албатта, тушунадилар. Шунинг учун инсон ҳуқуқларини энг юқори даражада сақлаш ҳақиқий маданиятнинг айрилмас бир тармоғидир.

Маълумдирки, дунёда яшаган ҳар бир кишининг энг аямлик, қизганиб сақлайдиган беш нарсаси бордир: биринчи — жони; кейингилари — дини, моли, онла-

си, Она Ватанидир. Мана бу беш нарсани сақлашда онглик инсонлар қандай жонбозлик қиладилар! Дунёнинг ҳар бир ерида тўкилган ва тўкилаётган инсон қонлари кўз олдимизда кўриниб туради. Бу фожианинг бирдан-бир сабаби шу юқорида айтилган нарсадан бошқа нарса эмасдир. Шундай бўлгач қараймиз: маданият қай ерда, қайси миллатда бўлсин, шу юқорида айтилган инсоният ҳақларини сақлаш учун ҳукумат қўлида адолат қуроли бўлиб турар экан, ана шу чоғдагина бутун халқ маданиятга эришиб, тинчлик билан роҳат турмуш кечира оладилар. Бунинг натижасида инсоният хусусияти бўлган ҳар кимнинг эрк-ихтиёри ўз қўлида сақланади. Ер юзининг қайси ўлкасида бўлишни ким тилар экан, ҳеч қандай тўсқинлик кўринмайди. Агар маданият шу юқорида айтилганига фойдалиқ бўлса, Шарқ файласуфи Фаробийнинг айтишича бундай маданиятни «Маданияти Исломия» ёки «Фозила» дейдилар. Мана шундагина бутун маданий тараққиётни ёлғиз инсон фойдаси учун ишлатиш мумкиндир. Йўқ эса, ҳозирги устимиздаги маданият каби, буни қўлланувчилар хато кетганликларидан, ёлғиз жиноятчиларни эмас, балки бутун инсон оламнини ҳалокат чуқурига тушириши шубҳасиздир, чунки шу кунлардаги динсизлар маданиятлари таъсири остида инсонларнинг ахлоқи бутунлай бузилганликдан, моддий-маънавий бўлсин, ҳар ёқлама зиён кўраётганлари кўз олдимизда туради. Булар эса ўз маслақларини бошқаларга қабул қилдириш учун халқнинг тузалиш-бузилишлари, уларнинг ҳар қандай зиён-заҳматга учрашлари билан ҳисоблашмайдилар. Балки буткул қурол кучи ишлатиб, ҳар қандай мажбурият бўлса ҳам халқни ўз йўлларига киргиза олсалар, тиллақларига етган бўладилар.

Халқнинг қирилиш ва жўйилишлари* билан буларнинг ишлари йўқдир. Маданиятнинг илм, фазл*, ҳунар, саноатларини инсонлар ҳожатини чиқариш, улар фойдаси учун ишлатиш эмас, балки ўзларининг кўрларча ушлаб ёпишган бузук йўлларига киргизиш қуроли қиладилар. Мана бундай маданиятга бузуклар бошлиғи — бир фирқа паллидлар эга бўлиб олгач, улар қўлида бутун халқ эрк-ихтиёридан ажраб, энг тубанги ҳайвонлар қаторида яшамокка мажбур бўладилар. Шундайин маданият оқиллар, файласуфлар олидида «Зиллата, фосиқа маданият», яъни «кўрлар, адашганлар маданияти» деб аталади. Бунинг очик кўринган нусхаси шу кунлар устимизда ҳукмрон бўлиб турган большевиклар келтирган шармандалар маданиятидир. Чунки эллик йилдан бери мустабидлар оёғи остида эзилаётган ўн беш ёлғон жумҳурият халқлари, айниқса, Ўзбекистон мусулмонлари миллий, диний, ватаний ҳуқуқларидан бутунлай ажрадилар. Ер яратилгандан бери отабоболаридан қолган ҳалол мерослари — гул-гулистон, бог-бўстонлик Она Ватанларидан ҳайдаб чиқарилиб кўз олдидарида келгинди босқинчиларга бўлиб берилмақдадир. Мана буларнинг келтирган ифлос, босқинчилар маданиятидан биз Ўзбекистон мусулмонлари олган ҳосилимиз ҳозирча шу даражага етди. Яна келажақ кунлари устимиздан қандай планлар қуриб, нима чоралар кўраётганларини замонга тушунган Ватан аҳллари яхши билсалар керак. Энди юқоридан бошлаб шу жойга келгунча ёзган сўзларимиз ҳозирги маданият-тараққиётдан инсонлар учун қандай фойдаланиш

*Жўйилишлари — йўқ бўлиб кетишлари.

*Фазл — яхши сифат, ижобий тоқиб.

кераклигини ажратиш учун ҳар қандай одамга тушунарлик бўлгандир, деб ўйлаймиз.

Даҳрийлар давлатининг бошланғич даврлари — минг тўққиз юз ўн еттинчи йилдан йигирма бешинчи йилгача, шу орада бутун Ўзбекистон ўлкалари бўйича босмачилар остида чиққан кўзғолончилар кўпаймиш эдилар. Буларнинг энг машхурлари эса Қўқондан — Эргаш, Марғилондан — Мадаминбек, Шермакўр, Андижон, Ўш, Ўзган томонларида — Холхўжа, Охунжон, Абдураззоқ, Намангандан — Омон полвон ва бошқалар эди. Буларнинг барилари эса қоронғи халқ ичидан чиққан қора ботирлардан бўлиб, «Ўрис кофирларни йўқотиб, Ислоом очамиз» дейишдан бошқани билмас эдилар. Юқорида номлари ёзилмиш кўрбошиллар қўл остиларида ёнар ўтдек, ботир юракли жонфидо ўзбек йигитларидан оз деганда ўн мингдан ортиқроқ киши борлиги маълум эди. Афсуски, бу қахрамон болаларимизнинг онглари охири очиб ишга солғудек, ҳар ишга ярамлик сиёсий раҳбар бўлғудек бирорта кишимизнинг йўқлигидан, ташкилий равишда очик бир мақсадни олға қўйиб иш олиб боришолмаганидан мамлакатимизнинг бахтсиз энг ботир ўғиллари ҳар ерларда душман қўллари билан отилиб-чопилиб бекорга йўқотилдилар. Бу каби илгари-кейин ўтган дард-ҳасрат, ғам-қайғулик ишларимизнинг борлик сабаблари Ислоом динига туб негизи билан тушунмасдан замонавий илм-хунарлардан қурук қолганлигимиздир. Шунинг учун Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам «Нодонлик, тушунмаслик куфрдан* ёмонроқ», — дедилар. Қуръон ҳукмича, нймон-Ислоом билиб олгандан кейин ҳар бир мусулмонга ўз замонаси илмини ўқиб тушуниши ва замонавий хунарларни ўрганиши албатта зарурдир.

Ю қорнда ёзилмиш эдики, Керенский томонидан берилган Қўқон мухторият ҳукуматига ўн икки кишидан иборат аъзо сайланмиш эди. Шулардан бирови марҳум Олимхон тўра акамит эканлар, бу иш бошланиб олти ой ўтар-ўтмас, очик вагонларга тўп-замбараклар қурган ҳолда келишган болшевиклар бўлуғи Қўқонни тўпга тутишиб, кўп ҳароб қилганликларини ҳам юқорида ёзган эдик. Албатта бундай қунлари энг оғир, қўрқинчли ишлар ҳукумат аъзолари устида бўлиши ҳаммага маълумдир. Шунинг учун акамитдан очик бир хабар келмагач, жигарчилик экан, чидаб туролмай, жонфидо дўстларимиздан марҳум дунган Эбילוҳунни йўлдош олиб, Андижон сафарига чиқдим. У қунлари эса инқилобнинг бошланғич даврлари бўлганликдан сафар йўлларимиз анчагина қўрқинчли эди. Шундай бўлишига қарамай тоат сафари бўлгач, Тангрига таваккал айлаб йўлга тушдик. Сўқулук, Қораболта, Ашмор аўтиб тўртинчи кўноққа — Меркига едик. Бу эса Боласоғун каби Ислоомдан илгари-кейин Туркистон тупроғида яшовчи маданий, ўтроқ ўғуз туркларининг шаҳри эканлиги, ўртадаги арки айланаси харобаларидан очик билиниб турарди. Энди эса илгариги ўғуз турклари — ота-боболаримиз яшаган Она Ватанамиз ерларига, боши Иссиқкўл, оёғи Ўтрордан ўтиб Сирдарё бўйларигача ерлик халқдан кўпроқ ўрисларга эга бўлиб ўлтирибдилар. Шу билан Меркида бир қўниб, эртаси тоғ йўли билан кетмакчи бўлиб, қун юриш томонидаги Тиёншон тоғлари ичида Жорғут довоғига қараб жўнадик. Бу ошув эса Орқа Туркистон билан Фарғона водийси орасидаги Олатов тоғлари ичида энг эғиз* довоғилардан

*Куфр — кофирлик.

*Эғиз — буюк, юксак, кийин, оғир.

хисобланади. Буни ошиб ўтгач, икки томони буюк тоғлар билан куршалган, қалин тўқайлик Сичконсой деган тор ўзанга тушдик. Бу тоғлик яйловлар ичида турк улусларидан соёк, жетиган киргизлари яшар эканлар. Эл яйловдан кўчиб, кишловга тушган кунларига тўғри келганлигимиздан кўч* оралаб юриб ўлтириб хуфтон вақтида сой ўртасига етдик. Бу ўртада йўловчилар учун белгиланган кўнолғу йўк эди. Кеч кириб, гугум* тушиб кош қорайгач, йўлдан чеккарокка чиқиб атрофи очик бир тоғ бетида ётдик. Чунки кечкурун йўл келаётганмизда кўришган кўчманчилар кўзлари бизга тушиб, шу яқин орада кўниб қолишимизни пайкаган эдилар. Ҳар икки томони олислашган узун тизма тоғлар орасида келаётган яхши отлик қуролсиз йўловчиларга бу тоғ кашкирларининг кўзлари тушгач қизиқиб қолишмасин деб, шу кечани уйғоқлик билан ўтказмоқчи бўлдик. Тонг оширадиган отларимизни қалмоқчасига чидор* солинган ҳолда кўз олдимизга келтириб қўйдик. Шу кеча тун қоровуллигини ўзим олмакчи эдим. Бироқ йўлдошим Эбилохун мени қўймасдан бу хизматни ёлғиз ўзи бажармоқчи бўлди. Шундай бўлса ҳам унга кўп ишонмай, тун ярми ўтгач мени уйғотиб ўзи ухлаш шарти билан ётдим. От устида ўн соатлаб йўл юриб чарчаган киши шундай бош қўйишим билан уйкуга кетган эканман. Бир вақт уйғониб қарасам, Эбилохун донг қотиб ухлаб ётибди, отлар иккови ҳам йўк. — Ҳой, сенга нима бўлди? — деб қаттиқ кичкиришим билан у ҳам уйғонди. Нима қилишимизни билдирмай икковимиз ҳам бек* шошқинликка тушдик. Чунки бу ернинг ҳар икки томони ҳам яёв юришга уч-тўрт кундан кам эмас, хатарли йўл эди. Хуржун-халашларимизни кўтаришиб, озиқ-овқатсиз бир неча кунлаб йўл юришга тўғри

келар эди. Шунинг учун Расулulloх саллоллоҳу алайҳи васаллам сафар хатарларидан сақланиш учун ва уйдан чиқар олдига сафар намози нияти билан икки ракаат ибодат ўтаб, «Адахамду» сураси сўнггида «Оятил курси» ёки икки «Қул аъзузу» ўқиб, намоздан сўнг шу дуони қилишга буюрдилар:

«Оллоҳумма инний аъзузу бикамин ваъсои сафари ва кобатил мунқалаби ва суил мунзари вал аҳли вал валади».

Маъноси: «Эй бори Худоё, сафар хатарларидан сақла, қайтиб келишда мол, жон ёки оила ичида кўнгилисиз ёмон ишлар устига чиқишдан асра», демакдир.

Қарасак, вақт ярим кечадан, оғмиш эди. Бизларга кўзлари тушган кўчманчилар қасдлаб келиб ўғирладиларми ёки очиккан, чанқоқан отлар қандайдир бўшаниб олган бўлсалар, сув товушига эргашиб, тўқай ичига тушдилармикли деб чидаб туролмай, кўзга санчса кўринмас қопқора тун ичида тимсалашиб, ҳар икковимиз от қарамоқчи бўлиб икки ёқдаги тўқай ичига кирдик. Бундай жойларда бўри, айиқ каби йирткич ҳайвонларнинг бўлиши белгиликдир. Соғлик юзасидан пичоғимни қўлимга олиб, тўқай ичида туртиниб яқин икки соат кидирганим сўнггида от шарпаси билинмагач, қайтиб чиқишга мажбур бўлдим. Ҳай шу кечанинг узунлиги жонга ботди, ҳар икковимиз зорика-зорика термулганимизча ўлтириб, аранг тонг отқиздик. Йўлдошим Эбилохун ўз қилмишидан хижолатга қолиб бош кўтара олмаган бўлса ҳам, уйғурлар «Муллам, дони зўлоиғ» дегандай, мен ўз одатимча дуога киришиб,

*Кўч — кўчаётганлар, кўчаётганлар гуруҳи (тўпи, жамоаси).

*Гугум — ғира-шира, имирт.

*Чидор — тушов, тушов комплектчи.

*Бек — жуда.

«Саловоти, тунужино» ўкиш билан тонг оттирдим. Тонг отиши билан намозимни ўтаб олгач, яна излашга киришдим. Кун кўтарилган чоғи эди, чуқур бир сой бўйидаги қалин тўқай ичида «Хой, от бу ёқда экан», деб йирокдан кичкирган йўлдошимнинг уни эшитилди. Шу билан бир зумда бошимиздан ғам тоғи кўтарилиб, бу каби кўркинчилик ерларда сафар хатарларининг қайғулик қоронғу тунни қоплаган тутук* кўнглимиз бир дамда очилди. Яхши Худо ўнглаб бошқа харом қўл тегмаган экан, тездан отларимизни келтирдик. Ем-чўп егизиб қондирганимиздан сўнгра яна йўлимизга тушдик. Бир оз вақт юрганимиздан кейин Кетмонтепа томондан қочиб келаётган бола-чақалик руслар манзилга еткунимизча узилмай олдимиздан ўтгани турдилар. Нима бўлди экан десак, Ўш атрофидан бош кўтариб чиққан Холхўжа деган кўрбоши куроллик-қуролсиз юз чамалик йигитлари билан келиб Кетмонтепа қишлоғида тинч ётган русларни қамаб кўрқитган экан. Орада бир кўниб эртаси Кетмонтепага етдик эрса, Орқа Туркистон билан Фарғона тизма тоғлари орасига тушган ора яйлов қаторида об-хавоси ўртача машхур Сувсамир яйловининг оёғи бўлиб, ери кенг, сувлари мўл, келишган гўзал бир ер экан. Экинчилик ишлари бу ерда бек унумлик бўлиб, айниқса, ҳар турлик дон ўсимликлари бўлак ерлардан кўра бу ерда тўлиғи билан етишади. Бугдой ноилари эса ортикча таъмлик бўлганликдан чет ёқадан келувчи йўловчилар бунинг олдида бошқа нарсани кўп қусамайдилар*. Шунинг учун чор ҳукумати замондаёқ бу жойларга қизиқиш бошланиб, ерлик қирғизлар эмас, рус келгиндилари билан кераклик бари ўринлар тўлдирилмиш эди. Шундай қилиб, отушлик савдогарлардан бирининг уйига кўниб

бир кун дам олганимиздан сўнгра, бу ердан чиқиб юрганимизча Эшимнинг сойи деган узун бир ўзанига тушдик. Бош-оёғи кўринмаган сой ичи тўлган писта, бодом, ёнғоқ каби мевалик қалин дарахтларни оралаб юриб ўлтириб, Норин дарёси бўйига чиқдик. У кунлари эса бу дарё икки қисқик тоғ оралиғида оқаётганлигидан тикка тоғ белидаги ёлғизоёқ тор йўлда отлик юриш анчагина хатарлик эди. Шу кунги кўналғудан ўзгач, орада яна бир кўниб Норин сувидан Хўжам кўприги орқалик ўтиб, Учқўрғон қишлоғига кирдик. Йўловчилар шимолий тизма тоғлардан ўтиб Фарғона водийсига тушгач, биринчи навбатда учрайдиган қишлоқлари шудир. Наманган, Кўқон, Андижон ва бошқа Фарғона шаҳарларига шу ердан тарқаладилар.

Бизнинг бу сафаримиз 1921 йили бўлганликдан босмачи номидаги халқ кўзғолончиларининг энг кучаб ётган вақти эди. Бир қишлоқда болшевиклар, иккинчисидан босмачилар туриб, ораларида отишма — чопишмалардан чиққан милтик товушлари узилмас эди. Минган отларимизни кўрган кишилар: — Хой, қандай бўлар экан, бунга ўхшаш яхши отларга кўзлари тушганда ҳеч қачон қутула олмайсиз. Ортик отларни бериб, бу отларингизни тортиб олмасалар, — деб бизни ваҳимага солдилар. Шундоқ бўлса ҳам Андижон шаҳрига етгунча бирига бири туташган қалин дарахтлик қишлоқлар оралаб кетдик. Кўча бошларида ўтиришган одамлар: — Ҳали шу ёққа кетган беклар, босмачилар сизларга қаерда йўлиқнишди? — деб сўрашар эди. Оллоҳ саклади бўлғайки, ҳеч нарса кўрмай; яхши ёмон кишиларга йўлиқмай, тўғри

*Тутук — хафа, хуфтон.

*Қусамайдилар — тусамайдилар, ёқтирмайдилар.

йўлимизда келавердик. Урганжи кишлоғидан чиқиб, Андижонга яқинлашган сайин уруш аломатлари кўрина бошлади. Шундоғки, Андижон, Наманган поездлари бутунлай тўхталган, темир йўллари бузилиб, станциялари куйдирилган экан. Шу каби аломатлар ичида юриб ўлтирганимизча омон-эсон Андижонга едик. Шаҳар ичига киргач, қарасак, бутун кўчаларда чувалиб-чочилиб ётган пахта тойлари ҳисобсиз эди. Сўрасак, биз келишдан уч-тўрт кун илгари Мадаминбек шаҳарга ҳужум қилиб кирганида ҳар икки томон аскарлари той пахталарини ўзларига қалқон қилиб отишган эканлар. Сўнгра буларни шаҳардан чиқариш учун қалъага қамалган болшевик аскарлари томонидан отилган тўп-замбарак зарбаларидан шаҳар халқи хонадон уйлари, бозор раста-дўконлари анчагина зарарланмишдир. Нақ шу вақтлари мамлакат бўйлаб бутун Русия бошқа жойларида болшевикларга қарши халқ кўтарилмиш эди. Ички Русияда Қолчак, Врангел каби ҳарбийлар, Оренбург казакларидан Дутов, Анненковга ўхшаш генераллар бош кўтармиш эдилар. Мамлакат бўйича қуроолланган ҳар жойдаги қуроолли кучлар ва ҳам иктисодий ишлар вайрончиликка учраганликдан ҳожатга етарлик эмас эди. Еқилғилар эса тугашга етиб, темир йўл парвозларига кўмир йўқлигидан ўтин ёқишга мажбур эдилар. Яна у кунлари эса бутун Ўзбекистондаги русларнинг сони ҳозирги шу кунлардагиларнинг юздан бирича ҳам келмас эди. Бунинг устига Узун Дашти Қипчоқ чўллари орқали орамиз ажраганлиги, Ватанимиз Ўзбекистон Европо босқинчилари марказидан йироқ туриши, яна бу кунга қараганда оз-кўп диний, миллий ҳиссиётимизнинг борлиги — мана бу каби нарсалар эса у кунлари биз учун кераклик бутун ишларимизни ку-

лайлаштиришга йўл очмиш эди. Қисқаси, Ватанимиз Ўзбекистонни босқинчи руслар кўлидан қутқариб қолиш шароити шу чоғда туғилмиш экан. Улардан фойдаланиш йўлларини нега тополмадилар? Бунинг бирдан-бир сабаби — у кунлари ҳаққимиз ичида сиёсий оламга туншунган, оз бўлса ҳам замонавий илм ўқиб билган кишиларимиз йўқ ҳисобида эди. Мисоли шулки, қурилиш ва бинокорлик асбоб-ускуналари агар тўлиғи билан топилар экан, унга раҳбарлик қилувчи муҳандислар, тажрибали уста ишчилар бўлмасалар, у бинонинг қурилмиши, албатта, мумкин эмасдир. Шунга ўхшаш бир миллат ўз миллий давлатини қуриб олиши учун замонасига лойиқ бутун асбоб-ускуналарни кўлга келтирган тақдирда ҳам шу нарсаларни ўз ўрнида ишлата билгудек, миллий ҳиссиётлик сиёсий арбобларга, албатта, муҳтождир. Ҳозирги ўқимишли, тушунган Ватан болаларимиз агар миллий хисли бўлмас эканлар, улардан бизга, яъни ўз халқига фойда етиши ҳеч вақт мумкин эмасдир. Балки, болта сопини ўзимиздан чиқариб, туб илдишимиз билан бизни кесиб қуритишга қурол бўладилар. У ҳолда эса ўзларидан умид этилган Ватан ўғилларининг қўллари билан Ватан ахллариини кўмишга чуқур қазилди демасдир. Энди миллий ҳиссиётларини сақлаш учун ўзларидан икки нарсанинг бўлмиши албатта шартдир: бирови — дин, иккинчиси эса ҳар миллатнинг ўзига ҳос она тилидир.

Болшевиклар ҳокимияти қурилган кундан бошлаб диний маросимларимизни асоси билан йўқотишга қиришганликдан ҳозирги болаларимизнинг диний ҳиссиётлари йўқ ҳисобида қолмишдир. Бунинг устига яна ўз она тилларидан ҳам ажрар эканлар, у чо-

рида диний, ҳам миллий ҳиссиётлари бутунлай йўқолиб, кўп узокламаёқ русларга ютилиб кетишлари шубҳасиздир. Бу эса ота-боболарининг суяклари билан бир қатлами кўтарилган гўзал Ўзбекистон — Она Ватанларини босқинчиларга қолдириб, ўзлари инкироз чуқурига юз тубан йиқилган ҳолда тарих юзидан абадий ўчирилди, демакдир. Ўз ота-боболарини унутиб, бошқаларга қўшилган бундай кишилар ҳақида Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳис-салом норозилик билдириб, лаънат ўқидилар.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундоқ қилиб шаҳар ичига киргач, руҳи ўчган кишиларни кўнгилсиз кўчаларни оралаб ўлтириб, Хўтан ариқбўйи ота маҳалламиздаги поччамиз Абдулла хожи уйига тушдик. У кеча ором олиб, эртасига Олимхон тўра акамиз билан кўришгандан кейин бу ерда ҳафта-ўн кунлаб туришга тўғри келди. Шу муддат ичида кўпгина кишилар билан сўзлашган бўлсам ҳам, у кунларда душманлар томонидан қўлланилаётган сиёсат сеҳрига тувалик* тушунган бирорта кишини учрата олмадим. Шундоқки, Масков* сеҳрчилари босмачи номида чиққан кўзғолончиларни ҳеч кимга туйдирмай* ўзларининг энг яқин қуролик аскарлари қаторига қўйиб, улардан фойдаланмоқда эдилар. Чунки инсон насли Ер устига таралгандан бери ҳеч бир даврда кўрилмаган бузук, жирканишлик тузумларини болшевиклар ҳам ҳеч кимга қабул қилдиrolмагач, инсоннинг ҳаётий емак-ичмак, озик-овқатларига осилиб, бирор киши уйда ортикча дон уруғидан бошқа ҳеч нарса қолдирмай йиғиб олишиди. Шу орқали халқни оч ўлдириш кўрқинчи билан ўзларига бўйсундирмоқчи бўлдилар. Лекин бу зулмларини шаҳар ичларида камок-ҳайдов каби ҳар турлик ваҳшийликлар орқали тездан бажара олган

бўлсалар ҳам, шаҳар атрофи қишлоқларда шаронти тўғри келмагач, бу хиёнатни юргиза олмадилар. Чунки, бу каби боши туюк*, коронғу кўчага халқни киргизиш эса иктисодий, сиёсий мажбурлик орқалигина бўлиши мумкиндир. Шунинг учун болшевиклар атрофдаги ўзларига қарши бош кўтаришган нодон душманларга остиритдан* қуроли етказиб туриш сиёсатини қўлладилар. Ўлка бўйича ўн мингдан ошиқ тахминланган кўзғолончилар аскарларини бир мақсад, бир нуктага келтириб, бир туғ остига тўплагудек ерликлар ичидан ишга ярамлик биронта одам чиқмаганликдан бу қоработирлар нима қилишларини билмагач, ўзларини таъминлаш учун халқ бойлигини талашга киришдилар. Натижада бутун халқ борлик бойликларидан ажраб, бир тишлам нонга зор бўлган ҳолда «гаҳ» деса қўлга кўнгудек бўлди ва у замонга тушунмаган қоработирларга халқнинг нафратини ошди ва улар «босмачи» деган номни олди. Буларнинг ичида бир оз бўлса ҳам замонасига тушунган, халқни олдида ҳурмати бор, ишончлилиги ортган Мадаминбекни ўртадан кўтариш зарур бўлди. Қандайдирки, бу масалани қуроли кучи билан эмас, балки макр-ҳийла орқали ҳал қилишга киришганликдан тубандаги моддаларни қабул қилган бўлиб, у билан битим тузмиш эдилар:

1. Фарғона мухториятини тасдиқлаш;

2. Шаронгга қараб ўн мингдан қирқ минггача Мадаминбек қўли остида миллий аскар сақлаш ва

*Тувалик — асоси билан, таг-туғи билан, чуқур.

*Масков — Москва.

*Туйдирмай — билдирмай, сездирмай, исини чиқармай.

*Туюк — берк.

*Остиритдан — яширинча, пинҳона.

буларнинг қурол-яроқларини марказий ҳукумат томонидан таъминлаш;

3. Ўқув-ўқитув ишлари ерлик ҳукумат ихтиёрида ва ўз она тилларида бўлиши;

4. Мусулмонларнинг диний ва ўзаро даъво ички ишлари бутунлай ўз қўлларида бўлиши ва шариат буйруғича юргизиши;

Мана шулар каби эшитишга анча фойдалик кўринган ишлар билан келишим тузилган сўнгида шу йигирманчи йилда Мадаминбек Тошкентга чакирилди. Унинг келиш хурмати учун чет давлатдан келаётган ҳукмдорларга қилгандек кўчалар безатилган ҳолда тантана билан қарши олиниб, катта маросим ўтказилмиш эди. Буни кўрган мусулмонларнинг руҳлари кўтарилиб, тарихий анъаналари кўзғолганликдан миллий овоздик умиди билан миллий ҳукуматларини эскармиш* эдилар. Буни кўрган Ватан боскинчилари ўзларининг олдиндан ўйлаб кўрган макр-ҳийлалари планларини тезлик билан амалга ошириш сиёсатига киришди. Йўқ эса ҳар икки томон ризолиғича тўхтам қилинган битим моддаларини халқаро қонун бўйича амалга оширишлари лозим эди. Бунга қарамай бекака илтимос қилган бўлиб, Фарғонада қолган Кўршермат, Холхўжа каби кўзғолончиларни ҳам Тошкентга келтиришни унга тақлиф қилдилар. Бу ҳам «Ўлар менинг сўзимдан чиқмайди», деб ишонганликдан эҳтиёт йўлини ўйламай тўғри булар олдига келмишдир. Холбуки, бу маккорлар аллақачон ўз қўллари билан чуқурлар тайёрлаб қўймиш эдилар. Шундоқки, «Мана сизлар ишонган Мадаминбегишлар кофирга сотилиб, ўз фойдаси учун сизларни тутиб бермоқчи бўлди. Бу ишни бажариш вазифаси унга топширилмишдир. Бу яқин орада келиб қолса, шунга қараб чора кўриш керак», — деган ёлғон фитна сўзларни тарқатиб

у онгсиз қоработирларни ишонтириб турганини устига Мадаминбек ҳам келмишдир. Ҳақиқатда эса кўкрак кериб от чопишдан бошқа ҳеч ишни билмаган маслакис қоработирлар кўзлари унга тушиши биланок гапиртирмасдан: «Ҳой, сен бизларни кофир болшевиклар қўлига бермоқчимсан», деб уни ўлдирдилар. Бу улуг жиноятни бажаришган сўнгида озу кўп қутилган умидлар узилиб, кўз тутилган ишлар бутунлай ўзгарди. Боскинчиларга ҳайбат кўрсатган Мадаминбекнинг кўзғолончилар қўлида ўлиши, ҳар ҳолда ерлик халқ учун фойдали кўринган юқориги битимнинг бузилиб кетиши келажакда қутилган мусулмонлар манфаатларига каттик зарба бермиш эди. Бу фожиали воқеадан Ватан боскинчилари ўзлари тилагандек икки тарафлама фойдаланиб, хиёнат мақсадларига эришдилар.

Мана бу фожиадан кейин ўлка бўйича тарқалган кўзғолончиларнинг қўри тугаб, жамиятлари бузилди. Руҳлари тушиб, тўплари тарқашга бошлади. Ёлғиз болшевиклар эмас, балки ўз ҳақлари олдида ҳам ўғри-босмачи номини кўтардилар. Бу ишда планлари тўғри чиққач, мундан бу боскинчилар неча ёқлама фойдаланишга киришгани турдилар. Халқни талаш-булашда, ўлдирш-қуйдиришда босмачи номини да чиққанлар уларнинг олдинги сафдаги қуролик аскарлари хизматини бажардилар. Қўзлаган мақсадлари қўлга келиб, планлари тўлғунчалик ерлик халқ устида ўтказиш лозим бўлган ҳар турли ваҳшийликларни нодон босмачилар қўли билан бажариш сиёсатини тутдилар. Аларнинг қуроллари эса булар томонидан таъминланиб турмоқда эди. Иш ортини ўйламаган,

*Эскармиши — эсламиши, ёдига

дўст-душманнинг кимлигини билмаган бир тўда эсама ваҳшийлар оркалик ўйлаган планлари тўлиб, кўзлаган ишлари бажарилиб бўлгунча бутун ерлик халқ жонларидан тўйиб, қанотқуйруғи юлинган, тумшуғи билан ер тирнаган куш каби нима деса бўйинсунишга тайёр бўлмиш эди. Маккор, хийлагар Москов сеҳрчиларининг тубғи* тўтган сиёсатлари эса бутун ерлик халқларни юқорида айтилгандек, ўз қўллари билан бўғизлаш, иктисодий бўлгувликка* туширгандан сўнгра, аларни келажакдаги абадий қулликка тайёрлаш эди. Телба, мажнунлар қўлларига қурол ушлатиб, шу оркалик ишлари бажарилиб планлари тўлган сўнгидагина иблис Калинин* Московдан келди. Бунинг келишини ҳар ёқлама исканжа азоби остига олиниб энг охирига дамини аранг олаётган бечора мусулмонлар ўзлари учун нажот байрами ҳисоблаб, тантана билан уни қарши олдилар. Ҳақиқатда эса бу жаллодларнинг мақсади бўри оғзидан қутқариб олиб, ўзларига қурбон қилиш эди. Ҳар ҳолда босмачилик плани тўлиб, бу ҳақдаги сиёсат ўзгарганликдан Калинин ва унинг ҳайъатлари келиши билан ҳар жойда қурилган зулм судлари ишга киришиб, бутун босмачиларни ўлимга буюрдилар. Шу баҳона билан ўзларига тўғри келмаган кўп ерлик ўз ватани учун қайғурган кишилар отилиб-чопилиб, қолганлари сургун қилинди. «Душман қўли билан илон бошини янч» деган мақолимиз ўз устимизда ишлатилиб, ўз қўлимиз билан ўзимизни бўғизлатдилар. Шундай бўлиб, олти-етти йил давом этган кўзғолончилар ҳаракати онгли равишда илмий-сиёсий асосга қурилмаганликдан охири ачинарли ҳолга айланиб, бутун ишлари натижасиз бўлиб чиқди. Йўқ эса, қанча халқимиз қонлари ўринсиз тўкилгани устига не қах-

рамон йигитларимиз, ватан ўғлонлари бу йўлда қурбон бўлмиш эдилар.

Эшитишимизча, Калинин 1923-1926 йиллари бу Ўзбекистон-Туркистон ўлкасидаги бутун ишларни ўзлари тилагандай бажариб Москвага қайтиб боргач, уни йиғирма мингдан ортик одам қарши олиб, кутиб чикмишдилар. Шу чоқда уларга каратиб Калининнинг биринчи айтган сўзи: «Ўртоқлар! Боғ-бўстонга ўралган, ноз-неъматга тўлган Ўзбекистондан партиямиз сизлар учун, бутун рус халқи учун олий жойлар тайёрлади. Биринчидан, сизларни шу билан табриклайман», демишдир. Ҳозирги тарихдан қирқ неча йиллар илгари айтилган унинг бу совуқ сўзи айтилганича қолмай, балки кун сайин амалга ошаётир. Энди бошдан-оёқ бу каби тарихий сўзларни ёзишимдан кўзлаган менинг тубғи мақсадим эса қуруқ дostonчилик эмас, балки Туркистон халқини, айниқса, ҳозирги ва келажакдаги ватан ёшларини огоҳлантириб, ғафлат уйқусидан уйғотишдир.

1965-73 йиллар.

*Тубғи — асл.

*Бўлгувлик — някироз.

*Калинин Михаил Иванович (1886—1946 й.й.) — Коммунистик партия ва Совет давлати йирик арбобларидан, болаларга қарши дунёда биринчи чиқарилган ваҳшиён қонун («Уч бошқоқ қонун»)нинг бош муаллифи сифатида ҳам «майхур».

Ихтиёр Холиқулов

Тобора

Тобора офтобга қарамоқ қийин,
Тобора осмон ҳам булутсиз, зангор.
Тобора кўкламга борармиз яқин,
Сўнгги изғиринлар кезинар абгор.

Қумга сингиётган нам кабидир вақт —
Тобора қуруқроқ, тобора бошқа.
Бўйи етган қиздай кўзга яқин бахт,
Тобора юракнинг либоси юпқа.

Деҳқон бола

Ҳуштак чалиб, кетмонни чоп, деҳқон бола,
Умид экиб, армонни топ, деҳқон бола.
Эски яктак, ийртиқ этик, катта кетмон,
Минг битта дард сенгадир боп, деҳқон бола.

Оппоқ кўйлак қора терга ботиб кетар,
Заҳматларинг икки карра ортиб кетар.
Сени кўйлаб, сени ёзиб, сени алқаб,
Қимлар яна сенинг ҳаққинг тортиб кетар.

Илк баҳордан кеч кузгача кирдир ёқанг,
Уйланишинг ғами билан оғрир чакканг.
Нарху наво булут билан қовушганда
Туркман қизни мақтаб қўйди шоир аканг.

Сойнинг суви оқиб яна сойга келган,
Бу замоннинг даврони ҳам бойга келган.
Мерос қолур қисмат ҳатто, от ўлса гар,
Аравани судраш гали тойга келган.

Сатанг кулиб, дейди: «Аҳмоқ кетмон чопар,
Эпчил эса пул қилмоқнинг йўлини топар».

Сен далангни қиртишлайвер, деҳқон бола,
Ит қутурса, яхши-ёмон демай қдпар.

Қиммат бўлди рўзномаю жаридалар,
Нари эди элдан, яна наридалар.
Деҳқон шўрлик ўқисин, деб қассоблар ҳам
Тортар гўштин энди ўраб бермайдилар.

Адабиёт... У ҳам сени унутгандир,
Аршдан баланд қояларни дўст тутгандир.
Остонага ечиб кирган ковушлари —
Сенинг онгинг — эгасини кўп кутгандир.

Мен-чи, сенинг кўнелингга гард юқтирмасам,
Сен ҳам ғамда пишган тутдек тўкилмасанг.
Лекин дилни бир ғаш қийнар, деҳқон бола,
Нега ёздим мен бу шеърни — ўқимасанг?..

Гуласал Холмуродова

Тасаввурга сиғмайдиган гап

Тасаввурга сиғмайдиган гап
Кўйдаи семизмикин, кўтаролмасак.
Тасаввурга сиғмайдиган гап
Юлдузлардай кўпми, санаёлмасак.
Тасаввурга сиғмайдиган гап
Осмондай ёйиқми, йиғилмасми ҳеч?
Тасаввурга сиғмайдиган гап
Мендай телба экан, ў, баҳридан кеч...

Ягона ҳукмдор, само фарзанди,
Юлдузлар тахтининг султонисан сен.
Ва сенга вафодор, Ернинг дилбанди,
Асалли гулларнинг маликаси — мен.
Қара, қанчалик мос бизнинг наслимиз
Ва яна шунчалик олис масофа.

Хатто қуёшда ҳам йўқдир қасдимиз,
 (Қара, қандай беозормиз биз).
 Тонг чоғи ажралмоқ ёмон азоб-а?
 Кеч, дейди фаслинг ҳар тўрттасидан
 Мени чорлар экан самода йўлим...
 Осмон билан ернинг қоқ ўртасида
 Биз бирга топамиз чиройли йлим.

Муҳиддин Омон

Беҳуда келмадим, кетмасман бекор,
 Оғушингдан мени бездирма, ҳаёт.
 Уқрайма гадодек ғариб ва ночор,
 Сахий бўл, умидим ёзолсин қанот.

Мавҳум маҳдудликнинг саҳарларида
 Зиё бўл, хатарнок йўлда адашсам,
 Умримнинг тул қолган баҳорларига
 Ўзинг сунанчиқ бўл, ўзинг қўй малҳам.

Алдама ҳисларим куртакларини,
 Шабнамлар ўрнига ташлама қиров.
 Юрагимнинг қирмиз кўйлақларини
 Ҳасрат доғи билан кўрмасин биров.

Мени оғушингдан бездирма, ҳаёт,
 Беҳуда келмадим, кетмасман бекор...

Қаламимга қалбимни чандиб,
 Қирмизи қон билан ёзаман.
 Аламимга нигоҳим танғиб,
 Кипригим-ла қудуқ қазаман.

Тун оташдир, оловдир кундуз,
 Қатрон ердек қақраган лабим.
 Сувга ташна эмасман ёлғиз.
 Томчи ҳақиқатдир матлабим...

Тушимда

Юрагимнинг қояларида
Сор лочинлар уя қуради.
Вужудимнинг сояларида
Оппоқ шарпа кезиб юради.

Панжаларим бармоқларидан
Тирноқ эмас, ўсар минорлар,
Қон томирим ирмоқларидан
Чанқоқ босар қадим чинорлар.

Не синоат: борлиқ мужассам
Зоҳир этмиш дилда борини.
Вазмин осмон кўрсатиб карам,
Бошдан олар оқ дасторини...

Оппоқ ойдин йўл мени чорлар,
Сомон йўли—Самовот йўли,
Қафтларимга оташ урилар
Теккан каби Хизрнинг қўли.

Юлдуз эмас, бепоён буғдой
Пайкалига самовот дўнар.
Оддий ўроқ бўлиб қолар Ой
Ва оҳиста қўлимга қўнар.

Раҳим Отахон

Юрагим — дошқозон,
Дунёнинг ҳар турли бурчакларидан
Келиб тушар унга
Сонсиз келишикда турланган
Қуёш рангли қувонч,
Каҳрабо тусдаги тирик дардлар ҳам.
Бетиним қайнайвер, юрагим, майли.
Бир истак деб қўлим чўзиқ доимо:
Утин бўлсин устихонларим,
Боқий ишқ олови сўнмасин...

Шиддат

Керак эрса музга беради
 Пўлат шамшир кескирлигини.
 Минг йилларни бир лаҳзада
 Шариллатиб ўқиб ташлайди.
 Истаса гар асрларни рўмолчасига
 Тугиб, чўнтагида
 Олиб юрар у...

Қора ҳасрат кўмиб қуюқлашган, тунд
 Сочию ўйлари паришон бир тун,
 Дераза олдида минг битта гумон
 Ва ёлғиз илинжни маънос қижимлаб
 Қузғи дарахт каби турибди тоқат...

Менга умид юбор бир томчи,
 Юрагинг пардасига ўраб
 Юбор соғинчларинг сасини.
 Кулгунга илиниб юрар юрагим,
 Юрагимга илиниб турар оқ кулгунг.
 Севинч садоси-ла боқади
 Кўзларимга ҳатто тиканлар...

Нурали Мисиров

Боғни кезиб сураман
 Яшил-яшил хаёллар.
 Дарахт шохига эса
 Еққан ям-яшил қорлар.

Хаёлимнинг ям-яшил
Тумани аро бу дам
Ким у яшил либосда
Қелаётган тез, шахдам?

Яшил туриб, сўлган ул
Ишқидир ёримнинг, ҳа.
Алданиб қолган ихлос
Айланган яшил қорға.

Қун Маккага кетмоқда
кечда, бизга бепарво.
Яшил гулхан, ҳув, тоғда
Яшил ғийбат эрур, воҳ...

Яшил, яшил барчаси...

ТУШ

Тушим менинг бехосият
бўлиб кетди,
Атрофимга йиғи-фиғон
тўлиб кетди.
Ғам келарди қаро юзли,
қизил кўзли,
дийдалари тош,
ичар эди у фақат кўз ёш.
Бўкириб айланар қиру далани
Ғам ортидан яна кўп ғамчаларни
бошлаб келди нафси ғорлар —
ғам ўзи келмас,
ғам йўлни билмас.
Гуллар сўлгин ранг олди,
майсалар-да мўлтираб қолди.
Бундай ғамни,
Бундай дамни
кўрмаганди дунё яралиб.
Нечалар кўз ёши тўкдилар,
Нечалар кўз ёшга чўкдилар...
Бу даҳшатли тушдан
хўп тўлғонаман,
билмам, қачон уйғонаман?..

Александр
Солженицын

ҚАМОҚХОНАЛАР

САЛТАНАТИ

Биринчи қисм

КАМОҚХОНА САНОАТИ

4 боб*

Кўк хошиялилар

Д ХВнинг Гестаподан фарқи нимада? — Кўк хошиялиларнинг эрмаклари. — Жаҳлингни зинҳор тия кўрма! — Ким аёлларни ёқтирмайди? — Абакумов ҳамда Рюмин қамокда. — Қишини хокимлик ҳисси не кўйларга солмайди?! — Жомадон хангомаси. — Ягоданинг овунчоғи. — Ёвузликнинг сийрати қандай? — Нега гитлерчи жаллодларни жазолаш мумкин-у, ўз жаллодларимизни ҳатто коралаш ҳам мумкин эмас? — Биз қачон покланамиз? Поклана оламизми?..

Дилимизни тилка-пора қилувчи, вужудимизни эса гадоининг қирк ямоқ яқтагига айлантирувчи улуғ Тунги Муассасанинг ўткир тишли ғилдираклари орасидан ўтарканмиз, азоб чекаётганимиз ҳамда ўз дарду дунёмизга буткул кўмилганимиз боис бизни не кўйларга солиб қийнаётган рангпар тунги жаллодларга тик қарай олмаймиз. Ғам-андух кўзларимизга соя ташламаганида, ким билсин, балки биз жаллодларимизнинг ҳассос тарихчилари бўлармидик — зеро, улар ўз килимларини асло қоғозга, туширмайдилар. Бирок, афсуски, кўпчилик собик маҳбуслар ўз терговларини, қай тарзда қийнаганлари ва қандай ифлос гувоҳликни суғуриб олганларини батафсил хотирлай билганлари билан, терговчи номини — худди аҳамиятсиз нарсадай — унутганлар. Камина ҳам аксарият қисматдошларим каби хонасида кўпинча юзма-юз бўлишимга тўғри келган давлат хавфсизлиги капитани Езеповдан кўра бошқа кизикрок, ҳикоябоп саргузаштларимни яхши хотирлайман.

Нурли хотиралар ёдимиздан ҳеч қачон ўчмайди, чиркин ходисаларни эса биз одатда эсламасликка уринамиз. Ўнлаб йиллардан сўнг ҳам биз ғазаб ёки нафрат ўтида ковурилмаймиз, кўп балоларни кўрган дилимизда куйидаги «тахмин» мухрланиб қолган: — улар, шубҳасиз, ёвуз, ичиқора, пасткаш — ва ким билсин, балки адашган бандалардир?..

* Давоми. Аввали жўрналнинг 1990 й. 1-, 3-, 6-чи, 1992 й. 1-2-чи сонларида.

Шундай бир ходиса маълум: Александр II (ўша, атрофида инкилобчилар итдай изғиб, етти марта ўлдиришга уринган шахс) Шпалернаядаги (Катта Уйга «тоға» бўлмиш) ҳибсхонага ташириб буюрган ва ўзини бир кишилик 227-чи бўлмага қамашни амр этиб, бу ерда бир соатдан ортик вақт ўтирган — мазкур даргоҳга ўзи ҳибс этувчи кишиларнинг аҳвол-руҳиясини англамоқчи бўлган.

Бу подшо учун ўзига хос маънавий исён, ҳибс жараёни билан танишмоққа бўлган ички эҳтиёж эди.

Бирок бизнинг терговчиларимиздан ҳеч ким — Абакумовдан тортиб Бериягача — биронтаси ярим соат бўлсин бир кишилик бўлмада ўтириб, бош котириши мумкинлигини асло тасаввуримизга сиғдирма олмай-миз.

Улар ўз хизмат вазифаларига кўра билимли, маданиятли бўлишга асло рағбат сезишмайди — ва улар бундай одамлар эмас. Улар ўз хизмат вазифаларига кўра бунтақан фикр юритишга ҳожат ҳам сезишмайди — ва улар ҳеч қачон мантани иш тутишмаган. Хизмат вазифаларига кўра юқоридан берилган кўрсатмаларни пухта ва аниқ бажаришди, азоб чекаётганларга нисбатан эса улар мутлақо лоқайд. Биз — ўшаларнинг кўлларида ўтганлар — уларнинг инсонпарварлик ҳақидаги тасаввурларга зид хатти-ҳаракатларини бўғилиб хотирлаймиз.

Бошқаларни кўяверинг-у, ammo терговчиларга жараёнлар пуфлаб шиширилаётгани маълум эди. Улар — хизмат билан боғлиқ мажлисларни ҳисобга олмаганда — бир-бирларига ҳеч қачон: «Жиноятчиларни бошлаб фош этяпмиз-да», деб жиддий айтишмаган. Бирок, шунга қарамай, бизларни чиритиб-иритадиган тавсифномаларни варақма-варақ тўлдириверардилар. Бу: «Сен бугун ўл, мен эртага ўлсам ҳам хафа бўлмайман!», деган бемаъни олифталикдан ўзга нарса эмасди.

Улар барча жараёнлар пуфлаб шиширилаётганини тушунардилар, лекин тушунсалар-да, йил сайин ўз вазифаларини кўр-кўрона бажаривердилар. Қандай қилиб, дейсизми? Ўзларини бу ҳақда мутлақо фикрламасликка мажбурлаб (шунинг ўзиёқ инсоннинг маънавий ҳалокати эмасми?), «Буюришдими — шундай қилиш керак! Кўрсатма берадиган одамлар хато қилиши мумкин эмас», деган ақидага бўйсуниб.

Бирок, адашмасам, гитлерчилар ҳам ўз қилмишларини шундай асослагандилар-ку?

Гестапони Давлат Хавфсизлиги Вазирлиги билан солиштиришдан қочиш қутула олмаймиз: йиллар ва кўлланилган усуллар бир-бирига жуда ҳам ўхшаш. Айниқса, муҳожир Евгений Иванович Дивничдек ҳам Гестапо, ҳам ДХВ чиғиригидан ўтган кишиларнинг гувоҳликлари қизиқ. Гестапо унга Олмониёда яшовчи рус ишчилари орасида коммунистча фаолият юргизган, деб айб қўйди. ДХВ эса уни жаҳон буржуалари билан алоқадорликда айблади. Дивнич ДХВ кўрсатган чизикдан юрмади! У ёқда ҳам, бу ёқда ҳам қаттиқ қийнадилар, бироқ, ҳар нечук, Гестапо ҳақиқатталаб эди ва айблов исбот топмагач, Дивнични қўйиб юбордилар. ДХВ эса ҳақиқат изламасди, шу боис чангалига тушганларни қонли панжалари орасидан бўшатишни ҳеч қачон ҳаёлига келтирмаган.

Е бўлмаса терговчиларга Илғор Таълимот, метин мафкура ёрдамга келарди. Даҳшатли Оротукан қамокхонасининг терговчиси (1938 йили) Кривой Рогдаги чўян эритиш қорхонаси раҳбари М. Лурйэ ўзини иккинчи муддатга қамашларига осонгина розилик билдириб, тавсифномага имзо чеккани вожидан кўнгли юмшаб, деди: «Бизни таъсир эттишдан лаззатланади, деб ўйлайсанми? — (Таъсир этиш — бу, юмшоқ қилиб айтганда, қийнок.) — Фирқа биздан нима талаб қилса, бажаришимиз керак-

ку, шундай эмасми? Фирка аъзоси сифатида айт-чи, бизнинг ўрнимизда бўлганингда нима қилардинг?»

Бу гаплардан сўнг Лурйё у билан салкам ҳамфикр бўлиб чиқди (балки у худди шундай ўйлагани учун ҳам осонгина имзо чеккандир?).

Бирок аксарият ҳолларда кўк хошиялилар узра сурбетлик ҳокимлик қиларди. Улар *жодининг* мақсадини яхши англадилар ва уни ардоқлардилар. Терговчи Мироненко Жидинск камоқхонасида (1944 йили) айбланувчи Бабичга шўровий тергов тартиботидан фахрланиб деди: «Тергов ва ҳукм — шунчаки адлиявий расмиятчилик, холос, бу билан қисматингиз асло ўзгармайди. Агар сизни отиш лозим бўлса, айбдормисиз; бегуноҳми — барибир отадилар. Агар сизни оқлаш лозим бўлса (бу, чамаси, фақат ўз кишиларига тааллуқли, — А. С.), ашаддий жиноятчи бўлсангиз ҳам оқлаб, озод қиладилар».

ДХВ Ғарбий Қозоғистон вилоят бошқармаси 1-чи тергов бўлими бошлиғи Кушнарёв Адолф Сивилкога устидан бир пақир муздай сув қуйгандай қилиб: «Ленинградлик бўлганинг учун ҳам биз сени чиқариб юбормаймиз!», деди, яъни, узок муддат фирка аъзоси бўлгани боис!

«Одам топилса, бас — унга айб қўйиш ҳеч гап эмас!» — уларнинг кўпчилиги шундай деб ҳазиллашарди, бу уларнинг мақолига айланган эди. Бизнинг тилимизда — кийнок, улар учун эса — хайрли иш. Терговчи Николай Грабишченконинг хотини (Волгоканалда) оғзининг таноби қочиб қўшилларига дерди: «Қоля устаси фаранг ходим-да. Биттаси кўп пайтдан бери айбномани рад этиб келаётган экан — уни Қоляга топшириштипти. Қоля у билан бир кеча гаплаштипти ҳаммасига иқрор қилдирипти».

Нима учун улар бир аравага қўшилган отлардай ҳақиқат учун эмас, хонумонига ўт қўйилганлару маҳкумлар вужуди узра тегирмон тоши юргизиш пойгасига тушиб кетдилар? Чунки шундай қилиш — қатордан ажралиб қолмаслик қ у л а й р о к эди. Чунки рақамлар — уларнинг тиркичилиги, нони, бугуни ва келажаги, шу билан бирга Органларнинг гуллаб-яшнаши ҳамда фаровонлиги эди. Рақамлар кўнгилдагидек бўлса, хордиқ чиқариш, меҳмондорчиликка бориш, тунлари кайф-сафо қилиш мумкин эди (улар шундай қилардилар ҳам). Рақамлар чўғи паст бўлса, бу — қувғинга, имтиёз ва унвоиларнинг бекор қилинишига, «чавандозлар»нинг ўйиндан қиқарилишига олиб келарди, зеро, Сталин ҳеч бир туман, шаҳар ёки ҳарбий қисмда душманлари таг-туғи билан кўпорилганига ўла қолса ишонмасди.

Хуллас, тушовланишни истамаган, уйқусизликка, жазо каталағи (картсер)га, очликка чидаган қашшанг айбланувчиларга дуч келганда терговчиларнинг иззат-нафслари оғрир, қонлари қайнаб ғазаб отига минардилар. Чунки айбланувчи адолат посбонининг йўриғига юрмади — демак, унинг фаровонлигига путур етказди! У терговчининг оёғидан чалмоқчи бўлди!.. Тайинки, бундай ҳолатда ҳеч қандай усулдан тап тортилмайди. Курашми — кураш, тамом! Бўғзингга резина ичак тикиб, шўр сув қуйишади — энди ўзингдан кўр!

Ф аолиятлари ва танлаган ҳаёт йўлларига кўра, Кўк Муассаса шотирлари пасткаш ва мечкайларча умргузаронлик қилдилар. Қуйи табақа вакилларига хос туйғулар — ҳокимликка интилиш ва мол-дунёга ўчлик — уларни бошқариб турди. (Айниқса, ҳокимлик туйғуси. Бу бизнинг давримизда пулдан ҳам муҳимроқ аҳамият касб этди.)

Ҳокимлик — бу, минг йиллардан бери маълумки, оғу. Ким билсин, ҳеч ким, ҳеч қачон бошқалар устидан ҳокимликини қўлга киритолмасмиди, одамлар: «Тепамизда сўзсиз кимдир туриши шарт», дея ўйлашмаганида?! Афсуски... Лекин барибир қуйи табақага оид одамлар учун ҳокимлик — бу турган-битгани оғу. Бу юқумли касаллик албатта уларни балога гирифтор қилмай қолмайди.

Толстой ҳокимлик туйғуси ҳақида нима деб ёзганини эслайсизми? Иван Ильич шундай лавозимни эгалладики, энди у кимни истаса, шуни маҳв этиш имкониятига эга! Ҳамманинг тақдирини унинг қўлида, мана-ман деганини ҳам унинг қошига айбланувчи сифатида судраб келишлари мумкин. (Ахир, бу бизнинг кўк хошиялилар ҳақида айтилган-ку! Ҳа, шубҳасиз улар ҳақида!) Худди шу ҳокимлик туйғуси («ва уни адолатлироқ қилиш имконияти», дея қўшиб қўяди Толстой, бироқ бу бизнинг азаматларга асло тааллуқли эмас) бора-бора ҳаётининг ягона мазмунига айланди.

Мазмунига ҳам гапми — лаззатига айланди, лаззатига! Ахир бунинг турган-битгани лаззат-ку — сен ҳали ёшсан, сен, бадиний қилиб айтганда, ҳали она сути оғзидан кетмаган мишиқисан, яқиндагина ота-онанг сени қаерга жойлаштиришни билмай, етаклаганча қуйиб-пишиб юришганди, сен шунчалар бўшанг эдингки, ҳатто ўқишни ҳам хоҳламасдинг, бироқ ўша билим юртида бир амаллаб уч йилни ўтказдинг — ва сен кўкка ўрландинг! Ҳаётда тутган ўрнинг тубдан ўзгарди! Хатти-ҳаракатларинг ҳам, дунёқарашинг ҳам, бурнингни тортишинг ҳам энди бошқача. Олий мактаб тахсилхоналаридан бирида илмий кенгаш мажлиси давом этмокда — сен кирасан ва дарҳол сенга ўгирилиб қарашади, титраб-қақшаб қолишади ҳатто, сен раис ўрнини эгаллашга уринмайсан, майли, депсина-версин у ерда талакал дорилмуаллим, сен бир четга бориб ўтирасан, бироқ тушунишадики, бу ердаги энг катта одам — институт маҳсус бўлими ходими бўлмиш сенсан. Беш дақиқача ўтириб кетишинг мумкин — бу эзма-чурок олимлардан устунлигинг ана шунда, ким билсин, балки сени бундан-да муҳимроқ ишлар кутаётгандир — бироқ сўнг улар чиқарган қарор билан танишиб қошингни учирасан-да (лабингни чўчайтирсанг — бундан ҳам зўр!), илмий кенгаш раисига дейсан: «Мумкин эмас. Менимча, *бундай қилган маъқулроқ...*» Ва тамом! Нима десанг — шу бўлади! Еки, дейлик, сен маҳсус бўлим вакили, ЖОСЎ («Жосусларга ўлим» — яъни, СМЕРШ*) ходими, ёшгина лейтенантсан, бироқ сен кирганда ёши бир жойга борган полковник, қисм қўмондони ўрнидан турари, лаганбардорлик қилиб сенга ёкишга уринади, сени тақлик этмай штаб бошлиғи билан улфатчилик қилишга юраги бетламайди. Елкаларингга иккитадангина кичкина юлдузча бўлса нима қипти, бу қайтанга зўр: зеро, бутунлай бошқа салмоқ ва кучга эга (ва баъзан, маҳсус топширик пайти, сенга, дейлик, майор погонини тақиб олиш учун ҳам руҳсат бор). Ҳарбий қисм жангчилари, қорхона ишчилари ёки шаҳар аҳолиси устидан сен қўмондон, раҳбар ва фирка қўмитаси котибига солиштирганда ниҳоят даражада кучли ҳамда камровли ҳокимиятга эгасан. Улар — кишиларнинг меҳнати, иш ҳақи ва пок номига, сен эса — эркинга раҳнамосан. Улар сен ҳақингда нафақат ёмон гап, ҳатто *яхши гапни* ҳам мажлисларда айтиш ёки матбуотда ёзишга журъат этолмайдилар! Номингни худди илоҳий бир нарсадек ҳатто тилга олиш ҳам мумкин эмас! Сен — борсан, буни ҳамма ҳис қилади! — бироқ сен худди йўқдексан! Бошингга кўк қалпоқни илганингдан буён сен барчадан устунсан. Сен бажараётган ишни ҳеч ким тафтиш қилишга журъат этолмайди, бироқ сен истаган одамнингни тафтишдан ўткази оласан. Шу сабаб оддий фуқаро дея номланадиганлар (яъни, каланғи-қасанғилар) қошида сирли, чуқур фикрли киши сифатида кўриниш берсанг, бунинг таъсири бошқача бўлади. Ахир *қандай иш тугиши* маъқул эканини сендан бошқа ҳеч ким билмайди. Шу боис сен ҳаминша ҳақсан.

* СМЕРШ (Смерть шпионам) — Улуғ Ватан уруши йилларида фаолият кўрсатган, ҳарбий қисмлар ҳамда қочиб ўтган ҳарбий асирларни тафтиш қилиш билан шуғулланган ташкилот. (Тарж.)

Фақат бир нарсани унутма: мабодо, омадинг чопмай, Органларнинг — бу ёвуз, мамлакатни гижжа мисол емираётган мавжудотнинг — шотирига айланмаганинда, сен ҳам шу каланги-қасангилардан бири бўлиб юраверардинг; бироқ бундай бўлмади — ва энди ҳамма нарса сенки! Ҳамма нарса сен учун! Фақат Органларга содик бўлсанг бас! Шунда доим тарафингни олишади! Сенга зуғум ўтказмоқчи бўлган ҳар қандай валломатнинг ковушини тўғрилаб қўйишади! Фақат Органларга охиригача содик бўл! Нима буюришса, барини бажар! Шунда келажинг ҳам нурли бўлади: бугун сен институт махсус бўлими ходимсан, эртага терговчи курсясини эгаллайсан, кейин, балки, ўлкашунос олим сифатида, қисман асабингни даволатиш учун, Селигер кўлига жўнарсан (1931, Илин). Кейин эса, балки, номинг хаддан ортик машхур бўлиб кетган шаҳардан мамлакатнинг нариги бурчагига черков ишлари бўйича мутасади бўлиб борарсан (худди Молдавияга черков ишлари бўйича мутасади сифатида юборилган ярославлик ёвуз терговчи Волкопялов мисол). Еки Езувчилар уюшмасига масъул котиб бўларсан (баайни давлат хавфсизлиги собик генерал-лейтенанти Виктор Николаевич Илин каби). Ҳеч қачон иккилана кўрма: одамнинг асл баҳосини ва ўрнини фақат Органларгина биледи; айримларга у ўйнаб-кулиб яшаш имконини беради: дейлик, хизмат кўрсатган санъат арбоби ёки дала шункори қилиб кўтаради, аммо бир пуф — ва қарабсизки, у йўқ! («Сен кимсан?» деб сўради Берлинда генерал Серов номи дунёга машхур табиатшунос олим Тимофеев-Рессовскийдан. «Сенинг ўзинг кимсан!», дея ота-боболаридан мерос казокча чапанилик билан жавоб қайтарди Тимофеев-Рессовский. «Сиз олимсиз?»), деди дарров дами ичига тушиб Серов.)

Терговчининг иши, албатта, жуда серзаҳмат: саҳармардонда туриб ишга келиш керак, зарур бўлиб қолса ярим тунда ҳам чакиришлари мумкин, соатлаб бир ерда михланиб ўтириш лозим, — бироқ асло «далил-исбот» қидириб бошингни қотирма (бу ҳақда айбланувчининг ўзи ўйласин), айбдорми у, айбдор эмасми — ўйлаб ўтирма, Органларга нима зарур бўлса, шуни бажар, қарабсанки, ишларинг беш-да. Тергов жараёнининг ҳамирдан қил суғургандек кечиши, нимадир орттириб қолиш ёки ҳеч бўлмаганда мириқиб чигал ёзиш эса ўзингга боғлиқ. Ўтириб-ўтириб туйқус янгича таъсир этиш усулини ўйлаб топасан! — о, нақадар соз! — дарров ошналарингга сим қок, хонама-хона юриб: «Мириқиб куласизлар! Ҳамма томошага!», деб жар сол. Ахир нукул бир ишни бажаравериб зерикади одам, бу бўйсунувчанлик, титроқ қўллар ва ўтинч тўла кўзлар жуда тез тегади жонга, жилла курса бирон киши қаршилик кўрсатса экан. «Кучли ракибларни ёктираман! Уларнинг иродасини букиш нақадар лаззатли!» («Ленинградлик терговчи Шитов Г. Г-вга худди шундай деди).

Агар у хаддан ортик иродали чиқиб, умуман бўйсунмаса-чи, биронта ҳам усулинг натижа бермаса-чи? Жонинг келиб бўғзингга қадалса-чи? — асло паст туша кўрма! О, қандай лаззат бу — қутурган хисларга изи бериш! Лаънати айбланувчининг оғзини очиб тупур! Башарасини тамаки кули тўла туфдонга тик! (Терговчи Василёв Иванов-Разумник билан шундай иш тутган.) Айбланувчи руҳоний бўлса — қокилидан тутиб судра! Чўккалатиб қўйиб, юзига пешоб қил! Шундан сўнгинга сен ўзингни асл эрқакдай ҳис этишга ҳақлисан!

Еки, дейлик, «ажнабий билан ётган қиз»ни сўроқ қиялсан (Эсфир Р., 1947). Авра-астарини ағдариб сўқасан-да: «Нима, амриқоликнинг фалони тарашланган эканми? Русларники энди қалталиқ қилиб қолдимми?», дейсан. Ва туйқус миянга фикр туғилади: бу қиз ажнабий билан бўлиб яхшигина тажриба орттирган... Имкониятни қўлдан бой бера кўрма, бу худди чет элга хизмат сафаридай бир гап!.. Берилиб сўроқ қила бошлайсан: қандай? Қай тарз?.. Яна қай тахлит?.. Батафсил!

Икир-чикиригача! (Ўзингга ҳам асқотади, улфатлар учун ҳам зўр хангома!) Қиз, кўзларида ёш, шолғомдек кизариб: «Бунинг ишга алоқаси йўқ-ку?», дейди. «Бекор айтибсан! Қани, гапир!», дея ўшқирасан сен. Мана, кўлингдаги ҳокимият нималарга қодир! У ҳаммасини батафсил сўзлайди, истасанг — чизиб кўрсатади, истасанг — ётиб кўрсатади, унинг бошқа иложи йўқ — тақдир, келажаги, умуман, ҳаёт-мамоти сенинг кўлингда.

Еки сўроқни қоғозга тушириш учун мухтасар тавсифномачи котиба (яъни, стенографистка) талаб қилдинг (терговчи Похилко, ДХВ Кемерово бошқармаси). Дўндикқинасини жўнатишди. Шунда сен тергов қилинаётган бола (мактаб ўқувчиси Миша Б.)нинг кўз ўнгида кизнинг кўкрагига қўл солдинг — бола одам эмас, дединг, истиҳола қилиб ўтирмадинг.

Дарвоқе, сен кимдан истиҳола қилишинг керак? Аёлларни хуш кўрсанг-у (ким уларни хуш кўрмайди?), қулай имкониятдан фойдаланмасанг, бу ғирт аҳмоқгарчилик эмасми?! Баъзилар кучингга тан бериб бўйнига олади, баъзилар кўрққанидан рози бўлади. Қаерда бир жононни кўриб, кўз остингга олма — у албатта сеники, қочиб ҳеч қаёққа кетолмайди. Бировнинг хотинини кўз остингга олсанг ҳам у сеники бўлади, чунки эрини «гум» қилиш у қадар мушкул иш эмас.

Миямда анчадан буён «Бузилган хотин» деган ҳикоя яшиб юрибди. Бироқ, сезишимча, уни ёзолмайдиганга ўхшайман. Айни қурай уруши арафаси, Узоқ Шарқдаги авиатсия қисмларидан бирида шундай воқеа содир бўлди: бир подполковник хизмат сафаридан қайтиб, хотинини касалхонадан топди. Дўхтирлар ундан яшириб ўтирмадилар: хотинининг жинсий аъзоси ғайритабиий жинсий алоқа оқибатида жароҳатланган эди. Подполковник учиб хотинининг қошига кирди ва ҳақиқатни билишга эришди — бунга бир катта лейтенант, қисм махсус бўлими ходими сабабчи бўлиб чиқди (бу иш хотинининг майлисиз ҳам бўлмаган, чамаси). Подполковник ғазабга миниб, махсус бўлим ходими ҳузури сари отланди, хонасига тўппонча ўқталиб: «Ўлдираман!», дея отилиб кирди. Бироқ катта лейтенант уни хонасидан дўппослаб, афт-ангорини бежаб чиқариб юборди: сени энг даҳшатли қамоқхонада чиритаман, ҳали ўзингга осон ўлим тилаб нола қиласан, деди. Шунингдек, хотинингни бор ҳолича қабул қил (нимагадир даволаб бўлмас даражада шикаст еган эди...), у билан яша, ажралиш ёки шикоят қилишни ҳаёлингга ҳам келтирма, деб амр этди, бу сенинг озодликда қолишингга гаров бўлади, деди. Ва подполковник буйруқни тўла-тўқис бажарди. (Бу ҳикояни ўша махсус бўлим ходимининг шофёридан эшитдим.)

Айтиш мумкинки, бу қаби воқеалар оз эмас эди. Бир давлат хавфсизлиги ходими (1944) кимсан — кўшини кўмондонининг қизини ўзига тегишга мажбур қилди, акс ҳолда отангни қаматаман, деб кўрқитди. Қиз бир йигитга унаштирилганига қарамай, отасини ўйлаб унга турмушга чиқди. У билан турмуш қурган дамдан бошлаб кундалик тутди, кунларнинг бирида уни севганига топшириб, ўз жонига қасд қилди.

О, буни фақат бошидан ўтказган одам тушунади — кўк қалпоқли бўлиш бу ҳазил иш эмас! Кўзинг тушган жамики буюм сеники! Маъкул кўринган ҳар қандай уй-жой — сеники! Истаган аёлинг — сеники! Истаган душманингни қурита оласан! Оёғинг остидаги тупроқ — сеники! Бошинг узра сузиб юрган булутлар, мовий осмон ҳам — сеники! Фақат сеники!!!

Мол-дунёга иштиёқ — бу уларнинг барчасига теккан касал. Бундай ҳокимият, бундайин қулай имкониятдан ўз чўнтаги йўлида фойдаланмаслик учун киши авлиё бўлмоғи керак!..

Агар бизда айрим ҳибсга фатво берган кучларни аниқлаш имконияти бўлганида эди, биз ҳайрат билан улар замирида кимнингдир кимгадир хусумати ва ўчи ёки ИИХК маҳаллий бошқармаларининг (шу жумладан, ҳакамларнинг ҳам) ғаразли ҳисоб-китоби ётганини кўрардик.

Мисол учун, Василий Григорьевич Власовнинг Архипелаг сари 19 йиллик саёҳати қандай бошланди? У туман матлубот жамияти мудирни сифатида фирқа фаоллари йиғилиши муносабати билан газмоллар савдосини уюштирди (бу халқ учун эмаслигига ҳеч ким аҳамият бермади), туман козиси (прокурори)нинг хотини эса ўзига зарур газмолни сотиб ололмади: аёл йиғилишда йўқ эди, эри — туман козиси Русов пештахтага яқинлашишни ўзига эп билмади, Власов эса: «Парво қилманг, сиз учун олиб кўяман», дейишни ҳаёлига келтирмади (у икки дунёда ҳам бундай иш тутадиган одаммасди). Устига-устак, Русов фирқа кўмитаси ошхонасига бу ерга киришга ҳаққи бўлмаган (яъни, амал курсиси паст) танишини етаклаб келди, ошхона мудирини эса унга тушлик беришдан бош тортди. Русов Власовдан уни жазолашни талаб қилди, бироқ Власов жазоламади. У бу билан ИИХК туман бошқармасини ҳақорат қилди. Натижада, «ўнг қаршилиқ» тарафдорлари қатори қуроғини ушлаб кетди!..

Кўк хошиялилар баъзида шунақа товукфаҳм, шунақа майдақашки, ҳайратдан ёқа ушлайсан ҳатто. Махсус бўлим ходими Сенченко ҳибсга олинган сипоҳининг харитадон ва сафар қопчигини унинг кўз ўнгида ўзиникига айлантирди. Бошқа маҳбусдан эса бир амаллаб чет элда тикилган қўлқопни ўзлаштирди. (Энг асил, энг ноёб ўлжалар олдинги сафдагиларга насиб этаётгани уларга айниқса алам қиларди.) Мени ҳибсга олган 48-чи қўшни махсус бўлими ходими тамакидонимга — йўқ, тамакидон ҳам эмас, немислар ишлаган кўзни ўйнатар даражада қиройли аллақандай қутича эди у, — кўз олайтирди, шу арзимас нарсани деб у озмунча захмат чекмади: аввалига буюмни тавсифномада қайд этмади («Бу, майли, ўзингизда қолсин»), сўнг чўнтақларимда бошқа ҳеч вако йўқлигини била туриб, яна тинтув ўтказди, «О, мана! Тортиб олинсин!», деди ва камина норозилик билдирмасин деб: «Авахтага тикинглар!», дея кўрсатма берди. (Ватан ҳимоячиси билан шундай иш тутишга қайси бир подшо миршабининг ҳадди сифарди?)

Хар бир терговчига бўйнига олганлар ва хабаркашларни тақдирлаш учун маълум миқдорда тамаки бериладди. Тамакининг барини ўзида олиб қоладиган терговчилар ҳам топиларди. Ҳатто ҳақ тўланадиган тунги сўроқларни расмийлаштиришда ҳам улар қаллоблик қилардилар: тунги тергов тавсифномаларида «...дан» «...гача»нинг хийла ошириб кўрсатилганига ўзим ҳам гувоҳ бўлганман. Терговчи Фёдоров (Решети кўналғаси, 235-чи пўчта қутиси) эса Қорзухиннинг уйини тинтув қилаётиб, унинг қўл соатини ўғирлади. Терговчи Николай Фёдорович Кружков Ленинград камали чоғида ўзи тергов қилаётган К. И. Страховичнинг хотини Елизавета Викторовна Страховичга: «Менга кўрпа зарур бўлиб қолди. Топинг!», деб айтди. Аёл: «Иссиқ буюмлар турадиган хонани муҳраб кетишган-да», деб жавоб берди. Шунда терговчи аёлни уйига келди, давлат хавфсизлиги халқ комиссарлиги муҳрига тегинмай, эшик қулфини бузди («ДХХК ана шундай ишлайди!», дея тушунтирди у аёлга) ва кириб иссиқ буюмлар танлай бошлади. Кўзига чўғдай кўринган биллур гулдонни ҳам қўлтўққа урди. (Елизавета Викторовна ҳам фурсатдан фойдаланиб қўлига илинган буюмларни ташиб чика бошлади. «Бўлди! Баё қилинг!», дерди унга терговчи, ўзи эса ташигани-ташиган эди.)

1954 йили бу куйди-пишди ҳамда тап тортмас аёл (эри ҳаммасини — ҳатто ўлим жазосига ҳукм этилиб, фақат тасодиф туфайлигина омон қолганини ҳам дилидан чиқариб, хотинига: «Кераги йўқ», деб айтса-да) суд пайти Кружковга қарши гувоҳлик берди. Бу, албатта, Кружков

хаётида ягона ҳодиса эмасди, Органларнинг обрўсини ҳаддан ташқари тўккани учун 25 йил беришди. Лекин у қамокда шунча муддат ётдимикан?..

Бундай воқеаларнинг охири йўқ, минглаб «Оқ китоб» ёзиб чоп этишга етади, бунинг учун барча собиқ маҳбуслар ҳамда уларнинг хотинларини бир бошдан сўроқлаб чиқиш кифоя. Балки сира ўғирлик қилмаган, ҳеч нарса ни ўзлаштирмаган кўк хошиялилар ҳам бўлгандир ва бордир, бироқ мен бунақа кўк хошиялини асло ақлимга сиғдира олмайман! Ахир ўзингиз ўйланг: унга нимадир ёкиб қолди, мазкур буюмни ўзиники қилиб олиши учун унда барча имконият мавжуд, хўш, қандай куч тўхтатиб қолиши мумкин уни бу йўлдан? 30-чи йиллар бошланишида, биз ҳали илк беш йиллик чўққиларини забт этаётганимиздаёқ, улар Конкордия Иоссега ўхшаганларнинг уйларида мухташам, куйк зиёфатлар уюштиришар, хотинлари эса қимматбаҳо тақинчоклар тақиб, чет-эл упа-эликларига чапланиб юришарди — бу, ахир, уларга осмондан тушмагандир?!

Уларнинг исм-шарифларига бир эътибор беринг-а — худди уларни фақат шунга қараб ишга олишадигандек!!! Масалан, 50-чи йиллар бошида ДХВ Кемерово вилоят бошқармасида бош ҳакам — Трутнев, тергов бўлими бошлиғи — майор Шкуркин, унинг ўринбосари — подполковник Баландин ҳамда терговчи Скорохватовлар хизмат қилишган. Ўйлаб ҳам бунақа исм-шарифларни тополмайсан! Ва яна ҳаммаси бир идорада!.. (Волкопялов ва Грабишченколар ҳақида қайта тўхталиб ўтирмайман.) Бундай исм-шарифли зотларнинг бир ерга уюшишларида ҳам нимадир бордек...

Яна бир собиқ маҳбус шундай хотирлайди: Иван Корнеев Владимир қамокхонасида Конкордия Иоссенинг ҳамтовоқларидан бири бўлмиш ДХВ полковниги билан ўтирди. Унинг номини ҳозир эслаёлмайди. Полковникнинг шуурига ҳокимлик ва мол-дунёга эгалик туйғуси эгизак ҳолда сингган эди. 1945 йил бошларида, талон-тарож айни авжига чиққан паллада у Органларнинг кимсан — Абакумов бошчилигидаги (худди шу талон-тарожни назорат қилаётган, яъни давлат фойдасига эмас, ўз чўнтақларига кўпроқ ўмаратган) ва бу ишда анча-мунча ютуқларга эришган махусе қисмига ўтмоқ истагини билдирди. Қаҳрамонимиз вагонлаб мол-дунёни ўзлаштирди, бир қанча дала ҳовли (бирини Клин шаҳрида) қуриб битказди. Уруш тугагач, у шу қадар қуюшқондан чиқдики, Новосибирск вокзали ресторанида ўтирганларнинг барини битта қолдирмай хайдаб солишни, ўзи ва ошналари учун онаси ўпмаган кизлардан топиб келтиришни буюрди, сўнг уларни яланғоч ҳолда стол устида раке тушишга мажбурлади. Бунга ҳам парво қилмаган бўлишарди, бироқ, худди Кружков воқеасидаги каби, ушбу ҳолда ҳам муҳим бир қонуният бузилди: у ўзиникиларга қарши борди. Кружков органларнинг кўзини бўяган эди, бу ундан ҳам мурдорроқ чикди: ҳеч тап тортмай хизматдош оғайниларининг хотинларини илвинтиришга гаров боғлади. Ва уни кечирмадилар — 58-чи модда бўйича сиёсий айб юклаб, қамокқа тикдилар! У ўзини қамашга журъат этганларидан ниҳоятда даргазаб эди ва тез орада озод этишларига асло шубҳаланмасди. (Ким билсин, балки чиндан ҳам озод этишгандир?..)

Ўзларининг қамалишлари — о, бу нақадар аянчли қисмат, бироқ, аслини олганда, сира фавқулодда ҳодиса эмас. Пешонанинг ёзганидан қутулиб қолиш имкони йўқ, лекин нимагадир улар ўтмишдан зарур ҳуло-са чиқармайдилар. Хойнаҳой, бунга ҳам уларнинг товуқфаҳмлиги сабаб. Фақат битта фикр ҳоким эди уларнинг онгида: менга бу тааллуқли эмас, мени бу четлаб ўтади; худо кўрсатмасин, бирор кор-ҳол юз бергудек бўлса, ўзимизникилар қараб туришмайди.

«Ўзиникилар», албатта, қараб туришмасди. Бошига мусибат тушган

ошналарини кутқариб қолишга интилишарди, жуда бўлмаганда собиқ ҳамкасбларига ҳибсда яхши шароит яратиб беришарди (Марфинск қамокхонасида полковник И. Я. Воробёвга, Лубянкада эса 8 йилдан ортик вақт давомида ўша В. Н. Илинга). Хизматдаги гуноҳлари учун яқка-яқка кесилганлар яхши яшашади, расман жазоланганлари билан аслида жазодан буткул қуруқ қолишади. Бироқ шундай ҳодисалар ҳам маълум: собиқ қамокхона хизматчиларига муддат бериб, қамокхоналарга ташлашганида ўзлари назорат қилган махбуслар қўлига тушишган ва қўрар қунларини кўришган (хусусан, Элик Саккизинчи модда бўйича ҳибс этилганларни ёмон кўрувчи ва доим ўғрию безориларга таянувчи собиқ назоратчи Муншин худди ўша ўғрию безорилар томонидан сўри тагига қувилди). Аммо бизга мазкур ҳодисаларни келтириб чиқарган сабаблар маълум эмас, шу боис бу ҳақда ҳукм чиқара олмаيمиз.

Бироқ, оқимга тушган (уларнинг ҳам ўз оқимлари бор!..) кўк хошиялининг холига вой, уни энди ҳеч ким ва ҳеч нарса кутқариб қололмайди. Оқим — бари бир оқим-да, у хатто Органлардан ҳам қучли, чўқаётганга қўл чўзадиган бўлсанг, ўзинг ҳам сувга қулашинг ҳеч гап эмас.

Агар миянг яхши ишласа ва қўлингга далил-дастак бўлса, бу ишларга алоқанг йўқлигини исботлаб, сўнгги дақиқада кўчки остидан омон чиқишинг мумкин. Масалан, капитан Саенко (ўша 1918-19-чи йиллар учига чиққан ваҳший сифатида донг таратган, айбланувчиларни баданини қилич билан тилкалаб, товонларини ўйиб, кўкракларига темир киздириб босиб ва бошларини тош билан уриб ёриб қийнаган харковлик собиқ дурадгор эмасмикин¹? Балки унинг қариндошидир?) Шарқий Хитой темирўли бошқаруви ходимаси Коханскаяга муҳаббат қўйди ва уйланди. Кўп ўтмай, туйқус ШХТЙ ходимларини оммавий тарзда чиғириқдан ўтказиш ва қамаш режалаштирилаётганини билиб қолди. Бу пайт у ДСБ Архангелск вилоят бўлимида масъул лавозимда эди. Хабарни эшитгани заҳоти тутган иши шу бўлдики, ўз суюкли хотинини каматди! ШХТЙ ходимаси бўлгани учун ҳам эмас, йўқ, оддийгина бир баҳона билан. Ва нафақат омон қолди — юкори лавозимга кўтарилди, ИИХК Томск вилоят бошқармасига бошлиқ бўлди. (Бу ҳам алоҳида асарга мавзу бўладиган воқеа, эҳ-хе, бунақа воқеалар қанча эди-ю! Балки кимдир қачондир ёзар?)

О кимлар Органларнинг аллақандай сирли тозаланиш билан боғлиқ қонунига кўра дунёга келар, вақти-вақти билан оз-оздан қурбон бериб туриш лозим эди. Органларнинг гуллаб-яшнаш жараёни мўътадил кечсин учун маълум кўк хошиялилар гуруҳи — худди бақрабалиқ болаларига ўрин бўшатиш мақсадида ўзини денгиз тошларига уриб ҳалок этгани каби — қашшанглик қилмай бошини жодига тутиб бериши зарур эди. Бу қонун юқорида тасдиқланганди, бироқ кўк хошиялилар уни тан олишни ҳам, у ҳақда эшитишни ҳам исташмасди. Шунга қарамай, Органларнинг ҳоконлари ҳам, боёнларию вазирлари ҳам маълум пайт бошларини ўзлари қархлаган ойболтага тутиб беришга мажбур эди.

Бир гуруҳ Ягода билан оқиб кетди. Биз ҳали Беломорканал қурилишига раҳбарлик қилган казо-казолар ҳам шу оқимда оқиб кетишганини хайрат билан кузатамиз, уларнинг номлари китоб саҳифаларидан ўчириб ташланганига гувоҳ бўламиз.

Иккинчи бир гуруҳ эса қискагина фурсат даврон сурган Ежов билан бирга оқиб кетди. 37-чи йил қоработирларининг аксарияти гирдобга бу-

¹ Роман Гул. «Дзержинский». Париж, 1936.

тунлай ғарк бўлишди. Ежовнинг ўзини терговда бошлаб суробини тўғриладилар, онадан туғилганига пушаймон қилдилар. Тинимсиз ҳибслар оқибатида ҚББош (Камокхоналар Бош Бошқармаси — яъни, ГУЛаг) етимчадек мунғайиб қолди. Ежов билан бирга ҚББош Молия Бошқармаси бошлиғи, ҚББош Тозаликни назорат қилиш Бошқармаси бошлиғи, ҚББош ҳарбий Қоровулхонаси бошлиғи ва ҳатто ҚББош Махсус Бўлими бошлиғи — камокхоналардаги жамики кўк хошиялилар султони ҳам камалди!

Кейин эса Берия гуруҳи оқиб кетди.

Оғирқарвон, ўзига ҳаддан ортиқ бино қўйган Абакумов ундан ҳам олдинроқ — алоҳида оқим гирдобиди ғарк бўлди.

Органлар тарихи билан шуғулланувчи олимлар (агар ҳужжатларни ёндириб юборишмаса) қачондир бизга бунинг барини батафсил рақамлар, далиллар ва исмлар билан исботлаган ҳолда фош этиб беришар.

Мен эсам ҳозир фақат тасодифан қулоғимга чалинган Рюмин-Абакумов тарихини сизга баён этмоқчиман. (Улар ҳақида бошқа ерда айтган гапларимни такрорлаб ўтирмайман²).

Абакумов юқори лавозимга кўтарган ва унга жуда яқин бўлган Рюмин 1952 йил охирида унинг ҳузурига фавқулодда муҳим маълумот билан кирди: тиббиёт фанлари профессори Этингер Жданов ва Шчербаковларни қасддан (яъни, ўлдириш ниятида) нотўғри даволаганини тан олди. Абакумовнинг бунга ишонгиси келмади: чунки у бу «ошхона»да «таом»лар қандай тайёрланишини яхши биларди, шу боис Рюмин ховликмаллик қиляпти, деган қарорга келди. (Рюмин эса Сталин нима истаётганини яхшироқ англаган эди!) Текшириб кўриш мақсадида ўша тундаёқ Этингерни, чапараста сўроққа чақирдилар ва икки хил бир-бирига зид хулосага келдилар: Абакумов — ҳеч қандай «шифокорлар иши» йўқ, деди, Рюмин эса — бор, деб туриб олди. Буни кейин яна бир текшириб кўрармидилар, текширмасмидилар — билмадим-у, лекин Этингер *сир*а қўтилмаганда ўша тундаёқ ўлиб қолди! Эрталаб эса Рюмин Абакумовга билдирмай, унинг рухсатисиз Марказқўмга сим қоқиб, Сталиндан уни қабул қилишни сўради! (Каминани унинг муҳим қадами бу эмас эди, деб ўйлайман. Кўпчиликнинг тақдирини ҳал этган муҳим қадами — балки кечаги Абакумовга қарши бориши ёки тунда Этингерни нариги дунёга жўнатиши бўлгандир? Аммо уларнинг сирларини ким ҳам биларди, дейсиз! Балки у аввалдан Сталин билан алоқа боғлаб тургандир?) Сталин Рюминни қабул қилиб, «шифокорлар иши»га фатво берди, Абакумовни эса камокка олди. Шундан сўнг Рюмин шифокорлар ишини мустақил равишда ва ҳатто Берия ихтиёридан ташқари ҳолда давом эттирди! (Сталин ўлими арафаси Бериянинг аҳволи кил устида экани ҳақида бир қанча таҳмин ва аломатлар бор — ким билсин, балки Сталин айнан Берия қўли билан бартараф этилгандир?) Бирок, янги ҳукуматнинг дастлабки қадамларидан бири шифокорлар ишини бекор қилиш бўлди. Натижада Рюмин (Берия ҳали қоқилмай туриб) ҳибсга олинди, бироқ Абакумов озод этилмади! Лубянкада янги тартиб жорий этилди ва илк дафъа бу ерга прокурор (Д. П. Терехов) қадам қўйди. Рюмин бесаранжомлашиб, ялтоқилик билан: «Менда айб йўқ, мени бекорга камашди», дея қайта сўроқдан ўтказишларини талаб қилди. Абакумов эса, аввал бир тилга олганимиздек, «Сафсата!», дея коринини ушлаб кулди. Терехов ўзига ДХВ махсус камокхонасини тафтишдан ўтказиш учун берилган рухсатномани кўрсатди. «Э, бунақасини бизда мингталаб ясаш мумкин!», дея қўл силтади Абакумов. Унга ўзининг камокка ташлангани эмас, ҳеч қимга ҳеч қачон бўйсунмаган Органларнинг куч-қудратига путур эткази-

² «Дўзахнинг биринчи қопқаси» номли рўмонимда.

лаётгани кўпроқ алам қилаётган эди! 1954 йил июлида Рюмин (Масков-да) олий жазога ҳукм этилди ва отиб ташланди. Абакумов эса қамоқда қандай ўтирган бўлса, шундай ўтираверди! Сўроқ пайти у Тереховга: «Кўзларинг жуда чиройли экан, афсус, отиб ташлашимга тўғри келади сени! Омон қолай десанг, мени тинч қўй, ишни бошқа бировга топшир»³ деди.

Бир гал Терехов уни чақиртириб, Берия фош этилгани ёзилган газетни ўқишга берди. Бу ўша давр учун ақл бовар қилмайдиган ҳодиса эди. Абакумов эса хабарни бир туки ҳам қилт этмай ўқиб чиқди, сўнг бамайлихотир газетнинг кейинги бетидаги спорт хабарларига кўз югуртирди! Яна бир сафар — яқиндагина ўз қўли остида ишлаган йирик бир амалдор иштирокидаги сўроқда эса Абакумов унга қараб: «Берия иши бўйича терговни ДХВ эмас, прокурорлик олиб боришга қандай йўл қўйдинглар?!— (У хануз ўз собиқ идораси учун кайғурарди!)— Нахот мени — давлат хавфсизлиги вазирини ҳукм қилишлари мумкинлигига ишонсанг!..», дея ўшқирди.— «Ҳа», дея жавоб берди амалдор.— «Ундай бўлса, бошингга кулоҳ киявер! Органларнинг куни битибди!..» Лубянкада ўтираркан, Абакумов кўпроқ ҳукмдан эмас, захарлашларидан кўрқарди. (Минг қилса ҳам Органларнинг фарзанди-да!) У қамоқхона таомини рад этди, пулига ҳар куни дўкандан тухум сотиб олиб ейишни одат қилди. (Шу ерда унинг зехни панд берди, тухумни захарлаб бўлмайди, деб ўйлади у.) Лубянка кутубхонасидан фақат... Сталиннинг китобларини оларди ўқишга! Буни у, албатта, Сталинчилар сўзсиз ютиб чиқишади, деган ишончда қиларди. У қамоқда икки йил ўтирди. Нега уни шунча пайт ушлаб ўтиришди, қўйиб юборишмади? Болаларга ҳос савол эмас бу, йўқ. Агар унинг барча қилмишларини, инсоният олдидаги жамики жиноятларини ўлчасак, у қонга кўмилиб қолади, бироқ биргина у шундай эмас эди-ку, ахир! Ҳолбуки бошқалар омон қолишди. Бу ерда ҳам бир сир бор: узук-юлук миш-мишларга қараганда, бир вақтлар у шахсан Люба Седихни — Хрущёвнинг келинини — Сталин даврида ҳукм этилиб, жазо қисмига жўнатилган ва ўша ерда ҳалок бўлган Хрущёвнинг тўнғич фарзандига жуфти ҳалол бўлмиш аёлни сўроқда дўппослаган. Худди шу боис у Сталин томонидан хибсга олиниб, Хрущёв даврида (Ленинградда) олий жазога ҳукм этилди ва 1954 йилнинг 18 декабрида отиб ташланди.⁴

Бирок у бекорга сиқилди: Органларнинг куни хали битмаган эди.

* * *

Халқ мақолида: «Бўри билан бўридайни муомала қил», дейилган. Хўш, бу бўрилар подаси қаердан пайдо бўлди? Қўйдайд ювош халқимиз орасига у қандай оралади? Ҳадеб ўзимизни оқ ридога буркаб, авлиё қилиб кўрсатавермайлик-да, ушбу саволга жавоб берайлик: агар

³ Умуман, ўзи Терехов ниҳоятда довиорак, мустаҳкам иродали (казо-казо сталинчиларни ҳукм этиш ҳазил иш эмасди, ахир!) ва ақлли одам эди. Агар Хрущёв бошлаган ислохотлар даври бу қадар тез хотима топмаганида, у сўзсиз донг таратган бўларди. Афсуски, кейинги пайтлар тарихий арбобларга сира ёлчимаяпмиз.

⁴ Абакумовнинг тўраларча эркаликларидан яна биттаси: у шахсий қўриқчилари бошлиғи Кузнетсов билан фуқароча кийиниб, Масковни пиёда кезар ҳам-да давлат хавфсизлиги вазирлиги ҳисобидан йўлда учраган гадоларга садака улашарди. Нега? Виждонан енгил тортиш учунми?

хаёт йўлимда нимадир бошқача кечганида, мен ҳам шундай жаллод бўлиб етишмасмидим?

Бу — жуда дахшатли савол, айниқса, агар унга чин дилдан жавоб бериладиган бўлса.

Дорулфунуннинг учинчи курсида ўқиб юрган кезларимни элас-элас эслайман. 1938 йилнинг кузаги эди. Бизни — мурти энди сабаз урган йигитларни туман комсомол кўмитасига чақириб, қўлимизга қатор саволлар ёзилган варақани тўлдириш учун бердилар: «Бўлди-да энди, қачонгача физмат, химфак деб юрасизлар? ИИХК билим юртларида ўқинсангиз ватанга кўпроқ фойда берасиз».

Бир йил бурун худди шў туман комсомол кўмитаси бизни авиатсия билим юртларига авраган эди. Биз, ҳозиргидек қатъий бўлмаса-да, ўшанда ҳам рад этгандик (дорулфунунни ташлаб кетишни кўзимиз қиймаган эди).

Чорак асрдан сўнг кимдир ўйлаши мумкин, албатта-да, хибслар авж олганини, қамокхоналарда бегуноҳ одамлар қандай азоб чекаётганини кўргансизлар, эшитгансизлар, тайинки, қандай ботқоққа бошлаётганларини англаб етгансизлар, деб. Йўқ! Ахир «кузғун»лар (маҳбус ташишга мосланган уловлар — «воронок»лар) фақат тунда изгишар, биз эса кундузи кўчама-кўча кизил байроқ кўтариб юрган ёш авлод эдик. Хибслар ҳақида биз ҳеч нарса билмас, шундай бўлиши мумкин деб ўйламас ҳам эдик. Вилоят фирқа раҳнамоларини бирин-кетин алмаштираётганларининг бизга мутлақо кизиғи йўқ эди. Иккитами-учта дорулфунун домласини қамашган, ҳа, бироқ биз улар билан ош-қатиқ эмасдик, устига-устак, бу биз учун ўзига хос совға бўлганди — имтиҳонларни топшириш хийла осон кўчганди. Биз, йигирма ёшлилар, ўктабр тенгдошлари, давр билан бирга қадам ташлар, инқилоб билан тенгдош бўлганимиз учун ҳам бизни энг порлоқ келажак кутмоқда, деб хаёл қилардик.

ИИХК билим юртларига отланишимизга монеълик қилган туйғуларни сўз билан ифода этиш хийла мушқул. Бунга асло тарихий материализм дарсларида олинган сабоқлар сабабчи эмас: улардан маълум эдики, ички душманларга қарши кураш майдони — бу энг қайноқ жангоҳ, фуқаровий бурч. Рад жавоби нурли келажакимизга ҳам гаров бўла олмасди: вилоят дорулфунуни бизга бирор тупканинг тағидаги мактабу амалтақал кун кечиршига етадиган моянадан бўлак ҳеч нарса беролмасди. ИИХК билим юртлари эса юсак истиқбол ҳамда икки-уч баравар кўп иш ҳақи ваъда қиларди. Ҳис-туйғуларимизни ифода этишга сўз ожиз эди (ифодалаб бўлган тақдирда ҳам бир-биримизга айтмасдик — хушёрлик туйғуси бунга йўл қўймади). Қисқаси, «Ҳа», деб айтишга кўксимиздаги нимадир монеълик қиларди. Сенга тўрт томондан: «Шундай қилиш керак!», деб қичкиришади, шууринг ҳам: «Керак!», дея тасдиқлайди, бироқ кўксингдаги нимадир маҳкам оёқ тираб олади: «Истамайман, йўқ! Билганларингни қилаверинглар, фақат менсиз!».

Бунинг илдиzlари узок ўтмишга — ҳў-ўв, Лермонтов даврига бориб такалади. Ўша пайтдаёқ миршабликдан-да ифлос ва разилроқ хизмат йўқ, ор-номусли, мард одам ҳеч қачон бу хизматга ёлланмайди, дея қабул қилинган эди. Ўзимиз англамаган ҳолда биз одоб-ахлоқ нисбий тушунча саналмаган, эзгулик ва риё доимо ўз асл баҳосини олган даврга бугун маломат тошлари ёғдириб, у ҳақда ҳар хил чўлчаклар тўқимокдамиз.

Лекин барибир ўшанда орамиздан кимлардир алданди. Агар яхшилаб сиқишганда, ҳаммамиз оғиб кетардик, деб ўйлайман. Ўзимча хаёл қиламан: ҳўш, агар ўшанда кўк хошиялилар қавмига кўшилганимда, қандай одам бўлардим ҳозир? Албатта, бугун мен буни ўзимга эп билмасдим, норози бўлиб, эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетардим, дея овунишим мумкин. Бироқ қамокхона сўрасида ётиб, мен ўзимнинг жанг-

гоҳдаги ҳаётимга қайта назар ташладим — ва даҳшатга тушдим!

Мен талабалик курсисини тарк этибок дарров сипоҳи (офитсер) бўлиб қолганим йўқ, аввал олти ой оддий аскар бўлиб хизмат қилдим, жамики аскарлик мушкулотларини ўз танамда синаб кўрдим, яъни ўзим ёқтирмайдиган одамларга ҳамиша, ҳар ишда бўйсунушга одатландим. Кейин яна ярим йил ҳарбий билим юртида азоб чекдим. Нима, бир умр энди шунга рози бўлиб яшашим, аскарлик хизматининг барча кийинчиликларига чидашим, аъзойи баданим муттасил азоб тортишига кўникишим керак эдим? Йўқ, албатта. Мени овутуш учун елкаларимга иккита юлдузча тикилган бир парча латта тақиб қўйдилар, сўнг учта юлдузчалисини, тўртта юлдузчалисини такдилар — ва мен барча бошимдан ўтказган кийнок-азобларни унутдим.

Бирок ҳеч бўлмаса танамда талабаларга хос эрқпарварлик сақланиб қолгандир? Йўқ, чунки бу туйғу бизда ҳеч қачон бўлмаган. Бизга фақат *шиорпарварлик ва доҳийпарварлик* туйғуларигина маълум.

Айнан ўша билим юртида илк бор сипоҳилик куч-қудратини туйганим, бу менга қандай қувонч бахш этгани эсимда.

Биз билим юртида мудом оч юрардик, қаердан бир бурда нон топиш мумкин-а, дея нукул атрофга аланглаганимиз-аланглаган эди, ҳеч нарсадан ғам чекмай яшайдиган эпчил ошналаримизнинг тўқ чехрасига ҳасад билан тикилардик. Биз ҳаммасидан ҳам унвон ололмай қолишдан кўркардик (бунақаларни Сталинград остонасига жўнатишарди). Бизни худди йирткичлардек тарбиялашарди: ўч олиш хисси уйғонсин учун нукул ғазаблантиришгани-ғазаблантиришган эди. Биз уйқуга тўймасдик — ётишга руҳсат бўлгач битта-биттадан турғизиб (сержант буйруғи остида) юришга мажбурлашлари мумкин эди — бу ўзига хос жазо саналарди. Эки тунда бутун бўлинмани уйғотишарди-да, битта яхши тозаланмаган этик атрофида саф торттиришарди: «Мана! Токи манави аблах этигини ялтиратиб тозаламагунича тик турасанлар, уйқу йўқ!»

Биз сипоҳилик унвони иштиёқида туну кун ухламай ҳарбийча шахдам кадам ташлаш ҳамда жарангдор овозда буйрук беришни машқ қилишга тайёр эдик.

Мана, ниҳоят сипоҳилик унвони ҳам тегди қўлга! Орадан бир ой ўтмай, жангоҳдан узоқда бўлинма тузаётиб, қўл остимдаги Барбенёв деган боқибегам аскар йигитчани ҳамма ухлагач, каминга бўйсунушни истамаётган сержант Метлин буйруғи остида ховлида юришни машқ қилишга мажбурладим... (Мен буни унутганман, йиллар ўтиши билан бари ёдимдан чиққан! Энди, шунча йилдан сўнг, қўлимда қалам билан бир варақ оқ қоғоз устида ўтириб хотирламоқдман...) Шунинг устига тафтиш қилгани келиб қолган бир кекса полковник мени хузурига чақириб, роса уялтирди. Мен эсам ўзимни оқлашга уриндим: бизга билим юртида шундай таълим беришган (мана сизга дорулфунун битирувчиси!). Яъни: биз, ахир, ҳарбийлармиз, шундай экан, қанақа инсонпарварлик ҳақида гап бўлиши мумкин?

(Ҳарбийлар шундай дейишгач, Органлар ҳақида гапирмасак ҳам бўлар...)

Эслганим сари, худди чўчкага жир битган каби, дилим ифтихорга тўлиб боради.

Б уйруқларимдан аъло нарса йўқлигига ўзимни ишонтириб, қўл остимдагиларни маза-бемаза буйруқларга кўмаверардим. Ҳатто ўлим барчамизнинг бошимиз узра бирдек шарпа солган жангоҳда ҳам каминга қўл остимдагилардан устун эдим. Уларнинг «ҳисобот»ларини ястаниб ўтирган кўйи тинглардим. Отам тенгиларни «сен» деб чақирардим (улар эса менга, албатта, «сиз»лаб мурожаат қилишарди). Алоқа узлиб қолган пайтлар бошлиқлардан гап эшитмаслик учун уларни

аждаҳо комига қайта алоқа тиклагани юборардим (Андрейшин исми йигит шунинг оқибатида ҳалок бўлди). Бирор марта бўлсин: «Нега оддий аскарларга берилмайди?», дея ўйламай, печенийни сарёғга ботириб тавовул қилардим. Ва табиийки, бизда (камина ва сиёсий ишлар бўйича муовинимда) икки кишига битта югурдак (ординарес) бўлиб, мен уни тинмай силталаб айтганимни бажартирардим, шунингдек, у муовиним икковимизга алоҳида қозонда овқат пишириши ҳам лозим эди. (Ҳатто Лубянка терговчиларига ҳам берилмаган эди бундай имтиёз!) Аскарлар ҳар янги жойда каминига маҳсус тўлалар казишга, хавфсизлигим тўла таъминлансин учун уни йўғон-йўғон ғўлалар билан беркитишга мажбур эдилар. Дарвоқе, қўл остимдаги аскарларни гуноҳлари учун уч ёки етти кунга авахтага ҳукм этиб ҳам турардим, ҳа! Қандай қилиб дейсизми? Далада ёки ўрмон ичида ҳандак казилади-да, ёнига соқчи қўйилади. Шундай қўлбола авахтада от йўқотгани учун Вюшков, милтигини асраб-авайламагани туғайли эса Попков ўтирган! Ҳа, ҳа! — эсимга тушяпти: немис терисидан (одаминкидан эмас, йўқ, улов ўриндигидан кесиб олинган теридан) менга халта тикиб беришди, халтанинг оғзини боғлашга эса тасма топилмади. Мени ғам босди. Тасодифан аллақайси (туман фирка кўмитасига қарашли) партизанлар комиссариди айнан шунақасига кўзимиз тушди ва дарров тортиб олдик: биз, ахир, кўшинимиз, биз — зўррокимиз! (Қўқ хошияли Сенченко эсингиздадир-а?) Ниҳоят, хотирамда қолган сўнги ҳодиса: алвонранг тамакидонимни жуда-жуда қизғанардим, шу боис уни қандай тортиб олишгани хануз ёдимда...

Амал одамни ана шунақа ўзгартириб юборади. Хўш, энди айтинг-чи: бувимнинг набирасига инсоф тилаб, худога ёлворишлари қаёққа сингди экан-а? Алвон ёқабўғмали кашшофнинг Тенглик ва Биродарлик ҳақидаги қасамёллари-чи?!

Кўшилма кўмондонининг хонасида кўк хошиялилар елкамдан унвонимни билдирувчи ўша лаънати юлдузли латталарни юлкилаб, қайишимни ечиб, уловга босиб олиб кетиш мақсадида: «Юр», дея турткилашган пайт мени хижолат қилган яғона нарса — шу тахлит, унвондан маҳрум этилган алфозда (ахир оддий аскарлар мени бу ахволда кўрмасликлари лозим эди-да!) алоқачилар ўтирган хонадан ўтиш бўлди!

Қўлга олинган кунимнинг эртасигаёқ «салб юриш»им бошланди: кўшин ЖОСҮсидан жангтоҳ ЖОСҮсига навбатдаги «ўлжа»лар жўнатилмоқда эди. Остеродедан Броднитсагача бизни пиёда ҳайдадилар.

Мени авахтадан чиқаришганида етти нафар маҳбус уч ярим жуфтлик ҳосил қилиб, менга орқа ўғирганча турарди. Уларнинг олти нафари буткул ўнгиб кетган, илма-тешик, орқасига оқ бўёқ билан катта-катта қилиб: «SU» дея ёзилган шинелга ўранган эди. Бу, яъни «Sowjet Union» («Шўролар Иттифоқи») номли тамға менга аввалдан маълум, уни илгари бир неча бор айбдорларча бош эгган ҳолда ўзларини ҳалоскорлари қўлига топширувчи ҳарбий асирларимизда учратган эдим. Уларни озор эттишардилар, бироқ бу ҳеч қайсисига қувонч бағишламасди: ватандошларни улардан немислардан ҳам баттарроқ нафратланишарди. Жанггоҳдан сал ичкарида эса уларни дарҳол ҳибсга олишарди.

Еттинчи маҳбус ёши эликлардан ошган, новча, ораста, уруш давомида яхши еб, таранган немис фуқароси бўлиб, қора шим, қора палто ва қора шляпада эди.

Мен тўртинчи жуфтликни тўлдирдим. Соқчилар бошлиғи — тотор сержант бир чеккада турган муҳрланган жомадонимга қараб: «Кўтар!», дегандек ишора қилди. Жомадонда буюмларим ва мени шу қўйга солган ёзишмалар жам эди.

Ий-э, бу қанақаси бўлди — жомадонни мен кўтарарканманми? Мен — сипохи-я? Яна кимсан — аллақайси жипириқ сержантнинг буй-

руғи билан-а?! Енимда олти нафар аскар ва бир нафар мағлуб миллат вакили бурун қавлаб борадимми? Мағлуб миллат вакили-я?

Буни мен сержантга тушунтириб ўтирмадим, бироқ:

— Мен — сипоҳиман. Немис кўтарсин, — дедим.

Махбусларнинг биронтаси ҳам менга қайрилиб бокмади: ўгирилиш маън этилган эди. Фақат жуфтлик бўйича қўшним — SU тамғали аскар менга ҳайратланиб тикилди (чунки улар қўшинни тарқ этишганида аҳвол бутунлай бошқача эди).

Соқчи сержант эса асло ҳайрон бўлмади. Унинг назарида мен аллақачон ҳеч қанақа сипоҳи эмасдим, бироқ иккаламиз ҳам олган таълим бир эди. Сержант шўрлик немисни чорлаб, жомадонни кўтаришни буюрди, яхшики, у орамиздаги гап-сўзни тушунмаганди.

Қолганлар қўлларини орқага қилишди (ҳарбий асирларда, тайинки, ҳеч вақо йўқ эди, улар бўш қўл билан ватандан кетган, бўш қўл билан қайтиб келмоқда эдилар) ва тўрт жуфтликдан иборат саф йўлга чиқди. Соқчилар билан гаплашиб бўлмасди, бир-биримси билан суҳбатлашиш ҳам — йўлдами, нафас ростлаш мақсадида тўхтагандами, тундами — мутлақо таъқиқланганди... Биз, айбланувчилар, ҳали тергов чиғириғидан ўтмасдан, авахтадаёқ адон тамом бўлгандек, жим кетиб борардик.

Ҳаво тез-тез ўзгариб гурадиган илк баҳор кунлари эди. Дам туман тушиб, оёқ остида лой вилчилларди, дам ҳаво очилиб, майин сарғиш офтоб қори эриб битай деган тепаликларни ёритар, тарқ этишини лозим бўлган дунёни бизга бор таровати билан намоён этарди. Гоҳо эса ёвуз шамол эсиб, қора булутларни ҳайдаб келар, уст-бошимизу пайтаваларимизни шалаббо қилиб, юз ва елкаларимизга ёмғир севаларди.

Қошимда — олти нафар елка, йўлга тушибмизки, шу олти нафар елкани кўраман. Қинғир-қийшиқ, беўхшов SU тамғалари ҳамда немис эғнидаги палтонинг қора мовут ёқасини истаганча бир-бирига солиштиришим мумкин. Ўтган умрни тафтиш қилиш ҳамда айни дақиқалар қийматини англаб етиш учун ҳам вақт етарли. Лекин мен негадир бу ишни қилолмасдим. Такдирнинг қутилмаган зарби эсанкиратиб қўйганмиди, ё бошқа бирор сабаб бормиди — сира англаёлмасдим.

Олти нафар елка. Уларнинг чайқалишида на каминанинг қисматини маъқуллаш ва на таъна-маломат зоҳир эди.

Немис жуда тез чарчаб қолди. У жомадонни бир қўлидан иккинчи қўлига олар, чап кўксини чангаллар, соқчиларга имо-ишора қилар эди. Шунда унинг жуфтлик бўйича қўшниси — ҳарбий аскар, немис асирлигида нималарни татиб кўрмаганини фақат худогина билувчи йигит (ким билсин, балки меҳрибонлик ҳам кўргандир?) ўз ихтиёри билан унинг қўлидан жомадонни олиб, кўтариб кетди.

Кейин навбатма-навбат бошқа ҳарбий асирлар ҳам (соқчининг буйруғисиз!) кўтаришида жомадонни. Сўнг яна немисга келди гал... Хуллас, шу тахлит алмашавердилар.

Битта мен кўтармадим жомадонни.

Ва ҳеч ким менга чурқ этиб оғиз очмади.

Йўлда бизга бир қанча бўш аравалардан иборат қарвон ҳамроҳ бўлди. Ҳайдовчилар бизга қизиксиниб қарашар, баъзилари ўрнидан туриб, кўзини лўқ қиларди. Тезда барча нафратли нигоҳлар каминга аталганини англадим — чунки мен бошқалардан кескин фарқ қилардим: шинелим янги, узун, худди қадди-қоматимга мослаб тикилгандек, ҳали ёқамдаги нишонлар ҳам юлиб олинмаган, тугмаларим юз очаётган қуёш нурида ажиб товланарди. Эндигина ҳибс этилган сипоҳи эканим аниқ-равшан кўриниб турарди. Улар менинг қисматимдан жуда хурсандга ўхшаётларди (баайни ҳақиқат тантана қилгандек! — бироқ уларнинг сиёсий маърузалар заҳарлаган мияларига ўзларининг бўлинима бошлик-лари бошига ҳам худди шу кун тушиши мумкинлиги сифмасди, шу вайдан

хам улар мени якдиллик билан *нариги томондан* деб ўйлашди).

— Ху, власовчи аблах, кўлга тушибсан-да?! Бу ифлосни отиб ташлаш керак!!! — дея уруш кўрмаганларга хос ғазаб билан тўлиб-тошиб кичкиришарди хайдовчилар (асл ватанпарварлик туйғуси айниқса шунақаларда кучли бўлади) ва онам ҳам, бошқа авлод-аждодларим ҳам колмай мени чангитиб сўкишарди.

Мен гўё мамлакатма-мамлакат кезиб, хаммани чув тушириб юрган халқаро аҳамиятга молик ашаддий товламачи-ю, ниҳоят, мана, кўлга тушдим ва энди бунинг шарофатига ҳужум суръати ошиб, уруш тезда хотима топадигандек эди.

Мен уларга нима ҳам деб жавоб қайтара олардим? Ахир, оғиз очиш таъкикланган, улар ниманидир англашлари учун эса ҳар бирига алоҳида-алоҳида бутун ҳаёт йўлимини тушунтириб беришим керак. Ҳеч қанака кўпорувчи эмаслигим, ўз одамлари эканим, қисман улар туфайли ҳам шу холга тушганимни қандай билдирай? Мен фақат кулиб бош чайқардим... Уларга ҳибсга олинганлар сафидан туриб илжайрдим! Бирок бу уларга аччиқ истехзодай туюлди ва жаҳл билан менга мушт дўлайтириб, авра-астаримни ағдариб ҳақоратлай кетишди.

Мен эсам илжайрдим — ўғирлик, урушдан қочганлик ёки хиёнат учун эмас, бутун шуурим билан Сталиннинг мудҳиш жиноятлари сирларини англаб етганим боис ҳибсга олинганимдан фахрланиб илжайрдим. Ҳаёт тарзимиз, туриш-турмушимизни ўзгартиришни истаганим ва ҳали батаври имкон ўзгартиришим эҳтимоли ҳам йўқ эмаслиги учун илжайрдим.

Жомадонимни эса бу пайт бировлар кўтариб боришарди...

Ажабо, виждоним бундан заррача ҳам қийналмади! Ҷузи икки ҳафтадан охиқ вақт устара кўрмаган, кўзлари ғам-андухга тўла қўшним мабодо шу дам мендан гина қилиб, соф рус тилида: «Соқчига ялиниб, маҳбуслик ғурурини ерга урдинг, ўзингни бошқалардан устун қўйдинг, бизни назарга илмадинг», деб айтса — мен уни тушунмаган бўлардим! Ҳа, ҳатто у нимани назарда тутганини ҳам англамаган бўлардим! Мен, ахир, сипоҳи эдим!..

Мабодо, саккиз маҳбусдан еттитасини ўлдириб, фақат бир кишинигина тирик қўйиш лозим бўлиб қолса, мен шубҳасиз:

— Сержант! Мени қутқаринг. Мен ахир — сипоҳиман!.. — деб айтардим.

Мана, бўрилар қавмига йироқ сипоҳининг дунёкараши!

Агар бунинг устига кўк хошияли бўлса-чи? Сен сипоҳилар сипоҳиссан, дея ғўдайтиришган бўлишса-чи уни?

Бошқалардан кўпроқ ишонишса-чи унга, тергов чоғи айбланувчиларнинг бошини уриб ёришига имконият яратиб қўйган бўлишса-чи?

Хўш, нима учун бошини уриб ёрмасин экан?..

Мен ўзимни қанча қийналмасин, бировга гинг деб нолимайдиган матонатли кишилар сирасига мансуб деб билардим. Аслида-чи? Аслида салкам жаллод эдим. Мабодо, ўшанда ИИХК билим юртига ўқишга ўтиб кетганимда, Берия даврига келиб зўр кассоб бўлиб етишармидим?..

Қимки, мазкур асар сиёсий айбнома, деб ҳаёл қилаётган бўлса, китобни шу еридаёқ ёпиб қўя қолсин.

Қора ниятли кишилар қора ишларни ёвузларча амалга ошираётган ва биздан уларни фақат бошқалардан ажратиб, йўқ қилиш талаб этилганида эди — о, нақадар саз бўларди! Бирок, афсуски, эзгулик ҳамда ёвузликни бир-биридан ажратувчи чизик инсон юрагининг қок ўртасидан кесиб ўтади. Шундай экан, хўш, ким юрагининг бир парчасини кесиб ташлай олади?..

Умр давомида бу чизик тинимсиз равишда жойини ўзгартириб туради — дам эзгуликка ўрин беради, дам ёвузликка кенг жой бўшатади.

Инсон умрининг турли боскичларида мавжуд шароит ва давр талабидан келиб чикиб, ўзини турли йўللارга уради. Дам шайтон билан, ош-қатик бўлади. Дам инсофга кириб, эзгулик олдида бўйин эгади. Исм-шарифи эса ўзгаришсиз қолаверади ва биз олқишни ҳам, маъзавани ҳам ўшанга ағдараверамиз.

«Авалло ўзингни англаб ет!», деб васият қилган эди бизга Сукрот.

Алам ўтказганларни улоқтириш мақсадида ёқасидан ушлаб, жар ёқасига бошлаб борамиз-у, туйқус хаёлимизга: «Ахир тасодиф туфайлигина биз эмас, улар жаллод бўлиб қолишган-ку?!», деган фикр келиб, таққа тўхтаймиз.

Малюта Скуратов* чорласа бас, ишончим комилки, биронтамиз ҳам йўқ дея олмаган бўлардик!..

«Эзгуликдан ёвузликкача — бир кадам», дейилади мақолда.

Демак, ёвузликдан эзгуликкача ҳам шундай.

Сталин давридаги конунбузарлигу бедодликлар хотирлай бошланиши билан ҳамма ёқдан: «Улар орасида (яъни, ДХХК — ДХВда) яхшилари ҳам бор эди», дея жар сола бошладилар.

Биламиз, кекса болшавойларга: «Бардам бўл!», дея шивирлаб, айрим-ларининг оғзига ҳатто гўштли лукма ҳам тикиб, қолганларни бир чеккадан чоғга иткитган ўша «яхшилар»ни. Умуман, улар орасида фиркавий ғоялардан инсонпарварлик ғояларини устун қўйган бирон-бир мардум бўлганмикан?

Бундай олиб қараганда, йўқ ва ҳеч қачон бўлмагандек: чунки бунақаларни у ерга асло яқинлаштирмасдилар. Бу тонфа кишиларнинг ўзлари ҳам у ерга тушиб қолмасликка ҳаракат қилишарди.

Уруш йиллари Рязандаги ҳарбий касалхонадан тузалиб чиққан бир ленинградлик учувчи сил касаллар шифохонасига бориб: «Илтимос, мендан бирон касаллик топинглар! Органларга ишга борасан, дейиш-япти!», дея ялинди. Шифокорлар уни рентгендан ўтказиб, ўпкаси яллиғланган, дея хулоса чиқаришди ва Органлар ўша захотиёк ундан воз кечди.

Кимдир бирор хато ўтиб ишга кириб қолса, ҳайдаб солишар ёки унинг ўзи бошини жодига тутиб берарди. Хуллас... Йўғ-э? Наҳотки? Наҳотки улар орасида биронга ҳам яхши одам топилмаган?..

Кишинёвда ёшгина лейтенант йигит руҳоний Шиповалниковга хибсга олишларидан бир ой бурун келиб: «Кетинг, тез кетинг, сизни хибсга олишмоқчи», деди! (Наҳот ўз ихтиёри билан қилди у буни? Е художўй онаси зўрлаб жўнатдимикан уни?) Хибсга олишгач ҳам руҳоний Викторни қўриқлаб бориш унинг чекига тушди. «Нега қочиб кетмадингиз-а?», деб борди йигитча йўл бўйи жиғибийрон бўлиб.

Еки бошқа бир мисол. Қўл остимда вэвод бошлиғи бўлиб лейтенант Овсянников хизмат қилди. Мен учун ундан яқинроқ одам йўқ эди. Урушнинг ярмини бир товоқдан тамадди қилиб ўтказдик. Уқлар бошимиз узра визиллаб турганда ҳам, бомбардимон пайти ҳам бирга овқатланардик. У дехқон ўғли эди. Билим юрти ҳам, сипохилик унвони ҳам уни буза олмаган, ниҳоятда самимий ва оқкўнғил йигит эди. Унинг бу хислатлари гоҳида менга ҳам ўтиб қоларди. Овсянников ўз аскарларини ниҳоятда кадрлар, талофат бермасликка, уларни жангдан нима қилиб бўлмасини тирик олиб чиқишга интиларди. Қишлоқлардаги аҳвол ҳамда жамоа хўжаликларининг асл моҳиятини илк бор айнан унинг оғзидан эшитдим. (У буни сира аччиқланмай, норози бўлмай, худди сувда дарахт аксини

* Малюта Скуратов — Иван Грозний ҳукмронлиги даврида «опрочниклар» (махфий хизмат) бошлиғи бўлган, ваҳшийлиги билан донг чиқарган шахс. (Тарж.)

кўраётгандек қилиб гапирарди.) Мени хибсга олишганда у ўзини йўқотиб қўйди. Менга иложи борича ижобий жанговар шаходатнома (характеристика) битиб, қисм қўмондонига тасдиқлатиш учун тақдим этди. Уруш тугаб, уйига кайтгач, кариндошларим орқали мен билан алоқа боғламокчи, кўлидан келганча ёрдам бермокчи бўлди (1947 йил эди ўшанда ва у 37-чи йилдан унча фарк қилмасди). У туфайли мен мудом терговда қундалиқларимни ўқиб қолишларидан чўчиб турдим: унинг хикоялари қандалга олинган эди ушбу дафтарда. 1957 йили, оқланганимдан сўнг, жуда-жуда уни қидириб топгим келди. У яшайдиган кишлоқ номи ёднимда эди. Дарров хат йўлладим, сал ўтиб иккинчисини жўнатдим — бироқ жавоб келмади. Ниҳоят, тугуннинг бир учи ечилди — Ярослав дорулмуаллимни тамомлаган экан, ўша ердан: «Давлат хавфсизлиги ташкилотларига ишга жўнатилган», деган жавоб олдим. Қойил-э! Аммо давоми бундан ҳам кизик. Унинг шаҳардаги яшаш жойига хат йўлладим — яна ҳеч қандай жавоб келмади. Орадан бир неча йил ўтиб «Иван Денисович»* чоп этилди. Энди ўзини кўрсатар? Қайда! Яна уч йил ўтиб ярославлик бир танишимга хат ёзиб бердим ва уни шахсан Овсянниковнинг ўз қўлига топширишни илтимос қилдим. У илтимосимни бажо қилди ва буну ушбу мазмундаги мактубда менга билдирди: «У, сезишимча, «Иван Денисович»ни ҳам ўқимаган...» Рост-да, маҳкумлар у ёқда қандай кун кечиришганини билиш уларга не даркор?.. Бу сафар Овсянников ўзини олиб қочолмади ва жавоб мактуби йўллади: «Дорулмуаллимни битирганимдан сўнг мени органларга ишга таклиф қилишди ва мен бу ерда ҳам доимгидек омадим чопади, дея ўйладим. — (Қизик, қанақа омад?..) — Янги ишда ҳеч нарсага эришолмадим, нималардир ёқмади, бироқ «камчисиз» ишлаяпман, агар бундан кейин бирор қор-ҳол бўлмаса... Ишқилиб, дўстларимнинг юзини ерга қаратаётганим йўқ. — (Мана, сизга дўстликнинг баҳоси!) — Келажаким хақида мутлақо ўйламай қўйганман».

Бор-йўғи — шу... Аввалги мактубларим гўё унга етиб бормаган. Учрашишни ҳам у негадир истамайди. (Учрашганимизда эди, ўйлайманки, мазкур боб кизикарлироқ чиққан бўларди.) Сталин ҳукмронлигининг сўнгги йилларидаёқ у терговчи бўлган. Яъни, барчага бир текис чоракталиқ ёпиштирилаётган кезлар. Қизик, бу унга қандай таъсир қилди, у қай тахлит бунақа ўзгара қолди экан? Бироқ, у яқиндагина булок сувидай тоза, жўмард йигит эди-ку, наҳот тамомила ўзгарган, аввалги фазилатларидан биронтаси ҳам унда қолмаган?

Терговчи Голдман Вера Қорнеевага 206-чи якуний тавсифномани имзо чекиш учун бергач, у ҳам ҳуқуқини таниди ва «диний гуруҳ» иши бўйича тергов қилинаётган ўн етти «гуруҳдоши» берган кўрсатмалар билан бир-бир таниша бошлади. Терговчининг жони ҳалқумига келди, бироқ аёлнинг талабини рад этолмади ва: «Бошимни оғритиб ўтираманми?!», дея уни ўн чоғлиқ турли тоифа ходим ўтирган хайҳотдай хужжатхона (канселярия)га бошлаб кирди, ўзи эса чиқиб кетди. Қорнеева бирмунча вақт тавсифномани ўқиб ўтирди. Сўнг, ходимларзерикиб қолишган эканми, бирдан суҳбат бошланди ва Вера уларга диний оятлардан парчалар ўқий кетди. (У озодликда отбоқарлик ҳамда слесарлик билан шуғулланган оддий бир аёл эса-да, ниҳоятда тийрак ақлга эга эди.) Уни дамларини ичларига ютиб тинглашди, тушунмаган жойларида эса савол ташлаб туришди. Улар учун бу сира қутилмаган ҳодиса эди. Бирпасда хона одамга тўлди: Тўғри, улар терговчилар эмас, қотиба кизлар, мухтасар тавсифномачи аёллар, хужжатларни тартибга келтирувчи ходимлар эди. Лекин, барибир *ўшалар* — 1946 йил Органлари қавмидан эди ҳаммаси.

* Муаллифнинг «Иван Денисовичнинг бир кунини» қиссаси. (Тарж.)

Афсуски, унинг гапларини сўзма-сўз келтириш имконияти йўқ ҳозир. У кўп нарсаларни айтишга улгурди. Ватан хиёнаткорлари ҳақида: «Нега бунақалар 1812 йилги Ватан урушида — крепостнойлик даврида бўлмаган? Крепостнойлик даврида-я?!», деб айтди. Бирок Вера кўпроқ дин ва диндорлар ҳақида гапирди. «Аввал,— деди у,— сизлар узра: «Ўғирлик молни тала», деган ақида ҳукмрон эди ва тайинки, художўйлар сизларга ўшанда халакит беришди. Бирок, энди — сизлар бунёд этиш ва давру даврон суришни истаётган бир пайт, нега асл фуқароларингизни махв этмокдасиз? Ахир художўйлар аини сизбоп одамлар эмасми: ўғирлик қилишмайди, меҳнатдан бўйин товлашмайди, улар устидан назоратнинг ҳам хожати йўқ. Сизлар одил жамиятни қаллоблар ва юлғичлар билан курмокдасизлар. Шу боис тиклаган иморатларинг дам-бадам қуламокда. Нега сизлар асл инсонларнинг юзига тупурыасизлар? Черковни тилда эмас, амалда давлатдан ажратинглар-да, тамом — уни тинч қўйинглар, бундан ҳеч нарса йўқотмайсизлар! Худога ишонмайсизлар-ку, шундайми? Унда нега кўркасизлар, ҳаётнинг ўзи йўққа чиқарар динни агар худо чиндан ҳам йўқ бўлса. Нега худо номини тилга олган кишини ҳибс этавериш керак?..» Шу пайт хонага Голдман кириб келди ва кўполлик билан уни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Бирок унга қараб: «Ўчир!.. Ўчирсанг-чи, овозингни!.. — дея бақириб беришди. — Гапир, аёл, гапиравер!» («Аёл...» Бошқа нима деб мурожаат қилиш мумкин эди унга? Фуқаро дебми? Еки ўрток дебми? Униси ҳам, буниси ҳам маън этилган-ку. Аёл! Исо пайғамбар ҳам худди шундай чорлаган эди ҳатто, айтавер, адашмадинг! Ва Вера терговчиси қошида сўзини давом эттирди!!!

Хўш, нега Қорнеевани — оддий бир махбус аёли Давлат хавфсизлиги бошқармаси ҳужжатхонасида вужудлари кулоққа айланиб, диққат билан тинглашди?

Д. П. Терехов илк бор ўлимга ҳукм этган одамини ҳали-ҳануз: «Ўшанда унга жуда-жуда ачиндим», дея эслайди. «Ўшанда унга жуда-жуда ачиндим...» (Шундан бошқа деярли ҳеч кимни хотирлай олмайди у, ҳисоб-китоб ҳам юритгани йўқ.)

Терехов ҳаётидан яна бир лавҳа. Хрущёв даври адлия тартиботининг афзалликларини менга тушунтира туриб, у туйқус билагини стол устидаги ойна қиррасига уриб олди. Ярадан қон силқиди. Терехов қўл остидагиларга сим қоқди, навбатчи сипоҳи бир зумда йод билан водород эритмаси кўтариб келди. Сухбат давомида у қарийб бир соат билагининг кесилган жойига дорида ивитилган пахта босиб ўтирди; айтишича, унинг қони жуда секин қотаркан. Худо шу тахлит унга инсоннинг нақадар нотавон эканини соддагина қилиб исботлаб берди! У эса ҳукм қилди, кимларнидир ўлимга йўллади...

Н. П-ва хикоя қилишича, бир сафар, ҳис-туйғусиз — кўр ва соқов соқчи аёл уни сўрокка олиб бораётганида туйқус Катта Уй камокхонаси теварагига бомба туша бошлаган. Соқчи аёл даҳшатга тушиб, рангрўйи ўчиб махбусга отилган ва унинг пинжига маҳкам суқилиб олган. Бирок портлаш тўхтаган-у, соқчи яна аввалгидек ҳис-туйғусиз тўнкага айланган: «Қўлларингизни орқага қилинг! Олдимга тушинг!»

Ўлим таҳликасида инсонга айланиш, албатта, ҳеч балони англамайди. Шунингдек, бола-чақани яхши кўриш ҳам асло кишининг беозорлигига исбот бўла олмайди (одатда аблаҳларни: «Асл ота, асл эр», дея оқламоқчи бўладилар). Олий Ҳакамлик раиси И. Т. Голяковни боғчада ер чопарди, кўп китоб ўқирди, эски китоблар дўконига кириб турарди, Толстой, Короленко, Чеховни яхши биларди, дея макташди. Хўш, у бу ёзувчилардан нимани ўрганди? Неча минг одамнинг умрига зомин бўлди-ку! Еки, анави Иоссенинг ҳамтовоғи — Владимир камокхонасида ўтириб,

кекса яхудийларни муз сақланадиган ертўлага қамаганини завқланиб ҳикоя қилган полковникни олайлик: у ўзининг «ишқий» саргузаштларини хотини қилиб қолишидан ўлимдан қўрққандек қўрқарди: хотини унга жуда-жуда ишонар, эрини дунёдаги энг соф виждонли эркак деб ҳисобларди, шу боис полковник хотинининг дилини жароҳатлашни истамасди. Бироқ биз бундан унинг дилида эзгу туйғулар куртак ота бошлабди-да, дея хулоса чиқара оламизми?

Уларнинг салкам яқини юз йилдан буён кўк рангга бу қадар маҳкам ёпишиб олишгани сабаби нимада? Лермонтов яшаган даврда ҳам улар шу рангли либос кийишарди — эсланг-а, «ва сиз, эй кўк ридолилар!», дея ёзган эди у; сўнг бирин-кетин кўк қалпоқ, кўк погон, ёқага тақиладиган кўк рангли нишонлар пайдо бўлди, бироқ кўзга бу қадар «иссик» ташланиш савлатга путур етказарди, шу сабаб бориб-бориб кўк ранг фақат қалпоқ гардиши ҳамда погон ва нишонларнинг хошияларидагина қолдирилди. Тўғри, гардиш ва хошиялар кўзга ташланмасди, бироқ барибир КЎК эди!

Хўш, фақат масхарабозликкина эдими бу?

Эки қора ранг теграсидаги кўк хошия осмондай бағрикенгликдан даллат, деган гап бормиди бунинг тагида?

О, нақадар чиройли таъриф. Бироқ бу бағрикенглигу олижанобликка масалан, Ягода қай тахлит нитилганини тасаввур қилсак... Бунга ўз кўзи билан гувоҳ одам (ўша вақтлар Ягодага яқин бўлган Горкийнинг шогирдларидан бири) шундай ҳикоя қилади: Масков бикинида Ягоданинг улкан мулки, дала ҳовлиси бўлиб, унинг ҳаммоми деворларига икона ва шунга ўхшаш черков анжомлари осиб ташланган эди, Ягода ва унинг шотирлари ечиниб, аввал тўппончалардан уларни ўққа тутишар — яъни мерганликларини синаб кўришар, шундан кейингина чўмилишга тутинишарди...

Хўш, нима ўзи бу: ваҳшийликми? Одам одам бўлиб қачон ва қаерда бунажасини кўрган?

Бунақа одамлар йўқ — бўлмаган ва бўлмайди ҳам, дея ўзимизни ишонтиришимиз осон. Ваҳшийлар, одатда, фақат эртақлардагина бўлади ва уни одамларнинг ўзлари яратишади. Ўтган асрларда яшаб ижод этган жаҳон адабиётининг буюк салафлари — Шекспир, Шиллер ва Диккенс асарларидаги ёвузликда тенги йўқ манглайи коралар бизга пуфлаб-шиширилгандек, хаддан ташқари ясама ва сийқадек туюлади. Бироқ бизни хайратга соладигани бу эмас — анави ярамастарнинг қандай акс эттирилгани! Улар ўзларининг аблаҳ ва ичи қора эканликларини жуда яхши англашади. «Ёвузлик қилмасам туролмайман. Қани, бир ўғилни отасига тезлаб кўяй-чи! Қурбонларимни азоб тортишини кўриб, бир маза қилай-чи!», дея фикр юритишади. Яго эса: «Барча қора ишларимга сабабчи — ҳасад», дея очик-ойдин айтади.

Йўқ, ҳаётда ҳеч қачон бундай бўлмайди! Бировга ёмонлик қилар экан, киши ўзининг бу хатти-ҳаракатини эзгу иш ёки амалга ошиши шарт қонуний зарурат деб англаши лозим. Ҳа, инсоннинг табиати шунанак — у доим ҳар қандай шароитда ўз қилмишларини оқлашга уринади.

Макбет ўзини оқлашга етарли далил-исбот топмади, оқибат уни виждони еб ташлади. Яго ҳам, аслини олганда, бир кўзичок. Умуман, Шекспир ёвузларининг кучи ва рухий-маънвий қудрати ўн яқин одамнинг ҳаётини огулашга етди, холос. Чунки уларнинг кўлида ҳеч қанака м а ф к у р а йўқ эди.

Мафкура! — мана ҳар қандай ёвузликнинг ҳомийси. У золимга жамоат олдида лаънат ўрнига мактов ва шон-шарафларга бурканиш имконини беради. Худди шу тахлит ўтмишда зобитлар ўз қилмишларини насроний дини билан, оламгирлар — ватанларини улуғлаш, мустамлака-

чилар — моддий ва маданий тараққиёт ҳақидаги ғоялар, гитлерчилар — юксак ирққа мансубликлари, якобинчилар ва болшавойлар эса — тенглик, кардошлик ҳамда порлоқ келажакдан баҳс этувчи чўпчаклар билан никоблаб келдилар.

Худди ана ўша Мафкура шарофати билан XX-аср бошига не-не кулфатлар тушмади. Буни тан олмай бўлмайди, четлаб ўтишнинг ҳам иложи йўқ. Хўш, шундан кейин ҳам ёвуз одамлар фақат эртақлардагина мавжуд деб айтишга қандай ҳаддимиз сиғади? Миллионлаб кишиларни ким йўқ қилди унда? Архипелагни-чи, уни ким бунёд этди?

1918-20 йиллари шундай миш-миш тарқалди: эмишки, Петроград ва Одесса ФКсидагилар кўлларидagi барча маҳбусларни отиб ташлашмаган, айримларини (тириклайин) шаҳар ҳайвонот боғидаги жониворларга емиш ўрнида беришган. Бу ростми, ёлғонми — аниқ билмайман, агар рост бўлса, айнан қанча одам ҳайвонларга ем қилингани ҳам менга маълум эмас. Бирок мен далил-исбот ҳам қидириб ўтирмасдим: кўк хошиялилар одатига кўра, бундай ёвузлик бўлмагани ва бўлиши мумкин эмаслигини исботлашни уларнинг ўзларига ҳавола этардим. Хўш, ўша очарчилик йиллари ҳайвонлар учун емишни каердан олганлар? Ишчилар синфининг кантариғли қозонларига шерик қилишганми уларни? Душман — душман-ку, барибир ўлиши керак, шундай экан, нега энди у ўз ўлими билан Жумхурият ҳайвонот хўжалигини сақлаб қолишга кўмак бермасин, порлоқ келажакимизни яқинлаштиришга ҳиссасини қўшмасин? Ахир айнан *шу мақсадга мувофиқроқ-ку?*

Бу сарҳаддан Шекспирнинг ёвузи оша олмайди, бироқ мафкура билан куролланган ёвуз нижжа қоқмай ҳатлаб ўтиб кетади ва ҳеч нарса бўлмагандек сизга киприкларини пирпиратиб, илжайиб қараб тураверади.

Физика фанида бошланғич ҳажм ва ҳолат деган тушунча мавжуд. Бу шундай ҳолатки, то фақат табиатгагина маълум, мавҳум чегарадан ўтилмагунича ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Литийни* сарғиш нурда ҳар қанча чўмилтирманг, у ўзидан электрон чиқармайди, бироқ синик кўкиш нур юбордингизми — бас, шу заҳотиёқ ундан электрон ажралиб чиқади! Кислородни юз даражадан юқори совуққа солинг, унга истаганча босим юборинг — таъсир қилмайди, қандай турган бўлса шундай тураверади. Бирок, совуқ юз ўн саккиз даражадан ўтдими — тамом, окиб кетади у, суюкликка айланади.

Чамаси, ёвузликнинг ҳам худди шундай кўринмас сарҳади бор. Инсон умр бўйи эзгулик ва ёвузлик орасида изғийди, иккиланади, қоқилади, истиғфор чекади, яна адашади — токи ҳали бу кўринмас сарҳаддан ўтмаган экан, уни тўғри йўлга қайтариш имконияти бор, ундан ҳали умид қилса бўлади. Бирок, у бу сарҳаддан ўтдими, ҳокимлик ёки шунга ўхшаш бўтана туйғуларга берилиб, ўзининг инсон эканини унутдими — тамом, қайтиб тўғри йўлга қирмайди. Ва ўзининг инсоний қимматини йўқотади.

* * *

Кадим-қадимлардан буён инсоннинг адолат ҳақидаги тасавури куйидаги икки ёртидан иборат: яхши одам ғалаба қилади, ёвуз — жазоланади. Биз яхши кишилар ғалаба қилмайдиган, бироқ итларга ҳам талатилмайдиган қунларга амаллаб етиб келдик. Аъзойи бадани моматалок, нимжон, пажмурда адолатталабларни ниҳоят тинч қўйиб, бир чек-қада жимгина ўтиришларига руҳсат беришди.

* Литий — кимёвий модда. (Тарж.)

Бирок ҳеч ким ёвузлар ҳақида оғиз очишга журъат этолмаяпти. Ҳа, яхши кишилар хўрланди, бирок бунда ёвузларнинг мутлақо айби йўқ. Ҳа, бир неча миллион одам чоҳга итқитилди — бирок бунга ҳеч ким айбдор эмас. Агар кимда-ким: «Нега энди? Анавилар...», дея оғиз жуфтлагудек бўлса, унга тўрт томондан ёпирилиб, аввал дўстона тарзда: «Э, кўйсанг-чи, ўрток! Эски яраларни тирнашнинг нима ҳожати бор?!», деб айтишади. («Иван Денисович» чоп этилгач, кўк хошияли нафақахўрлар айнан шу тарика норозилик билдиришди: «Утириб чиққанларнинг ярасини тирнаш шартми? Ахир асраб-авайлаш керак-ку уларни!») Сўнг эса калтак ўқталишади: «Жим, кирилиб битгурлар! Қаёқдан ҳам оқладик ўзи сизларни?!»

Фарбий Олмониёда 1966 йилга келиб саксон олти минг нафар гитлерчи-жиноятчи ўзининг муносиб жазосини олди⁵ — бирок бу бизни заррача қаноатлантиргани йўқ, матбуот нашрлари, радио ва ойнаи жаҳонни бор бўйи ишга солганмиз, намойишларда томоқ йиртиб қичқирмоқдамиз: «Оз! 86 минг маҳкум ҳам оз! Давом эттирилсин!»

Бизда эса (овоза этилган, матбуотда айтилган маълумотларга кўра) ўттизтача одам жазоланди. Одер ва Рейннинг нариги ёғидаги воқеалардан куйинамиз. Эрларимиз ва оталаримизнинг қотиллари кўчаларда бемалол юришгани, Сочи ҳамда Масков биқинидаги ҳашаматли дала ҳовлиларида бемалол даврон суришаётгани эса бизни асло ташвишлантирмайди, бу — «эски яраларни тирнаш» ҳисобланади.

Ҳолбуки, ҳукм этилган 86 минг собиқ гитлерчини бизнинг аҳоли сонига солиштириб нисбатласак, бу **чорак миллион** кўк хошияли деган гап!

Бирок, орадан чорак аср ўтиб ҳам биз уларнинг ҳеч бирини айбламадик, ҳеч бирини ҳукм этмадик, биз хануз уларнинг яраларини тирнаб кўйишдан қўрқамиз. Грановский кўчасидаги 3-чи уйда ҳануз уларнинг ўзига хос рамзи — бир пайтлар қонимизга хўп тўйган такаббур ва қипқизил тўнка Молотов яшамокда, у ҳар куни соллана-соллана юриб кўчага чиқади ва кенг, чиройли уловда сайрга отланади.

Бу яқин орада ечиш бировга насиб этиши гумон жумбоқ: хўш, нега Олмониёда жаллодларни жазолаш мумкин-у, Русияда мумкин эмас? Вужудимизни ўртаётган фатосдан тозалана олмас эканмиз, танлаган йўлимиз бизни фақат ва фақат ҳалокатга дучор этмайдими?

Гитлерчилар устидан ўтказилган жараёнларни кузатарканмиз, жуда кизик ҳолатларга гувоҳ бўламиз: айбланувчи туйқус талвасага тушиб бошини чангаллайди, ҳимоядан воз кечади ва ҳакамлардан шафқат сўраб ёзғиришни бас қилади. Ҳаммаси, ҳаммаси кўз ўнгимдан ўтмоқда, содир этган жиноятларимдан ўзим жирканиб боряпман, ортиқ яшашни истамайман, дея фарёд чекади.

Адолатнинг олий кўриниши бу: жиноят шу қадар аниқ далиллар билан исботланганки, ҳатто жиноятчи ҳам ўзидан жирканиб кетган.

Ҳакамлик минбаридан саксон олти минг нафар ёвузни қоралаган мамлакат (шунингдек, бадий адабиёт ҳамда ёш авлод томонидан ҳам қораланди улар) йилдан-йилга тозаланиб ва шу баробар юксалиб бормоқда.

Биз-чи, биз нима қилипмиз?.. Қачонлардир бўлғуси авлодлар бизда — ўз аждодларига мишиқилар авлоди деб ном беришади: аввалига биз ўзимизни аёвсиз дўппослашларига мутеларча изн бердик, сўнг эса жаллодларимизнинг тинчгина кексалик гаштини суришларига имконият туғдирдик.

Хўш, уларга қадимдан мерос тавба-тазарру ва истиғфор тушунчалари бегона бўлса, биз нима қилайлик? Бировларга ўтказган ситамларининг юздан бири энди бошларига тушиши мумкинлигини сезиб, ин-инларига қочиб кириб кетнишган бўлса, бизда не айб? Чоҳга итқитилганлар

⁵ Шарқийсида эса — ҳеч гап йўқ, демак барчаси жойини топган, давлат уларни инҳоятда кадрлайди.

қони эвазига қўлга киритилган имтиёзлар уларга ҳамма нарсдан азиз бўлса, ҳўш, биз нима ҳам қила оламиз?

Тўғри, ушбу давр давомида, хусусан, ўттиз еттинчи йилда халқни қирғинга гирифтор этганлар аллақачон кексайиб бўлишган, кимдир — эллик ёшда, кимдир — саксонда, бари умрининг энг аъло дамларини хузур-ҳаловат ва айшу ишратда ўтказди, энди хоҳ қасос олинг улардан, қасос олманг — бари бир, бу билан бирор нарса ўзгариши душвор.

Бирок, майли, келинг, биз олижанобрoқ ва ҳимматлироқ бўлайлик, уларни отмайлик, оғизларидан шўр сув куймайлик, бит-бургаларга талатмайлик, оёқларидан шифтга осмайлик, ҳафталаб оч ҳолда тик турғизиб кўймайлик, ўласи қилиб тепкиламайлик, гаврон билан урмайлик, бош чанокларини темир қисқич билан сиқмайлик, камок бўлмаларига худди кераксиз буюмдек остин-устун қилиб қалаштириб ташламайлик — улар бажарган ишларнинг бирортасини ҳам қилмайлик! Бирок, уларнинг барини излаб топиш ва ҳукм этиш бизнинг ватан ва келажақ олдидаги бурчимиздир! Уларнинг ўзларини эмас, жиноятларини ҳукм қилмоғимиз шарт. Токи ҳар бири эшитарли қилиб:

— Ҳа, мен жаллод ва қотил эдим,— дея тан олсин.

Ушбу иқрор мамлакат миқёсида ф а қ а т чорак миллион дафъа (бояғи нисбатга кўра — яъни, Ғарбий Олмониёдан ортда қолмаслик учун) тилга олинса ҳам балки етарли бўлармиди?

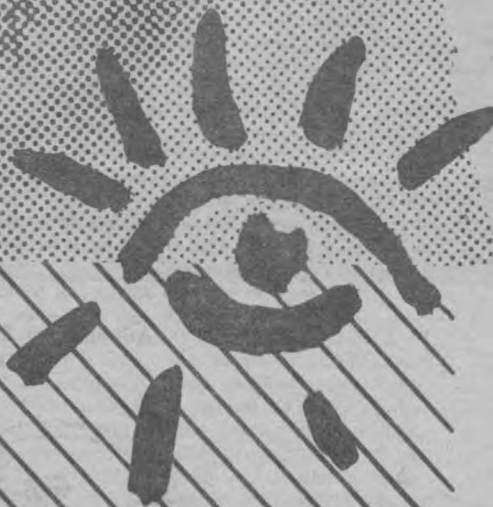
XX-асрда яшамокдамиз-ку, ахир, қачонгача ваҳшийлар тегирмонига сув куямиз, «эски яраларни тирнаб» кўйишдан истиҳола қиламиз?!

Бир кишининг иккинчи киши устидан тазйик ўтказиши ғоясини оммавий равишда қоралаш фурсати етди! Евузликни яшириш — ёвузлик уруғини сочиш билан баробар ва у келажақда минг қарра кўп ҳосил беражак. Евузларни жазоламай, ҳаттоки қораламай биз нафақат уларга марҳамат кўрсатмоқдамиз, балки келажақ авлодларимизни ҳам адолатсизлик ва разолатга маҳкум этмоқдамиз. Уларнинг «лоқайд» бўлиб ўсаётгани сабаби ҳам айнан шунда — зинҳор «тарбия ишлари бўшашиб кетгани»да эмас. Ешлар қабоҳатнинг жазосизлигига, аксинча, бу мамлакатда у кишига доимо фаровонлик ва беҳбудлик келтиришига тобора кўникиб боришмоқда.

Накадар ўнғайсиз ва кўрккули бундай мамлакатда яшаш!

**Абулқосим МУҲАММАД РАСУЛ ҳамда
Тўхтамурод РУСТАМ таржимаси.**

ЕШЛИК

НИГОХ

АСКАР ЙИГИТ КУНДАЛИКЛАРИДАН

Азиз муштарийлар! Русия ша-
харларидан бирида ҳарбий
хизматини ўтаётган икки ҳамюр-
тимиз Рашид Умиров ва Норбек
Ҳайитовлар яқинда таҳририяти-
мизга келишди. Аслида, улар ўз
қисмларидаги 200 нафар ўзбек
аскар йигитларининг талаблари-
ни ҳукуватимиз раҳбарларига
еғказиш учун келишган экан. Ас-
кар йигитларнинг талаби шун-
дай: Русия ҳукуватининг қасам-
ёдини қабул қилмаймиз. Хиз-
матнинг давомини Ўзбекистон
худудида давом эттираемиз. Ўз-
бекистон ҳукувати бизни чақи-
риб олсин!

Хуллас, аскар йигитлар билан
анча суҳбатлашдик. Улар бизга
армия ҳаёти, у ердаги зобитлар-
нинг ўзбек йигитларига бўлган
муносабатини куйиниб гапириб

беришди. Улар кетиш олдидан
хизмат давомида кўрган-кечир-
ган воқеалар қайд этилган ён
дафтарчаларини бизга қолди-
ришди. Биз бу кундаликлар би-
лан батафсил танишиб чиққач,
уларни жўрналимиз саҳифасида
эълон қилишни лозим топдик.
Биз армиянинг ҳамма қисм-
ларида аскар йигитларнинг, ҳу-
сусан, ўзбекларнинг аҳволи шун-
дай аянчли, деган фикрдан
йироқмиз. Аммо бир жойда аҳвол
шундай бўлса ҳам бизнинг диқ-
қат-эътиборимиздан четда қол-
маслиги керак, деб ўйлаймиз.

Куйида эълон қилинаётган
кундаликдаги жумлаларни таҳ-
рир қилмадик, муаллиф қандай
ёзган бўлса, шундай эълон
қиляпмиз.

Таҳририят

1991 йил 15 март. Икки кундан кейин референдум бўлиши керак. Қисмимиздаги ҳамма солдат «Энди Совет Иттифоқи бўлиниб кетади», деб юрибди. Биз ҳам шу талвасадамиз. Эрталабки нонуштадан сўнг бошланган сиёсий машғулотда ҳам гап шу тўғрида бўлди. Лейтенант Васъников ҳаммадан бир-бир: «Референдумда нима учун овоз берасан?» деб сўради. Озарбайжонлик йигитлар СССРни ёқлаб овоз беришларини айтишди. Биз — ўзбек йигитлари эса қарши овоз беришимизни маълум қилдик. Тўғриси, лейтенант Васъников биздан бундай фикр чиқишини кутмаган экан, бир зум анграйиб қолди. Кейин: «Нима учун қарши овоз берасизлар?» деб сўради. Мен: «Ўзбекистон мустақил бўлиши керак», дедим. Ҳамма миллат болалари менинг гапимни эшитиб бирдан қулиб юборишди. Кейин оғзиларига келган сўзлар билан бизни паст тутта бошлашди. Лейтенант Васъников: «Нега сизлар СССРдан ажралиб чиқишни хоҳлайсизлар. Ахир, ўзларингизда ҳеч нарса йўқ-ку, ҳаммасини биздан оласизлар», деди. Биз унинг гапига қарши чиқдик, «Ўзбекистонда ҳамма нарса бор», дедик. Яна бошқа миллат болалари устимиздан кулишди. Васъников: «Сизларда қурол-аслаҳа, техника йўқ. Агар биздан ажралиб чиқсангизлар, сизларни Америка босиб олади. Кейин устингиздан хоҳлаган ишини қилади. Нима, ўзларингизни эшак билан ҳимоя қилмоқчимизлар?!» деб масхара қилди. Мен унга нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Шунда сержант Мельников «2 га 2 ни қўйиб, 2 бўлсак, неччи бўлади?», деб масхара қилди. Бу менга жуда оғир ботди, ер ёрилмади, ерга кириб кетмадим. Шундан билдимки, армияда бизнинг миллатга жуда паст назар билан қарашар экан. Мен алашимни кимдан олишни билмай, мактабда таълим берган, бизни қиз боладек ювош, итоаткор қилиб тарбиялаган муаллимларимни ичимда хўп сўкдим. Биз, Темурдек буюк инсоннинг набиралари нега бунча қўрқоқмиз, нега қиз боладек кўнглимиз бўш?!

18 март. Биз Референдумда бари бир ўз сўзимизда туриб, қарши овоз бердик.

26 апрель. Кечаси соат 3 да батальон командири Саньмин ичиб келиб, ротани тревога қилди. Сўнг яна «отбой» берди.

27 апрель. Эрталаб ҳаммомга бордик. Шанба кuni бўлгани учун ишламадик, дам олдик. Кечки овқатдан сўнг рота командири «подучка» (солдатнинг ойлик маоци) тарқатди. Одатдагидай, Сайфуллаев ва Узоқов болаларнинг қўлидан пулни тортиб ола бошлашди. Бахтиёр деган йигит ҳаммага ўн сўмдан солиқ солди.

Тунги соат 2-ларда лейтенант Спиридонов ичиб келиб, ҳаммани уйқудан уйғотди-да, оғзига келган шалоқ гаплар билан сўка бошлади. Сўнг тунги навбатчиликда турган Анварни бесабаб урди.

28 апрел. Тушликдан сўнг кинога бордик. Кейин «Строевой смотр»га тайёрлана бошладик. Анварнинг қўли ишииб кетди, кечаси билан ухлолмай чиқди.

29 апрел. Эрталаб 5.30 да турдик. «Строевой смотр» бўлиши кераклигига қарамай, совхозга ишга олиб кетишди. Яшик юкладик. Тушда казармага қайтдик. Анварнинг жароҳатланган қўлини операция қилишибди. Роса азоб тортибди. Бунинг устига, навбатчиликда туришган Зокир билан Қаҳрамонни лейтенант Мельников келиб, роса калтаклабди. Тунда, соат 12 да лейтенант Спиридонов келиб ҳаммани уйқудан

уйғотди. У ҳар хил бўлмағур гапларни айтиб, 1,5 соат атай ухлагани қўймади.

30 апрел. Эрталаб соат 5 да уйқудан уйғотишди. Ювиниб бўлгач, ошхонага бордик. Одатдагидек, бугун ҳам ўзбек болаларга нон, сариёғ тегмади. Лейтенант Спиридонов бизнинг столимизда ҳеч нарса йўқлигини кўргач, ўзимиздан қолган 4 бурда нонни «На, бараны», деб отиб юборди. Ҳақиқатни юзага чиқариш қанчалик қийин... Мен ҳақиқат тўла кўзани ёруғликка чиқариш учун қанчалик уринмай, бари бир, кўза ёруғлик юзини кўрмай, қўлимдан тушиб кетаверади. Худога қанча нола қилсам ҳам, бари бир, шундай бўлади, бўлаверади. Мен шу кунга довурутдек яшаб келдим. Қизиқ, нега танам ҳам итаникига ўхшамайди...

Нонуштадан сўнг бизни станцияга снаряд туширгани олиб кетишди.

1 май. Байрам кuni бўлгани учун тушгача дам олдик. Кечқурун наряд қабул қилдик.

2-май. Кун узоғи нарядда бўлдик. Ҳамма қийин иш яна ўзбек болаларининг бўйнига тушди.

3 май. Эрталаб бизни «Жиркомбинатга» ишга олиб кетишди.

4 май. Эрталабки нонуштада яна ўзбек болаларига нон, сариёғ тегмади. Яна ўзбек болалар нарядга қўйилди.

5 май. Тунги соат 2 да тревога бўлди. Урмонга ўт кетган экан. Ҳамма шу ёққа югурди.

12 май. Нарядга турдик. Гусейнов деган озарбайжонлик йигит офицер икки оғиз гапиргани учун қочиб кетди. Унга ҳеч ким ҳеч нарса демади. Агар унинг ўрнида ўзбеклардан бирортаси бўлганида бормиди, албатта, иши судга ошириларди.

17 май. Эрталабки нонушта пайтида руслар, озарбайжонлар нон ва сариёғ учун «жанг» бошлаб юборишди. Ўзбек болалар бу тўполонга аралашмади, ор қилишди.

22 май. Қоровулда турдик. Шу кун мен «Фан ва турмуш» жўрналининг 1991 йил 4-сонидан босилган «Амир Олимхон фожиаси», «Бухоро бошига тушган кулфатлар» ҳамда Мунаввар қорининг мақолаларини ўқиб чиқиб, шу нарсани англаб етдимки, рус офицерлари бизнинг миллатга нафақат ҳасад билан қарашаркан, балки қарши курашиб, эзиб, синдириб ташлашга уринишаётган экан.

23 май. Эрталаб уйқудан туриш жуда қийин кечди. Сержант Мельников ётган жойидан: «Рота подъём!» деб буйруқ берди. Биз ўрнимиздан туриб, ўртада сафландик. Мельников эса ҳамон ўрнидан қўзғалмай, «Отбой!» деди. Биз яна ўзимизни тўшакка урдик. Бир дам ўтгач, яна: «Рота подъём!» деган бақирини эшитилди. Ўрнимиздан ирғиб туриб, сафландик. Хуллас, бу ҳол беш-олти марта такрорлангач, болаларнинг жонига тегди, ҳеч ким сержантга итоат этмай қўйди. Шунда Мельников ўрнидан отилиб туриб, Едгоровга ташланди-да, аямай дўппослай бошлади. Албатта, биз ҳам қараб турмадик, Едгоровни ҳимоя қилдик. Шундан сўнг рота командири бизни концелярга қамаб, роса калтаклади. Ҳатто қаматмоқчи ҳам бўлди.

30 май. Эрталаб бизни олбордаги ахлатларни тозалатгани олиб бо-

ришди. Ҳарбий хизматга келиб мен шу нарсани тушуниб етдимки, 74 йил ичида ўзбек халқи энг паст даражага тушиб қолган миллатлардан бири экан. «Ўзбек болаларни жанговар қисмга оляпмиз», деб, бу ёққа олиб келишади-да, энг қора ишларга қўйишади. Офицерлар ҳам анойи эмас, агар грузин, арман ёки озарбайжонлик болаларга шундай ишларни буюришса, шу кунгёқ хизмат қилишдан бош тортишади. Ўзбекларга эса фарқи йўқ. Бизнинг миллатни бундай кулларча итоат қилишга ким, қачон ўргатган?!

2 июн.

**Оллоҳ деб билмагин қора булутни,
Фалакдан овозлар келганда ҳар чоғ,
Жимгина тинглагин, сақлагин сукут,
Сен худони кут.**

4 июн. Совхозга ишлагани бордик. Биз учун энг яхши кун бўлди. Чунки эркин ишладик, бир кун бўлса-да, »ркин нафас олдик.

6 июн. Дам олиш куну бўлди. Бизнинг офицерлар солдатни дам олганини кўргани кўзи йўқ. Уларга фақат солдатни ҳақоратлаш, эзиш бўлса бас. Шу кун ҳам уларнинг дастидан жонимиз ёлчиб дам олмадик.

9 июн. Мен доимо бир нарсадан ҳайрон қоламан. Нега бутун бошли ўзбек халқи қўйдёк итоаткор бўлиб қолган? Бошига тегирмон тоши юргизилса ҳам, нега миқ этишмайди? Мана, москвойлик Иванов ва Гдлян деган прокурорлар Ўзбекистонни шунча остин-устун қилиб ташлашди-ю, уларнинг мушугини ништ дейдиган биронта мард топилмади. Ота-боболаримизнинг номига доғ тушириб яшагандан кўра ўлганимиз яхши эмасми?

10 июн. Эрталаб майор Сальмин қутурган ҳайвондек бўкириб казармага кириб келди-да, олдидан чиққан солдатга «Арест» деб ўдағайлай бошлади. Шунинг касрида дўстим Ёдгоров 15 суткага қамалди.

Биз бу ердаги офицерларни ўзимизга душман деб биламиз. Лекин нима учун бизни қўл-оёғимизни боғлаб душман қўлига топшириб қўйишбди, шунга ҳайронмиз.

11 июн. Дўстим Ёдгоровни ўйласам юрагим ортга тортиб кетади. Майор Сальмин болаларни беайб қамагани етмагандек, ўзи гаупвахтага бориб жазоларди ҳам. Ёдгоровга жуда қийин бўлди. Қани энди унга озгина бўлса-да, ёрдам бера олсам.

19 июн. Бугунги куннинг энг катта воқеаси дўстим Ёдгоров муддатидан олдун гаупвахтадан қайтиб келди. Аммо лейтенант Васьнин Ёдгоровни кулиб юрганини кўриб, тагин Сальминга чақибди. Сальмин Ёдгоровни чақиртириб: «Нега кулиб юрибсан, яна у ёққа боргинг келяптими?» деб пўписа қилибди. Қизиқ, нима, кулишга ҳам ҳаққимиз йўқми?!

20 июн. Мен ҳарбий хизматга келганимдан сўнг ўзбек оилалари қанчалик камбағал эканини яна бир карра англаб етдим. Масалан, ротамиздаги 20 нафар болаларнинг бор-йўғи 4 таси армия хизматиғача пойтахтимиз Тошкентни кўрган. Қолганлар қишлоғидан ташқарига чиқмай ўсишган. Бунинг таъсири хизматда жуда билинар экан.

21 июн. Заводда ишладик. Шу кун дивизиямиздан қандайдир бола ўзини осиб қўйгани ҳақидаги хабарни эшитдик.

22 июн. Эрталаб лейтенант Васънин болаларни уйқудан уйғотди. У ҳали ҳеч гапнинг тайини йўқ қутурган итдек бизга ташланди. Ҳожатхонага ҳам боргани қўймай, ташқарига қувиб сола бошлади. Сержант Мельников ҳожатхонага кирган Бойназаровни тутиб олиб, роса тепкилади. Биз ажратгани борганимизда лейтенант Васънин уриб-сўкиб орқага қайтариб юборди. Ярим соатлардан кейин Бойназаров оғиз-бурни қонга тўлиб, қайтиб келди.

Тунда, соат 2—3 лар атрофида тревога бўлди. Штабнинг олдига югуриб борсак, лейтенант Васънин бир ҳамроҳи билан бизни кутиб турган экан. Уларнинг иккаласи ҳам ўлардек маст экан. Улар бизни ҳар хил шалоқ гаплар билан сўкиб, казармага қайтариб юборишди. Ярим тунда бизни эрмак қилишни кўнгиллари тусаб қолган экан.

24 июн. Мен бу ерда кўрган-кечирганларимдан шундай хулоса қилдимки, ўзбек йигитларининг жасур, қўрқмас қилиб тарбиялаш учун ҳар бир шаҳар ва қишлоқда мардлик мактаблари очилиши ва бу мактабларда сабоқ берадиган муаллимлар тайёрлаш лозим. Бу мактабларда ота-боболаримиздан мерос қолган барча қурол-аслаҳалардан қандай фойдаланиш ҳам ўргатилиши керак. Шундагина биз ўзбек йигитлари билан фахрланишимиз мумкин.

11 июл. Кун узоғи ёмғир ёғди. Хава анча совуқ. Кечқурун замполитимиз бизга «Ҳа, душманлар, қалайсизлар», деб кулди. Ҳа, бизнинг

уларга, уларнинг бизга душманлиги кундан-кун оидин бўлиб бораяпти.

14 июл. Кеча тунда офицерлар Исмоил билан Турғиёзни ухлаб ётган жойларидан турғизиб, роса калтаклашибди. Кейин қандай қилиб урганларини бир-бирларига айтиб, кулишибди.

Эртаси кун Исмоил билан Турғиёз бу ҳақда майор Абдусатторовга шикоят қилишди. Ўзбек халқи бекорга «Оқ ит, қора ит, ҳаммаси бир ит», деб айтмагин экан. Майор Абдусатторов ҳам офицерларнинг тарафини олибди.

18 июл. Паркда ишладик. Воқеа содир бўлмади. Кун исиб кетди. Энамдан хат олдим. Нигора расм юборибди.

8 август. Қани энди Ўзбекистоннинг ҳам миллий армияси бўлса. Йигитларимиз кетмон кўтариб умрларини далада ўтказгандан кўра, қўлларига қурол олиб ватанни ҳимоя қилишса. Ҳар бир оиладан етти-саккиз йеиетнинг «хизмат қиляпман» деб бегона юртда хор-зор бўлиб юрганини кўриб, одамнинг юраги куйиб кетади.

12 август. Махатма Ганди ҳикматлари:

Мен ўзга халқларга жабр-зулм ва бахтсизлик келтирадиган ватан-парварликни рад этаман.

* * *

Менинг фикримча, ёвузликка бўйсунмаслик ҳам худди яхши ишда иштирок этиш каби бир бурчдир.

* * *

Гарчи биз ўзимизга яқин кишиларни севмас эканмиз, ҳар қандай, хусусан, инқилобий ўзгаришлар ҳам бизни тузата олмайди.

* * *

13 август. Эрталаб поезд билан командировкага жўнаб кетдик.

19 август. Тревога бўлди. «Горбачёв касал бўл қолибди. Давлат тепасида ҳеч ким йўқ», деб айтишди. Шу куннинг ўзидаёқ командировкадан қайтдик.

20 август. Поезддан тушиб, қисмга келсак, 1-батальон тўли жанговар ҳолатда турган экан.

21 август. Мамлакатдаги алғов-далғов воқеалар бизнинг офицерларга яна қўл келди. Улар энди очикчасига ҳужумга ўтишди. «Ҳа, басмачлар», деб бизни истаган куйига сола бошлашди.

22 август. Биз бугун ҳам жанговар ҳолатда турдик.

30 август. Тушга довури ёғоч кесадиغان жойда ишладик. Шу ерда бир курсант йигит билан танишиб қолдим. У «бизга Ўзбекистондан анчагина болани офицерликка ўқишга юборишди. Энди Ўзбекистоннинг ҳам ўз миллий армияси бўлади», деди. Бу хушхабарни эшитиб, бошим осмонга етди.

5 сентябр. Телевизорда «Қора шоҳ» деган фильм қўйилди. Фильмда Ўрта Осиё халқлари ўғри, порахўр, қўрқоқ қилиб тасвирланган экан. Эҳ, ўрта осийлик киночилар! Нега ўз халқингизни бунча настега урасизлар?! Наҳотки, шунча юрт, халқнинг қадрини англаб етмаган бўлсангиз?!

4 декабр. Уртоқ Полковник! Айтинг, биз инсон эмасми, нега бизни худди итдек қийнашади. Ойлик маошимизни бермай, ўзлари ароқ олиб ичишади. Бизни уришади, сўкишади, ҳақорат қилишади. Етар шунча азоб торганимиз, ортиқ бу ерда хизмат қилмаймиз, ўз юрти-мизга қайтамыз.

26 декабр. Заводда ишладик. Кун очиқ бўлди. Мен эсимни таниганимдан буён бировга зиён етказмай, ўзим ҳам зиён кўрмай, иложи бўлса одамлардан четроқ юришига ҳаракат қилиб келдим. Дашту дала-ларда ёлғиз юрган кезларимда ўзимни жуда эркин ҳис этардим, кўн-лимни кўтариш учун қўшиқ айтардим. Аммо ўзимни қанчалик олиб қоч-май, бари бир ёвузлик қувиб етиб олди...

1992 йил январ. Собиқ СССР тарқаб кетгандан сўнг армияда ҳам парокандалик бошланди. Кўпгина миллат болалари, хусусан, украин, арманлар хизматни қолганини ўз юртларида давом эттириш учун қисми-миздан жўнаб кетишди. Биз ўзбек йигитлари ҳам дивизия командири олдига шундай талабни қўйдик. Дивизия командири бизнинг талабни тўғри қабул қилди. У: «Аввал ораларингиздан вакил бориб Ўзбекистон ҳукуматига сизларнинг талабларингизни етказсин. Агар ҳукуматингиз махсус қарор чиқариб, сизларни чақириб олса, марҳамат, кетаве-ринлар», деди.

Қисмимиздаги 200 нафар ўзбек болалари мени ва Норбек Ҳайи-товни Ўзбекистонга вакил сифатида жўнатишди.

Биз йўлда келаётиб йигитларимизнинг талаблари тез орада ўрга-нилиб, улар Ўзбекистонга қайтарилса керак, деб ўйлаган эдик. Аммо хато ўйлаганканмиз. Тошкентда ўтган 20 кун мобайнида биз кирмаган маҳкама, учрашмаган масъул раҳбар қолмади, ҳисоб. Бироқ, ҳеч қаердан аниқ жавоб ололмадик. Баъзи маҳкама раҳбарлари юшиоқ-қина қилиб: «Бу масала ҳозир ўрганиляпти, тез орада ҳал бўлиб қолса керак. Сизлар бориб хизматни давом эттираверинлар, бирор янгилик бўлса, ўзимиз хабар берамиз», дейишди. Баъзилар эса «Дизертир-лар!» деб таъна қилиб қувиб солди. Хуллас, тайин бир жавоб ололмай яна қисмга қайтиб кетяпмиз. Бизни зўр умидлар билан куза-тиб қолган 200 нафар ўзбек йигитларига бориб нима деб жавоб бера-миз, билмайман...

Асардан боблар

Асардан боблар

Аждодларимиз ва саклар

Аксарият манбаларда туркийзабон халқларнинг мелодий III-IV асрлардан мавжудлиги ҳақида маълумот йўқ, деб ҳисоблаб келинади. Чиндан ҳам шундайми?

Сўнгги бир аср мобайнида туркларнинг тарихи бир неча асрлар нарига сурилди: XIX аср тарихчилари турклар IX асрда пайдо бўлишган, дейишган. XX аср тарихчилари эса кўчманчиларнинг Буюк кўчиш давридаги исмларини тадқиқ этиб, хуннлар ҳам туркийзабон халқ бўлган, деган хулосага келишди.

Ёзма манбаларда сақланган маълумотлардан келиб чиқиб, юқорида номи зикр этилган халқнинг тили ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин. Унда халқ тили ва Сардорнинг номи бот-бот такрорланади.

Бироқ қабила ва элатларни турли муаллифлар турли номлар билан аташган. Яқин-яқингача ҳам қипчоқлардай фаол халқни ўрис солномачилари (XII аср) «половцы», византияликлар эса «куманлар» деб атаб ўтиришгач, қадимги юнон тарих-

чиларидан ўпкалашга не ҳожат? Фақат Русия, Византия ва Қофқоздаги воқеаларда иштирок этган сардорларнинг исмлари бир-бирига мос келишига қараб ҳам гап бир халқ хусусида бораётганини фаҳмлаш мумкин.

Фақат биргина манбада қайд этилган қабиланинг қайси миллатга тегишли эканини аниқлаш мушкул. Қабила номи унинг миллати билан уйқаш, деган тасодифга умид қилишга тўғри келади. (Тарихий номлар ва этнонимлар лугатини яратиш зарурияти аллақачон пишиб етилган).

Вақт биздан анчадан бери маълум ва машҳур маълумотларни қайтадан кўриб чиқиш ҳамда уларни эҳтиёткорлик билан тилшунослик илми доирасига олиб киришни талаб этмоқда. Қадимги Олд Осиё адабиёти айниқса қизиқши уйғотади кишида. Оддийгина далил, туркшунослик илми тақиқланган минтақадаги жўн бир кашфиёт ҳам тарихчиларнинг турклар наслнасабига нисбатан мутаассибларча мунобатини парчинлаб ташлашга қодирдир. Неча мартаб тадқиқ этилган («Жаннома» каби) обидаларни қайта кўздан кечирганда аввалги авлод китобхони пайқаманган маълумотларни топиш мумкин. Шундай мисол сифатида шоҳ Асархадон даврига оид Оссурия солномасидаги бир хабарга эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Давоми. Бошланиши «Ёшлик»нинг шу йил 1-2 сониди.

Мелоддан аввалги VII аср Оссурия солномаларида Шимоллий Хазар даштларидан Хазар денгизининг ғарбий соҳиллари (Дарбанд дараси орқали) бўйлаб ўтган кўчманчиларнинг босқини ҳақида баён қилинади. Ўзларини ишғулар (иш-куза, аш-гуза) деб атаган кўчманчиларни жангга сардор Испака бошлаб борган.

Оссурия давлати жанубий қўшнилари — Бобил, Сидон, Миср давлатлари устидан ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун муттасил урушларга бор кучини сарфлади. Мустабид ҳоқонли мамлакатнинг шарқий ҳудудларида яшовчи халқларнинг фаоллиги ошиши муносабати билан вазият янада мураккаблашди. Мелоддан аввалги VII асрнинг 70-чи йилларида Манн подшолиги билан баҳамжиҳат ҳаракат қилган Мидия ва бошқа қабилаларнинг кучли қўзғолони бўлиб ўтди. Оқибатда Оссуриянинг янги ва кучли душмани — Мидия салтанати ташкил топди.

Қўзғолончилар ишғуларни иттифоқчиликка даъват этишди. Улар ҳам, солномачилар таъбири билан айтганда, «довонлар ошиб арслонлар уяси»га бостириб киришди (мелоддан олдинги 673 йилда).

Қадимги ибронийларнинг «Иеремия» китобида тахминан 593 йилда (яъни, юқоридаги воқеалардан 80 йил ўтгач) Мидияга қарам бўлган давлатлар — Урарту ва Манналар қаторида «Ашкуз подшолиги» («Ашқеназ» кўриниши ҳам бор унинг) тилга олинади. Мазкур кўчманчи қабила Олд Осиёда шу қадар обрўга эга эдики, унинг номи (иброний ёзувларда) умумлаштирувчи атама ҳамда шахс номи сифатида ишлатилади.

Ишғулар форс тилида сузлашишган, деган мулоҳаза бор. Хўш, нимага асосланиб шундай дейишган? Испака исми билан

Мидия тилининг «спака» — «сабака» — «сак» сўзлари ўртасидаги таиққи ўхшашликка асосланиб!

Ҳозирча бу этнонимни форс тили луғатлари ёрдамида изоҳлаб бўлмаяпти. Шунга қарамай, деярли асоссиз бу фараз замонлар ўтиши билан жўн бир ҳақиқатга айланган: «Ишғулар форсий қабилалардан бири ҳисобланади».

Сак

Агар «испака» ишғулар тилида «сак», яъни «ит» маъносини билдирса, демак, қачонлардир қабила сардорларини САК деб аташ урф бўлган. Форсийлар тарихи, афсоналари ва маслаклари туркларникига нисбатан тўлароқ ўрганилган. Лекин манбалар юқорида зикр этилган урф хусусида лом-ним дейишмайди. Сомийлар ҳам, ҳиндий-овруполиклар ҳам, уерофинлар ҳам итга сиғинишмаган. Бироқ бурунги кўчманчи турклар яқин-яқингача ҳам бу жониворларни илоҳий деб билганлар, афсоналарида ўз келиб чиқишларини уларга олиб бориб боғлаганлар; халқни идора қилган улуғ ҳукмдорлар ўз исм-шарифларига оталарининг исми қолиб Сак — унвон номини қўшиб олганлар. Бу анъана чорва давридан ҳам бурун — овчилик давридан буён мавжуд, деб айтиш мумкин. Ит овчининг ягона содиқ ёрдамчиси. Демак, қабила фаровонлиги ҳам унга боғлиқ. Ит — қабила аъзоларининг зийрак ва содиқ хизматкори ҳамда сардори. У инсонга насиб этмаган хислатларга эга: ҳид билади, из бўйлаб одамни эргаштириб бора олади. Бу ва шу каби бошқа нодир хислатлар итни улуғ жонзотлар сафига қўшади. Деҳқонлар қўйига ва унинг ердаги вакиллари — гўнқўнғиз, маймун ҳамда шоҳдор жониворларга топинишгани каби, овчилар боқувчилари

саналмиш итларга сиғинишган.

Шажарага оид афсоналар Ит-ни (кейинчалик эса бўрини) туркларнинг аждоди даражасига кўтаради. Масалан, қирғизлар қазларини малика ва унинг қирқ кизини — қирққиз мойил бўлган Қизил този (қизил тайлоқ) авлодлари деб билишади. Бошқа бир қирғиз афсонасига кўра, ўша малика ва унинг қирқ кизини Иссиқкўл бўйида оқ кўпикдан тотиниб ҳомиладор бўлиб қолишган эмиш. Бу афсона ҳам Ит билан боғлиққа ўхшайди. Қирғизча оқ кўпик — оқ кўп(п)ак дегани. Тобўл тоторлари эртакларидаги аждодқахрамоннинг номи ҳам Аккобек (Оқ кўппак)дир. Оқ нўғойлар ҳам оқ кўппакни ўз аждоди деб билишади. Ўғуз-қарлуқ шеваларида «кўп(п)ак» (кўпек, кўпняк) — ит, кучук деган маънони билдиради. Кўпек турк қабилалари орасида кенг тарқалган сўздир; оқ нўғойларда «акопек» (оқ кўппак) деган уруғ ҳам бор. Нўғой — мўғулча ит дегани (Гордлевский В. А. «Что значит «Босый волк?»). Бироқ, В. А. Гордлевский «Оқ нўғой» этноними «ақ кўпек» бирикмасининг айнан таржимаси эканини кўрсатиб ўтирмайди. Бу сўз Кичик Осиеда ҳам учрайди: Рум салжуқийлари вазири Саиддин Кўпек бўлган. XV асрда Туркияда туркманлар сардори Кёпьяк донг таратган. Ва'ниҳоят, 1184 йили киевлик Святославдан энгилган қипчоқ хони ҳам «Кўпьяк» эди. Бу ҳақда «Игор жангномаси»да маълумот бор... Ит-аждодни муқаддас билиш удуми узоқ вақт сақланиб келинган. Агар бошқирд оиласида туғилган болалар кетма-кет нобуд бўлаверса, тирик қолсин учун уни онаси кўкрагидан узиб, итга эмдиришган (Филоненко С. «Башкиры»).

Хуннлар Атилланинг итдан бино бўлгани ҳақидаги афсонани Оврупога олиб келишган. Афсоналарнинг можорча баёни ита-

лянларга ҳам маълум бўлган. А. Н. Веселовский (История романа и повести. Выпуск 2, славяно-романский отдел, СПб, 1888, стр. 307, 315) келтирган италян ривоятига кўра, қизини Византия тахти ворисига узатишни ўйлаб юрган можор қиролли уни тўйгача ойдек, жамолига ҳеч нарса хавф солмасин деб минорага қамаб қўяди. Ва кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлади: қиролнинг қизи ўзи билан бирга минорага қамалган итдан ҳомиладор бўлиб, Атиллани туғади. Яна шундай маълумот ҳам мавжудки, италян икона чизувчилари хуннлар сардорининг қулоқларини итшикига ўхшатиб чизишган. А. Н. Веселовскийнинг сўзларига кўра эса, италян зоҳидлари «дастлаб аҳамиятсиз ёки у қадар эътиборга молик эмас деб қаралган нарсани байроқ қилиб кўтаришди». Вақт ўтиши билан ит ҳақидаги тасаввурлар ўзгариб борди, кўпгина қабилаларда унинг ўрнини бўри эгаллай бошлади.

О. Иакинф уйғур хонлиги асосчисининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятни қайта ҳикоя қилади: хун ҳукмдори уч йил ўз қизини минорага қамаб қўяди; у ерга кирган бўридан қиз ҳомиладор бўлади (О. Иакинф (Бичурин). Собрание сведений о народах Средней Азии).

Хитой солномалари қадимги турклар (тюку) байроғида бўри калласи тасвири бўлган, деб хабар беради. Бу байроқни овруполиклар кўрган бўлиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Ҳарқалай, итбошлилар ҳақидаги ривоятлар аниқ тарихий далиллар асосида тўқилган. Худди юнонлар кентавр тимсолини от устида томоша кўрсатаётган одамдан олишганидек.

Кончак (унвон номи)ни туркча қансиқ — қанжиқ асосида изоҳлашни илк марта рус шарқшуноси И. Н. Березин таклиф этган. Кончак антропоними Фарбий турк ҳудудларида машҳур

бўлган. Унинг «Канишка» (кушонлар шоҳи «Канишка» (мел. III аср.)нинг ном-унвони билан солиштириб кўринг), «Каниш» шакллари ҳам учрайди. Қозоқ тилида — Қаныш. Бу отнинг илк шакллари: 1. қаниш — айртқич (айнан: «қон ич»); 2. қанишкан — айртқич (айнан: «қон ичган»). Биринчи шакл қадимийроқдир. Бу тил тарихида бирламчи феъл (буйруқ майли) бир вақтнинг ўзида от сўз туркуми ўрнида ҳам келган даврни эъс эттиради. Иккинчи шакл эса кўпроқ ҳозирги замон сарфу наҳви анъаналарида мос келади. Умумтуркий «қансиқ» (яъни, «қонга беланган» дегани) ит ва бўри қабиласининг ургонисига нисбатан ишлатилган. Қанис (қаниш) — «айртқич» қадимий шаклининг лотинча «қанис» — ит атамаси билан ўхшашлиги тасо-дифий бўлса керак.

Балки Ит ва Бўри тарихи бизга туркча-мўғулча «кан» (хон, қоон, қоғон) ва славянча қанис (кнес, кнась, князь) унвонларининг қандай пайдо бўлганини ҳам тушунтириб берар?

Туркий тиллардаги мураккаб сўзларнинг унлилари ҳаммиса бир-бири билан уйғунлашиб келавермайди. Қозоқча из-басар, из-боқар антропонимларини солиштириб кўрайлик. Биринчи бўғиндаги унли жаранели бўлса, иккинчи ва учинчи бўғинлардаги унли жарангсиздир. Бироқ талаффузи жиҳатидан икки хил бўлган сўзларнинг бир-бирига қўйилуви уларнинг ўзаро тенглашишига олиб келади. Ҳаммиса ҳам кейинги бўғинлар биринчисига мослашиб келавермайди: қан-шдан жарангсиз унлили Қанъи, Қаныш (унвон номи) сўзлари ясалган. Бошқа мисол: ис-бақ — «изқувар ит» унлили бирикма славянларга «съ-бак(а)», бўлиб ўтган, «съ-бак» сўзи эса кебак (кобак, кобек) сўзининг ўтмишдоши сифатида қабул қилинган ва к...

ундошларининг ўрим алмашуви оқибатида қозоқча тобет сўзи келиб чиққан. из-бақ сўзининг шевача кўринишидан избак (ўз-бак) унвон номи пайдо бўлади. Бу Олтин Ўрда хонининг исми-дир. XV асрда «ўзбек» сўзи халқ номига айланади. Мен Нўғой, Бароқ (кучли қўриқчи ит), Ўзбек, Қобяк, Қончак сўзларини ўзига хос маънодошлар дегим келади. Канишка (мел. III аср), Испака (мел. ав. VII аср) исмларини ҳам шу гуруҳга қўйишмоқчиман.

Испака

1. Итнинг ўғузча-қарлуқча кобак (копак, кепек, кобек, кобок ва б.) деган қадимги асосий кўриниши қипчоқ шеваларида айни кунларгача асл ҳолда сақланиб қолган. Ов итлари номларининг бир неча кўринишлари мавжуд:

а) ис-пак (из-бак) — «из (хид)ни ол»;

б) ис-пас (из-бас) — «из (хид)дан бор».

Анча кейинги мураккаблашган кўринишлари:

а) из-пакан (из-баккан) из-хид олган;

б) ис-пасар (из-басар) — «из(хид) босар». Славянлар ва қадимги форсийлар ис-пак (из-бақ) илк структурасини ўзлаштирганлар. Ҳиндий овруполиклар ўзлаштириш вақтида бўғин тузилишини ўз тиллари қонуниятларига мослаганлар, чунки сўз бошидаги унли уларнинг тил қонуниятларига тўғри келмайди, шунингдек, сўз охирига яна битта унли қўйилади ёки сўнги ундош товуш тушиб қолади.

Форсийлар ис-пак (ёпиқ бўғинли сўз)ни ўзлаштиришган. «Авасто»да очик бўғинли «спаа» сўзи учрайди. Мидия тилида сўз бошидаги унлини тушириб қолдириш билан чекланишган «спаа». Славянлар сўнги

бўгинни бошқача очишган: ис-бак) съ-бак) събака. Сўз охирига унли товуш қўшилган. Ҳиндий-оврупо (мидия, авасто ва бир неча славян) тилларида бу сўз кам тарқалган; шунинг учун ҳам унинг ҳиндий-оврупо тилларидан келиб чиққанлигини тахмин қилиш хато бўлур эди. Фасмер ва Трубачёвлар уни ўзлаштирама сўз деб ҳисоблашди, бироқ қайси тилдан ўзлаштирилган? Трубачёв бу славян сўзига туркча отасўз топади: «кобьяк». Форсийдаги мисоллар эса «отасиз» қолган. Бироқ кобьяк — собаканинг тўғридан-тўғри мазкур тилга ўтганини исботлаб бўлмайди.

2. Оссурия солномачилари «Испака» исмини «Ис-пак» (isprak, istak исмлари бошқирд, қорачой ва қорақалпоқларда учрайди) ёки «Ис-паккан» (Ис-пакан) деб ёзган бўлишлари ҳам мумкин. Оссурияликлар сўз бошидаги унлини тушириб қолдиришмайди, чунки у бўғиз товушига айланади, қадимги сомиё тилида эса ҳеч бир унли аниқ талаффуз қилинмаган. Сўз охиридаги унли ўзлаштирама сўзлардан камдан-кам ҳолларда тушиб қолади.

Ишғузлар

Оссурия солномачилари жасур ва ваҳший Испака сардорлик қилган кўчманчи халқнинг асл номини тўғри ёзиб қолдиришган. Оссурия солномаларининг ана шу жиҳатига эътибор бериш керак. Буюк иш-оғуз (ич-ўғуз) этноними ўғуз эпоси бўлмиш «Дада Кўрқут» шарофати билан бизнинг кунларимизгача етиб келган.

Достонда айтилишича, ўғузларнинг йигирма тўрт уруғи икки гуруҳга — иш-оғуз (ич-ўғуз) — «ички қабила» ва таш-оғуз (таш-ўғуз) — «ташқи қабила»га бўлинган экан. Достонлардан бири «Иш-ўғузларга қарши қўзғолган таш-ўғузлар

ҳақида қўшиқ» деб аталади. (Иш-ўғуз сўзининг мазмуни бошқирдларнинг қозоқча номи иштег — «ички уруғ» ҳамда сибир тоторларининг «остяги» сўзида сақланиб қолган.) «У» унлиси сомиё тилига ўтиши билан йўқолиб кетган. Масалан, арабларда «ўғуз» «ғуз»га айланган. Маҳмуд Қошғарий харитасида «ўғузлар мамлақати» бирикмаси «биллядиал-ғузийя» тариқасида ёзилган.

Турк этнонимларининг яшовчанлиги ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. «Уйсун», «қангли», «дулат» қабилалари мелодий III асрнинг мўғтабар манбаларида қаламга олинади. Уларнинг тарихий ватанлари Еттисувдир. Ёдгорликлар минг йиллардирки бу қабилалар ҳақида лом-мим демайди. Номлари қадим манбаларда қайд этилмаган бўлса-да, улар яшаб, номлари тилдан-тилга кўчиб келган. Ким билади дейсиз, уйсун, қангли, дулатлар солномачилар назарига тушмай, мел. III асрга ҳам қадар неча асрлар умргузаронлик қилишган? Агар III асрда Хитой сайёҳлари тасодифан уларни тилга олишмаганида мазкур қабилаларнинг илмий таржимаи ҳоли бундан ҳам қисқа бўлиши турган гап эди. Ўғуз номи мелодий VII асрга оид Урхун-Энасой обидаларида ҳам учрайди.

Шоҳ Ассархадон давридаги Оссурия солномалари мелоддан аввалги VII асрда ҳам «Иш-ғуз» турк этноними, «Ис-пак» унвони ҳамда сардорларни «Сак» деб аташ анъанаси мавжуд бўлганини тасдиқловчи энг қадимий ҳужжатдир.

Шундай қилиб, «Испака» — «Спака» ўртасидаги дарғумон ўхшашлик мелоддан аввалги VII асрда яшаган ишғузларни форсий қабила деб ҳисоблаш учун етарли эмас деб ҳисоблайман. Мидияликларнинг ўзлари мазкур атамани ўзлаштириб олган бўлишлари керак.

...Хар бир ўғуз достони қуйидаги сўзлар билан тугайди: «Бобом Қўрқут келиб, шўх-шўх куйлар чалиб, эрларнинг бошидан кечирганини бир-бир сўзлаб берди. «Дунё меники, деган жангчилар қани? Улим эрларни ўғирлади, ер яширди. Бу ўткинчи дунё кимлардан қолмаган. Уғлим, сени бир дуо қиламан. Илоё, уруғингнинг серсоя ва адл дарахтини кесмасинлар; қадрдон чипор тоғларинг нурамасин, мангу оқар дарёларинг қуримасин, сенинг тангри ато этган орзу-умидларинг илоё завол топмасин...»

Балки иш-ўғузлар бахшисининг бу дуоларини Оссуриянинг зайтунзорларидаги сардор Испакан ҳам эшитгандир?..

Фахриёр таржимаси.

Ури Геллер

Жумбоғи

*Давоми. Бошланиши ўтган сон-
ди.*

Мен чиндан ҳам унинг хақида ёзишга қизиқаётганимни билиш учун телепат бўлиши шарт эмас эди. Адабий доираларга бош суқиб юрадиганлардан у ўзининг 1975 йилда чоп этилган «Менинг ҳаётим» автобиографик китоби давомини ёзиш устида ишлаётганлигини эшитгандим.

«Балки биз бирга ишлармиз», — деб қолди у.

Қисқагина муҳокамадан сўнг бу китобни қандай ёзишимиз ҳақида бир қарорга келдик: у матнни ўз сўзлари билан диктофонга айтиб туради, мен эса мусохабачи ва муҳаррир вазифасини бажараман. Кейин у таҳрир қилинган матнни ўқиб чиқади, зарурий тузатишларни киритади. Мен алоҳида боб ёзиб, унда Ури воқеасини руҳият борасидаги энг янги тадқиқотлар билан боғлашга ҳаракат қиламан. Бундан ташқари унинг ўзи ҳолисона жавоб бериши қийин бўлган саволларга, масалан: «У чиндан ҳам мавжудми? Нега кўпчилик уни мавжуд эмас, деб ўйлайди?» деган муаммоларга жавоб топишга уриниб кўраман. Ва ниҳоят, «Буларнинг ҳаммасини

қандай изоҳлаш керак?» деган саволга ҳам жавоб топсам керак, деган умидда эдим.

Албатта, унинг телепатик қобилияти чиндан ҳам борлигига ишонч ҳосил қилганимдан кейингина сўнги саволга жавоб топишга уринсам бўларди. Ҳамкорлигимизнинг бошидаёқ биринчи учрашувимиздан кейин у чиндан ҳам шундай қобилиятга эгами ёки йўқми эканлиги борасида бир фикрга келмаганимни унга билдириб қўйдим. Шу муносабат билан у бирга ишлашга таклиф этиб, менга жуда катта ишонч билдираётганлигини ҳис этиб турардим. Қолаверса, айрим хатоларни тузатишига қарши бўлмасам-да, фикрларимни тафтиш қилишига йўл қўймаслигимни унга билдирган эдим.

«Факатгина қошиқларни букиш ва масофадан туриб фикрларни ўқиш намойиши асосида катъий фикрга кела олмайман, — дедим унга, — сен ҳақингда кўпроқ нарса билишни истайман. Рақибларинг ҳам, тарафдорларинг ҳам сен ҳақда нима ёзганларини бошдан-оёқ ўқиб чиқмоқчиман. Шундан кейин бир хулоса чиқаришим мумкин бўлади.

Хар ҳолда, мен шунга умид қил-
япман».

Агар бу йигит оддий кўзбой-
лоқчи бўлса, деб ўйладим ўзим-
ча, у шу заҳотиёқ мени уйдан
қувиб юбориши керак.

«Майли, мен розиман», — де-
ди у ўйлаб ўтирмай. Бу гапдан
кейин ўзимнинг кўп сўзларимни
қайтиб олишим зарур эди. Ури
ўзининг ётоқхоналаридан бирини
менга кўрсатди. Хона шифтига-
ча хар хил қутилар ва яшиқлар
билан тўлдириб ташланган эди.
Бу ерда рўзномалар, ойномалар,
китоблар, аудио ва видео кас-
сеталар, фильмлар солинган қу-
тичалар ва яна алламбалолар
бор эди. Буларнинг ҳаммасини
ўрганиб чиқиш учун камида бир
йил керак, деб ўйладим ваҳима
билан.

«Қолганлари яна контейнерда
келади», — деди Ури хотиржам-
гина.

Ури Геллернинг мукамал
биографиясини ёзиш вақти хали
келгани йўқ, деган қарорга кел-
дим. Хўш, у қачон келади? Яна
тахминан 20 ёки 30 йилдан кейин
унинг таржimai ҳолини ёзиш уч-
ун ёзувчилар, тадқиқотчилар гу-
руҳи ва бир неча йиллик жид-
дий меҳнат талаб этилади. Аммо
у вақтга бориб барча маълумотлар
Лондон кутубхонасидаги
Гарри Прайс мажмуаси сингари
алоҳида жойда сақланадиган бў-
лади. Ҳозирнинг ўзидаёқ жам-
ланган маълумотлар жуда кат-
та жойни эгаллайди. Ахир Ури
хали қирққа ҳам киргани йўқ.

У 1946 йилнинг 20 декабри-
да Тел-Авив шаҳрида туғилди.
Унинг ота-онаси ватанни ташлаб,
иккинчи жаҳон уруши арафасида
Венгрияга кўчиб ўтишга мажбур
бўлишади. Урушда Урининг ота-
си Исҳоқ Геллер саккизинчи
армиянинг яхудий бригадасида
хизмат қилади. Урининг ғалати
қобилияти болалигидаёқ намоён
бўлган эди. Онасининг хотирла-
шича, Ури тўрт ёшида эканлиги-
да ошхона қошиқлари унинг кў-
лида букилиб ва синиб кета бош-

лайди. Баъзи пайтларда Ури
унинг фикрларини олдиндан би-
либ олаётганлигини хис этади.

Ури Тел-Авивда мактабни би-
тириб, Никосия (Қипр)даги Тер-
ра Санта коллежига ўқишга ки-
ради. Онаси билан отаси ажра-
лишган ва ўғай ота билан шу ша-
ҳарга кўчиб келишган эди. Олти
йил ўша ерда ўқиб, ўн етти ёш-
га тўлганида Исроилга қайтиб
келади. Исроил армиясида ҳар-
бий хизматни парашютчи қисм-
ларда ўтайди, 1967 йилги Олти
кунлик урушда қатнашиб, яра-
ланади. Шундан кейин ёшлар ла-
герида йўриқчи бўлиб ишлайди.
Бу ерда Шипи Штранг билан
танишади. Бу ишбилармон
йигитлар Урининг телепатик қув-
ватини 1969 йилда Тел-Авивда-
ги мактаб залида омма кўз ўнги-
да намойиш этадилар. Кейинча-
лик Шипи Штранг Ури Геллер
учун маслаҳатчи, менежер, су-
ғурта агенти ва бошқа вазифа-
ларини бажаради.

Бир йилдан сал кўпроқ вақт
ўтгач, Геллер мамлакатдаги энг
машҳур кишилардан бирига
айланади. У ҳатто ўша пайт-
даги бош миностр Голда Меир-
дан тавсияномага ўхшаш хат
хам олади. Журналистлар бир
сафар Голда Меирдан Исроил-
нинг келажаги ҳақида сўраган-
ларида «Билмайман. Ури Гел-
лердан сўраб кўринглар», деб
жавоб беради.

Омма хузурига чиқа бошлаган
дақиқадан у ҳақда бир-бирига
зид фикрлар айтилади. 1970 йил-
нинг 20 октябрида «Хаолам
Хазе» оммавий ҳафталиги ўзи-
нинг биринчи саҳифасида унинг
суратини чоп этиб, тагида кат-
та ҳарфлар билан «Ури Геллер—
фирибгар» деган ёзув эълон қил-
ди.

1971 йилнинг августида Ури
сингари ниҳоятда зиддиятли бир
тадқиқотчи унинг телепатик таж-
рибалари ҳақида эшитиб, Ис-
роилга келди. Бу ҳақда у ўз
дўсти, марҳум Исҳоқ Бентов
(1979 йилда Чикагода авиация

фалокатида ҳалок бўлган)дан эшитганди. Бу тадқиқотчининг номи доктор Андриа Пухарич эди. У медицина соҳасида жуда кўп илмий изланишлар олиб борган, кашфиётлар қилган, жумладан, қулоғи оғир кишилар учун жажжи аппаратлар яратиш устида изланаётган эди. Бундан ташқари у ғайриоддий қобилиятга эга бўлган кишиларни, жумладан, Эйлин Гарриет, Гарри Стоун ва Питер Хуркос, бразилиялик Ариго сингари фолбинлар ва башоратчиларни ўрганиш билан шуғулланарди.

У ўзининг «Ури» (1974) номли китобида Исроилда кўрганларидан ниҳоятда ҳайратга тушганлиги, бир пайтлар «Аполлон-14» кемасида ойга парвоз қилган астронавт Эдгар Митчел билан биргаликда Геллернинг АҚШга сафарини уюштирганлиги ва АҚШ ҳамда Европа лабораторияларида бир катор тадқиқотлар ўтказганлигини ёзади.

Энг синчковлик билан ўтказилган тадқиқотлар Калифорниядаги Станфорд тадқиқот институтида бўлди. Бу ерда лазерчи физиклар доктор Харолд Путхофф ва Рассел Тарг 1972 йилнинг охирида олти ҳафта давомида текшириш ўтказишди. 1973 йилнинг августида саккиз кун давомида яна ана шундай тадқиқотлар қилинди. Уларнинг баъзилари «Ури Геллер тажрибалари» деб номланган фильмга киритилган ва кейинчалик «Нэйче» етакчи илмий жўрналида чоп этилган эди. Бу тажрибаларнинг батафсил оммабоп баёнини Путхофф ва Таргнинг «Онгни англаш» (1977) ва Жан Вильгельмнинг «Супермен (мўъжизали одам)ни излаб» (1976) китобларида ўқиш мумкин. Иккала китобда ҳам ўша тажрибалар борасида тарқалган зиддиятли миш-мишлар ҳақида қизиқарли маълумотлар мавжуд. Бундай миш-мишлар ўн икки йил ўтган-

дан кейин ҳам давом этмоқда. Ўша 1972 йилда Огайо штатидаги Кент дорилфунуни руҳиёт бўлимининг раҳбари, марҳум доктор Уилбор Франклин Геллернинг металлари букиш қобилиятини илк бор тадқиқ қилди. 1973 йилнинг октябрида бу тадқиқотлар Мэриленддаги харбий деигиз кучларининг курукликдаги қўшинлари Марказида руҳиёт бўйича харбий тадқиқотчи Элдон Берд томонидан давом эттирилди. Бу тажрибалар охиригача етказилмаган бўлса-да, ижобий фикр билдирилган Берд ҳисоботи жамоатчилик эътиборига ҳавола этилди. У мудофаа министрига маъқуллаши билан чоп этилган шу хилдаги илк ҳужжат эди. Кейинчалик Берд телепатик йўл билан металлари букишни ўзи ҳам ўрганиб олди ва бошқаларга ҳам ўргатди.

1974 йилнинг катта қисмини Геллер тажриба остидаги куён сингари лабораторияларда ўтказди. Уни текширган кишилар (уларнинг ҳаммаси тадқиқот натижалари тўғрисида ижобий хулоса беришган) орасида қуйидаги олимлар бор эди: Фарбий Кентукки дорилфунуни руҳиёт профессор, доктор Томас П. Кухилл; Торонто дорилфунуни риёзиёт факультетининг декани, профессор А. Р. Г. Оуэн; Лондон дорилфунуни Биркбек коллежи руҳиёт факультети декани, профессор Жон Б. Хастед; Лондондаги Киролик коллежи профессори Жон Г. Тейлор, у кейинчалик ўзининг ижобий хулосаларидан қайтди; Калифорния штатидаги Лоуренс Ливермор лабораториясидаги руҳиёт соҳаси тадқиқотчиси Рональд С. Хоук.

1974 йилнинг июл ва августида Геллер Жанубий Африка бўйлаб сафарда бўлди. Сафар давомида омма ҳузурда кўплаб чиқишлар қилди ва тўрт марта радио орқали сўзлади. Иоханнесбургдаги бош госпиталнинг

бош рентгенологи доктор Е. Алан Прайс Геллер мўъжизасини текшириб кўрди. Тажриба давомида Ури одамларнинг уйида рўй берган турли хил ғайриоддий воқеаларнинг сабабчиси бўлиб чиқди. Жами 137 та гувоҳликни умумлаштирган доктор Прайс жуда катта ҳисобот ёзди. Унда Ури Геллер мўъжизаси чиндан ҳам мавжуд деган хулосага келди.

1974-75 йилларда Геллерни тўртта кўзбойлоқчи ҳам синовдан ўтказди. Улар ҳам Урининг телепатик қобилияти чиндан ҳам мавжудлигига ишонч ҳосил қилишди.

Юқорида тилга олинган барча тадқиқотлар бир муддат «Ньюсуик» журналининг илмий шарҳчиси бўлган, уш. дарслик ва бир неча оммабоп китоблар муаллифи, Колумбия университетининг юксак малакали руҳиётчиси Чарльз Панати таҳрири остида эълон қилинган «Ури Геллер ҳақидаги хужжатлар»да чоп этилган.

Ана шу давр ичида «Геллер мўъжизаси» бутун дунёда машҳур бўлиб кетди. Бу Урининг 1972 йилда ГФРга қилган сафаридан бошланди. Уша сафар давомида у фикр кучи билан универмагдаги эскалаторни тўхта-тиб қўйганлиги ҳақида гаплар тарқалди. Унинг анъанавий репертуарига оид ўнлаб мисоллар: пичоқларни букиб юбориш, бузилган соатларни юрғизиш, суратларни фикр орқали узатиш ҳақида ҳам ҳайрат билан гапиришарди.

1973 йилнинг нўябрида Ури Би-Би-Сининг радио ва телевизион дастурларида иштирок этгач, Англияда ҳам худди шундай ҳол рўй берди. Ун йил муқаддам «Битлз» борасида қандай шов-шувлар кўтарилган бўлса, Геллер ҳақида ҳам шундай бўлди. Битломания ўрнига Геллер-мания келди.

ПЕЛЕ

ФУТБОЛ
МЕНИНГ
ХАЁЛИМ

Давоми келгуси сонда.

Учинчи боб*

Шундай қилиб, руслар билан булган учрашувдан сўнг ниҳоят ўз ўйинидан қониқиш ҳосил қилдим. Шифтга термулганча кўрган-кечирганим хусусида ўйлай бошладим.

Жаҳон биринчилигига жўнаш арафасида мен жароҳатланган, терма жамоага киришдан умидимни узган эдим. Шветсияга жўнайдиган жамоага йигирма иккита футболчи киритилиши керак эди. Жароҳатланган футболчининг жамоага киритилиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аммо терма жамоа шифокори Хилтон Гослинг ва массажчи Марио Америко жароҳатим тезда битиб, жамоа учун зарур ўйинчига айланишимга ишонишарди.

Мени Бразилия терма жамоасига номзод сифатида синаб кўришган қунни яхши эслайман. Ўйлайманки, бундай воқеани ҳар қандай футболчи ҳам умр бўйи унутмайди.

Мен шунгача миллий терма жамоа таркибида Бразилияда ва Аргентина жамоалари ўртасида ўтган анъанавий учрашувда қатнашган эдим. Биз биринчи ўйинни 2:1 ҳисобида ютқаздик, иккинчи ўйинда эса 2:1 ҳисобида ғолиб чиқдик. Иккала ўйинда ҳам дарбозага биттадан тўп киритдим.

Бу пайтга келиб мен «Сантос»нинг асосий таркибида бир мавсум ўйнаб қўйгандим. Мен марказий ҳужумчи эдим, ҳужумда Дел Веккио иккимиз алмашиб ўйнардик. Мамлакат биринчилигининг барча ўйинларида қатнашсам-да, ўттиз иккита тўп киритиб, Сан Паулу штати футболчилари орасида биринчи ўринни олдим. Шунга қарамай, жаҳон биринчилигига тайёрланаётган

терма жамоа таркибига киритишларига ишончим йўқ эди. Устига устак, мен эндигина ўн олти ёшга тўлгандим. Бразилияда эса масъулятли дамда ўзини йўқотмайдиган, тажрибали ва кучли ўйинчилар бисёр.

Ўша, бир умр ёдимда қолган кунда Бауруга — ота-онамининг олдида келган эдим. Улар Сан Паулу ва Рио де Жанейро эшиттиришларини қабул қиладиган радиоприёмник сотиб олишган экан. Туйқус спорт янгилликлари бериб қолишди. Футбол бўйича терма жамоага номзодлар рўйхати ўқила бошланди. Мен ўрнимдан туриб радиога кулоқ тутдим. Ҳаяжондан вужудимга титроқ кирди.

Лотин Америкоси дикторлари жуда кизик-да. Футбол ҳақида дабдаба билан сўзлашади. Футболчининг исм-шарифида «р» ҳарфи учраса, бир минутга чўзмай қўйишмайди.

— ...Кастилё... Жилмар-р-р-р-р... Жалма Сантос... Матсола... Пеле...

Мен диктор гапини тугатмай ўзимни оромкурсига ташладим. Балки хато эшитгандирман? Йўқ, рўйхат иккинчи бор ўқилганда ҳам номим тилга олинди. Шу пайт онам кириб келди.

— Дико, сенга нима бўлди? Тобинг қочдимми?— деди юзимга хайрон тикилиб.

— Ойи, мени терма жамоага олишибди.

Онам ҳеч нарсани тушунмади. У анграйиб турарди.

— Ойи, нима, тушунмадингми? Мени терма жамоага олишибди ахир!..

Номзодларнинг бари мамлакатдаги энг зўр футболчилар эди. Аммо уларнинг қай бири жамоа таркибида қолишини бош тренер Висенте Феоле ҳал этарди.

Бир неча ойлик машқлардан сўнг бу масалани ҳал этадиган вақт келди. Ҳаммининг асаби тараб. Ҳатто аввалги биринчиликларда қатнашган тажрибали футболчиларнинг ҳам.

*Давоми. Бошланиши жўрналнинг шу йил 3-4-сонига.

Терма жамоа бошлиғи Пауло Мачадо де Карвалё барчани бир хонага йиғиб, узундан узоқ мактову кутловлардан сўнг, ниҳоят, жамоага қабул қилинмаганлар рўйхатини ўқиди. Улар орасида менинг номим йўқ эди. Балки жамоада қолганларнинг рўйхати ўқилгандир, деб иккиланиб ҳам қолдим. Терма жамоага қабул қилинганимга ишонч ҳосил этгач, елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди.

Қабул қилинмаганларнинг аксарияти кўз ёшини тўхтата олмасди. Улар орасида уста хужумчи Луизинё ҳам бор эди. Буни кўриб Пауло билан Феоланинг ҳам кўнгли бузилиб кетди. Улар ортларига ўгирилиб, тез юриб хонадан чиқишди. Худди мотам тутаётгандек биз ҳам жимгина уларнинг ортидан эргашидик. Жамоага қабул қилинмаганлар эса автобусга чиқишди.

Сан Паулуликлар Луизинёни терма жамоага қабул қилишмаганидан каттиқ ўксишди. Норозлиқ авжига минди. Оврупога жўнаб кетишимиздан олдин бу ерда ўртоклик учрашуви ўтказилди: терма жамоа маҳаллий «Коринтиан»га қарши майдонга тушди. Луизинёда терма жамоа мутасаддилари унга нисбатан ноҳақ иш тутишганини исботлаш имконияти туғилди.

Бу ўйин жуда яхши эсимда. Чунки у менинг футболчи сифатидаги фаолиятимга сал бўлмаса нуқта қўяёзган. Ўйин Сан Паулудаги «Показэмбу» стадиёнида ўтказилди. Ишқибозлар стадиёнга сиғмай кетди. Терма жамоа майдонга тушиши билан хуштакбозлик бошланди. Маҳаллий футболчилар эса олқишлар билан кутиб олинди. Ишқибозлар: «Луизинё! Луизинё!» деб қичкиришарди.

Луизинёга қарши ўйнаш Орландога топширилган. Қарасам, Орландо ўйин бошланмасиданоқ асабийлашяпти. Бу асабийлик бизга ҳам ўтди. Чунки терма жамоанинг оддий маҳаллий

клубга ютказиши жуда катта шармандалик эди.

Аммо асабийлашишга асос йўқ эди. Висенте Феола чиндан ҳам жуда ажойиб жамоа тузганди. «Коринтиан» яхши ўйин кўрсата олмади. Ҳисоб 3:1 га етганда айрим томошабинлар бизни олқишлай бошлашди.

Бир пайт тўп менга тегди. Катта тезликда дарбоза томон чопдим. Йўлда бир нечта рақибни алдаб ўтдим. «Коринтиан» ўйинчиси Ари Клименте менга дарс бериб қўймоқчи бўлдим, гишт тўлдирилган вагон мисоли устимга бостириб кела бошлади. Кейин... ёдимда саклангани шу: ерда чўзилганча оғриқдан ингрардим. Назаримда, кимдир ўткир тирноғи билан ўнг тиззани тимдаларди. Марио Америко капалаги учиб, мен томон чопди. Қела солиб жароҳатланган оёғимни уқалай бошлади.

— Қандайсан, Пеле? Учрашув охиригача ўйнай оласанми?

Мен йўқ дейишни хаёлимга ҳам келтирмадим. Арининг бу қўполлиги учун жарима тўпи белгиланди. Мен хужумни охирига етказишни жуда-жуда истардим. Марио Америко туришимга қўмаклашди. Тўпни тепдим-у, тиззамдаги оғриқдан яна ерга йиқилдим.

Ҳакамнинг ўйин тугаганини билдирувчи хуштаги чалинганида ҳисоб 5:1 эди. Биз ғолиб чиқдик. Аммо ўйинни охиригача етказа олмадим.

— Сен, бола, кўп чўчима,— деди Марио Америко ечинич хонасида.— Қўз очиб юмгунча оёкка турғизаман. Ҳеч нарса кўрмагандек яна қизларнинг кетидан чопаверасан.

Бу кўнглимни кўтарса-да, лекин барибир юрагим ғаш эди. Ахир отам худди шундай жароҳат туфайли футбол билан видолашишга мажбур бўлган.

Мени узоқ вақт даволашди. Гослингнинг нигоҳидан ҳеч нарса ни уқиб бўлмасди. Фақат тайёрага чиқиб ўтиргачгина Ов-

рупога жўнаб кетаётганимга ишонч ҳосил қилдим.

Биз Италияда тўхтадик. Тиззамдаги оғрикни унута бошладим. Кайфиятим ҳам кўтарилди. «Интер» ва «Фиорентин» жамоалари билан ўртоқлик учрашувлари ўтказиб, иккала ўйинда ҳам ғолиб чикдик. Аммо мен уларда иштирок этмадим. Даволашларига қарамай тиззам бутунлай тузалмаган эди.

Италиядан жўнашимиз арафаси жамоа раҳбари хузурига келдим. Мен жамоанинг асосий ўйинларда кемтик ҳолда иштирок этишни истамасдим. Мени Бразилияга қайтариб, ўрнимга бошқа футболчини чақириш маъқулроқ эмасмикан? Доктор Паулу менга ўйчан термулди.

— Пеле, сен ҳам, мен ҳам бундай қарор қабул қилишга ҳақли эмасмиз. Буни фақат доктор Гослинг ҳал этиши мумкин. Қани, у нима дер экан.

Яна бир марта текширувдан ўтказилдим. Гослинг қошларини чимирди.

— Нима десам экан... Тиззангининг жароҳати секин бияпти. Аммо ўйинларда иштирок эта олишингга ишончим комил. Фақат тинимсиз равишда даволашни лозим.

Мана, Австрия жамоаси билан бўладиган биринчи ўйинда катнашадиганлар рўйхати эълон қилинди. Мен рўйхатга киритилмадим. Англия терма жамоаси билан ўйинда ҳам шундай бўлди. Фақат менгина эмас, Зито, Гарринча ва Жалма Сантосдек «юлдуз»лар ҳам иштирок этишмади. Ваҳоланки, улар жароҳатланишмаган, нолишга ҳеч қадайд асос йўқ эди. Шунга қарамай, ўйинга тушишни жуда-жуда истардим.

Ниҳоят, интизорлик билан кутилган кун ҳам келди. Навбатдаги текширувдан сўнг доктор Гослинг менга кўз кирини ташлаб бош силқиди:

— Ўйинга тушишинг мумкин. Ва учинчи — русларга қарши

ўйин арафасида мен майдонга тушадиганлар рўйхатида ўз номини кўрдим.

Тўртинчи боб

Руслардан кейин уэлсликлар билан майдонга тушдик. Руслар устидан қозонилган ғалабадан сўнг бизга нисбатан қизиқиш ортди. Айниқса, мухбирлар ёш жамоа ва унинг ўйинчилари ҳақида билишни исташарди.

Майдонга жуда беписанд тушдик. Дарвозабон Жек Келси Яшин сингари уста эмасди, аммо тўп билан бинойидек олишар, ё уни илиб олар, ё қўли билан уриб дарвоза тўсини устидан ошириб юборарди. Биз асабийлаша бошладик. Бир неча қулай имкониятни бой бердик. Биринчи бўлим 0:0 ҳисобида тугади.

Ахволимизни тушуниш осон. Англия жамоаси билан дуранг ўйнаганмиз. Иккинчи дуранг финал сари йўлни бутунлай беркитади. Фақат ғалаба лозим.

Бош тренер Феола кўрсатмалар берди. Биз уни диққат билан тингладик. Сўнг доктор Паулу гапирди.

Биз албатта ғолиб чиқамиз деган ишонч билан майдонга тушдик. Танаффус чоғи уэлсликлар ҳам шундай қарорга келишган бўлса ажаб эмас. Ўйин охирлаб борарди. Қанча жон куйдирайлик, ўйинимиз сира қовушмасди. Матсола, Диди, Зигало ва камина бир неча қулай имкониятни бой бердик. Бундай вазиятда умидсизликка тушмай илож йўқ. Биз тақдиримизни ҳал этадиган дақиқалар ўтиб бораётганини жуда яхши ҳис қилиб турардик.

Ниҳоят, узок кутилган дам келди. Диди тўпни рақиб жарима майдончасида қабул қилиб олди-да, менга оширди. Мен дарвозадан бир неча қадам нари эдим. Тўпни зарб билан тепмоқчи бўлдим. Лекин бирдан тўпга кимнингдир оёғи узалди.

Тўпни охиста ўзимдан узоклаш-тирдим. Узалган оёк доғда қол-гач, тўпни қувиб етдим-да, бор кучим билан дарвозага тепдим. Келси жонхолоатда тўпга отилди. Аммо тўп химоячининг оёғига те-гиб, йўналишини ўзгартирди ва дарбозанинг кўрикланмаётган бурчагига тушди!

Телба мисол ирғишлаб чопган-ним эсимда. «Го-о-л!» Кўзимдан ёш куйиларди. Жамоадош дўст-ларим мен томон ёпирилишди. Бу мен киритган тўплар ичида энг унутилмаси эди. Ўйлаб кўр-сам, энг муҳим голим ҳам шу экан. У терма жамоамизга жаҳон биринчилиги учун курашни дав-ом эттириш ҳуқуқини берди.

Ғалаба нақадар қийин қўлга киритилса, шу қадар кадрли. Аммо меҳмонхонага қайтгач, қу-тилмаган манзарага дуч келдик. Матбуот ғалабамизни шунчаки омадининг юриши сифатида таъ-рифлаган эди. Гўё хужумчилар-нимиз жуда бўш ўйнаган, химоя-чиларгина бизни мағлубиятдан қутқариб қолишган эмиш. Мен киритган тўпимдан ор қилишим керакмиш. Чунки уни менга уэлс-лик химоячилар «совға» қилиш-ганмиш. Биз роса қулишдик. Бир ярим соат давом этган асабий-лик ортга чекинди. Тан олиш керак — ракибларимизнинг хи-моя чизиғи чиндан ҳам мустаҳ-кам эди. Лекин барибир улар эмас, биз ютиб чиқдик-ку, ахир. Футбол қонуни шундай-ку.

Фаранглар ҳам ракибларини енгиб, ярим финалга чиқишбди. Демак, бир неча кундан сўнг улар билан беллашамиз.

Руслар билан бўлган ўйинга қадар мени бразилиялик муҳбир-лардан бошқа ҳеч ким билмасди. Руелар, айниқса, Уэлс жамоаси билан бўлган ўйиндан сўнг ҳаммаси бошқача тус олди. Таж-рибали ўйинчилар билан бир қа-торда мендан ҳам интервью ола бошлашди. Бу мени жуда хижо-латга соларди. Чунки эндигина ўн етти ёшга тўлган эдим-да. Тан олиш керак — бу менга иккинчи

томондан ёқарди ҳам. Биринчи-лик қандай давом этаётганини ота-онам, қариндош-уруғларим узок Бауруда туриб кузатишаёт-гани менга яхши маълум эди.

Хузуригма тилларанг сочли швед қизлар тез-тез таширф буюриб туришарди. Бунақа сочни мен илгари фақат кўғир-чокларда кўрганман. Улар мен билан гаплашишар, дастхат ёзиб беришини илтимос қилишарди. Айримлари эса юз-қўлимни ҳам ушлаб кўрарди. Баъзилари эса хатто хайратланарди. Теримнинг ранги кўзларига бошқача кўри-нарди чоғи. Жамоадош дўстлар-им: «Пеле, уларга бунақа ранг-ни ёмғир юволмайди, ёки кўрк-манглар, рангим ўзимники деб тушутир», дея ҳазиллашишар-ди.

Бир қизни яхши эслайман. Унинг исми Лена эди. Икковимиз ҳам ўн етти ёшда. Биз қўл ушлашиб сайр қилардик. Бирин-чилик тугаб, учиб кетаётганимиз-да унинг йиғлагани ҳануз ёдим-да. Худди шу дамда мен бало-ғатга етганимни англадим. Ахир шундай сулув қиз мени деб кўз-ёши тўқди!.

Фаранг терма жамоаси билан ўйин Стокгольм-даги «Солна» стадиёнида ўт-ди. Ўйин бошидаёқ Вава тўп киритди. Унга тўпни мен ошириб бердим. Химоячилар гафлатда қолишди. Бу фарангларни бут-кул тушқунликка туширади, деб ўйлагандим. Аммо аксинча бўлиб чиқди. Тўққизинчи дақиқадаёқ Фонтэн химоямизни доғда қол-дириб, Жилмар кўриклаётган дарбозани аниқ мўлжалга олди. 1:1.

Фаранглар бир-бирларини қутлай кетишди. Мен эсам дар-боза томон чопдим. Дарбоза тўридан тўпни олиб бағримга босдим-да, майдон маркази то-мон югурдим.

— Қани, олға! — дея бақир-дим. — Бошидан бошлаймиз. Вақт ганимат.

Анча пайтгача ўйинимиз ко-
вушмади. Икки марта жамоани
хисобда олдинга олиб чиқиш
имкониятини бой бердим. Вава
тепган тўплар ҳам дарбоза ёни-
дан ўтиб кетар, Гарринча ҳам
дарбозани тўғри мўлжалга ола
билмасди.

Лекин барибир Гарринча ния-
тига етди — тўп киритишга му-
ваффақ бўлди. Аммо хакам бу
тўпни ҳисобламади — Гарринча
ўйиндан ташқари ҳолатда бўл-
ганмиш. Бу, албатта, нотўғри.
эди. Аммо тўғрими, нотўғрими —
ҳеч бир хакам қароридан қайт-
майди. Мен газабим жўшиб ха-
кам томон чопдим. Жамоадош
дўстларим ҳам менга эргашиш-
ди. Аммо Белини бизни тўхтатди:
— Ўзларингни босинглар!
Арз-дод бефойда. Дарров бирон-
таминани майдондан ҳайдайди.
Унга ҳозир шу керак.

Ўша заҳотиёқ ҳисобланмаган
тўпнинг аламини олдиқ: фаранг-
ларнинг марказий ярим ҳимоячи-
си Боб Жонке жароҳатланиб,
майдонни тарк этди. Марказий
ҳимоя чизигининг кучсизланган-
нидан фойдаланган Диди олға
интилди. Мен унинг чап томони-
да, Гарринча ўнг томонида, Ва-
ва эса сал орқароқда чолиб бор-
рарди. Фаранглар дарров ую-
вимизнинг йўлимизни тўсишди.
Дарбозабон Абс бу шиддатли
хужумдан ўзини йўқотиб қўйди.
Диди буни сезиб тўпни зарб би-
лан тепди. Абс жонҳолатда тўпга
отилди. Аммо... Гол!

Қувончдан Дидини бўғиб
қўйишимизга оз қолди. Биринчи
бўлим 2:1 ҳисобида тугади.

Иккинчи бўлимда ниҳоят ўзим-
ни қўлга олдим. Ўзимга ишончим
хам ошди. Биз ҳимояда яхши
ўйнадик. Ҳисоб бизни қаноат-
лантирарди. Аммо яна тўп ки-
ритиш истагида ёнардик. Вава
тўпни жарима майдончасига
оширди. Абс тўп сари чолиб
чикди, аммо озгина кечикди. Мен
тўпни дарбозага йўлладим. 3:1.
Бу менинг биринчиликдаги ик-
кинчи голим эди.

Тўртинчи тўп ҳам худди учин-
чини эслатарди: Вава тўпни теп-
ди, дарбозабон олға ташланди.
мен эсам тўпга ундан олдинроқ
етиб, тўпни дарбоза тўрига йўл-
ладим. 4:1

Фаранг ўйинчиларидан бири
мағлубият аламига чидаёлмай,
бор кучи билан жароҳатланган
тиззамга тепди. Мен йиқилдим.
Дарров кошимга жамоадошларим
етиб келишди. Мени йиқит-
ган ўйинчини сўка бошлашди.
Гарринчанинг «ўйиндан ташқари
ҳолатда» эканини вақтида пай
каган хакам мени тепиб йиқит-
тишганини «илғамай» қолди.

— Биз ҳали финалда ҳам
ўйнашимиз керак, — деган овози
эшитилди капитанимизнинг.

Биз бошқача иш тутушга қарор
қилдик. Галаба нақдлиги
тайин эди. Шу боис бўлак
хужумга зўр бермасликка қарор
қилдик. Рақиблиримиз шоши-
шар, шу вайдан кўп хато қили-
шарди. Тўп қутилмаганда менга
тушди. Қаршимда ҳеч ким кўрин-
мади. Факат мени атайин йиқит-
ган ҳимоячигина уч-тўрт кадам
нарида турарди. Шартта тўпни
унинг бошидан ошириб алдаб
ўтдим-да (Бразилияда бу усулни
«шляпа» дейишади), дарбозага
тепдим. Чамаси, тўпнинг тўрға
қандай бориб тушганини дарбо-
забон ҳам сезмади!

Ўйин 5:2 ҳисобида тугади. Қу-
вончимиз чексиз эди. Яна бир
кадам ташласак мақсадимизга
эришамиз. Ҳамма мени киритган
уч тўпим билан табриқларди.

Жароҳатланган оёғим зирки-
раб оғрирди. Шунга қарамай бу
оқшом мендан бахтлироқ одам
йўқ эди.

— Қизик, финалда ким билан
беллашарканмиз?

— Майдон эгалари — швед-
лар билан-да.

— Хай, нима ҳам қилдик.
Меҳмонлар нимага қодир экани-
ни улар кўриб қўйишсин...

Давоми бор.

Тошпўлат ТАЖАНГ

ВА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

Ия, Тўрам, камбағални кўнка-сига чиқибсанми?! Хўв, жиян, кани, дарров Тўра аканга жой бер-чи! Биласанми, бу жанобинг ким? Бу киши дептат, халқ хизматкори, мана шу перашка-дек эзилиб юрадиган кўнканг-ни хоҳласа бўш, хоҳласа тўқ қиладиган одам... Хўп-хўп, мақтов ҳам ёқмайди-я, тавба, қош жонворни жойига қўндириг энди! Хўш, йўл пўстак? Тоғанг банинсадан кевотти, ҳовлиқма, тинчлик. Битта тегирмончи хумса билан ажабтовур танишиб қолгандим, ўшани ҳоли ҳароби-ни чамалаб келяпман, тузук, ҳали ўлмабди. Манзилинг узоғ-ми? Унда бафуржа ўрнатиб, кулинга қулоқ бер-чи. Икки ҳафта бўп қолди-ёв, Теша чўтир-ни самоварида Танти бойваччани ошини еб, ёғини мўйлабга суриб қайтаётсам, Гулзордаги чала ётган фабрикони бетўнзори бор-ку, йўловчилар арқон товлайди-ган жой-чи, ўша ердан овоз эшитилди-ку! Қойил-э, куппа-кундузи кимни шўри қуридий-кин деб, деворни орқасига ўтсам, иккита ола-пес энгилли йигит битта туппа-тузук одам-ни ерга ётқизиб, йиртиб-йиртиб оғзига қўл тикяпти. Буниси эн-

ди номардлик-да, Тўрам! Чидолмадим, вой, ит эмганлар-э, ҳам-ён камлик қилдими тишини қоқяпсанлар, деб тўнғизни бола-сидек бир саваш қилувдим, ўлжасини ташлаб қочди-ку, яра-маслар. Ҳа, дедим, қайси шай-тон етаклади сани бу ташландиққа, дедим. Хунасанг безгак-дек қалт-қалт қилади, нафас оли-ши бежо, кўзи ола-кула. Зўрға хириллаб, жон ака, орқамга бир уринг, дейди. Ясама тиши ҳал-кумига тиқилиб қолди-ёв, деб орқасига гурсиллатиб солдим, кўзини пахтаси чиқиб, ўхчий-ўхчий бирдан хотинчасига йиғлаб қолди-ку! Учир-э, ҳезалак, де-дим, бўғзимни тешиги очилди деб, эшакдай ҳанграйсанми, де-сам: «Ичимга кетиб қолди», дейди. Энди матоҳингни тилла-хонадан қидирасан, дедим. «Ҳазм бўп кетса-я, унда нима қиламан», деб, қорини чангал-лаб инграйди дегин. Об-бо, бач-чағар-э, иштаҳанг наҳанг-ку, де-дим, темирни ҳазм қилса-я, ошқозон деб тегирмонни кў-тариб юрган экансан-де, дедим. «Бу тешик халтадан тегирмон яхши, ака», дейди. Кўп ингра-ма-ё, халтанг тешик бўлса, ўша ялтироқ темиринг бир кун қай-

тиб тушади, юб-юб яна оғзингга солавурасан, дедим. Шу пайт арвоҳдек иккита милиса пайдо бўп қолди, дегин. Бу ҳукуматларинг Тошпўлат тоғанга қандоқ мағмила қилганини айтиб ўтирмай, ўзингга аён. Етмиш йилдан бери Тошпўлат ким — ҳўл еган, безори, ишёқмас, бало-баттар... Қарасам, кулингни жа йўлтўсарга чиқариб қўядиган. Ҳўв, ўпкангни бос, дедим, ғат-ғат қилган карнайчи-ю, балога қолган сурнайчими? Милиса бўлсанг ўзингга, агар шўтта тирноқча айбим бўлса, пирингга сол, дедим. Йўқ, тилла тишини ютган хотинчалишинг ўртага тушиб, уларни жонига оро кирди, йўмасам икковини ҳам жой ростонидан қип қўярдим. Шу талўн топиб, ақл топмаган аҳмоқларингни уриб ўлдирсанг, савоқ топасан, Тўрам! Бу хотинчалиш тегирмончинг ҳам қиз узатаман деб арок, латта-путта, мебил-себилга бир тўп талўн олиб келаётган экан. Гўрсўхталар вайронада таппа босибди. Жон укалар, бор пулим сизларники, деса, пулларингни тутантириққа ишлат, талўнни чўз, дебди. Бечора ўзи бир марта талўнларини йўқотиб, ҳукуматдан хўп тазирини еб, ялиниб-ёлбориб яна ёздириб олган экан. Талўнинг бир парча қоғоз, қаерга беркитишни билмай, галварс оғзига тиқибди, тапир-тупир мушт еб, лунжи йиртилай деганда, ўзи ҳам итдек оч эканми, лўмбоздек қоғоз худди думбадек «лик» этиб томоғидан хайр-маъзурни насия қилиб ўтибди-кетибди! Бир вақт қарасам, талўнхўрингни ранги мурда, қоринни қучоғлаб ерга чўзилибди. Милисада инсоф борми, дедим, чақир дўхтирингни! «Тошмида танишим бор, ўша ёққа оборинглар, ошқозонини яраси очилиб кетди-ёв», дейди бечора. Разм солсам, бу ғарибни ўзимдан бошқа жонкуяри йўқ, искорийга ўтириб, баннисага обориб, ўртоғини топиб рў-

пара қилдим. Ҳазм бўп кетмасдан қорнидаги талўнларни ол, хумсанг ўзига эмас, талўнига куйиб кетяпти, дедим. Жон ака, бизникига хабар етказинг, деб ялинди. Уйини амаллаб топиб бордим, товукни каталагидек, дўмда бир уй бола-бақра, қийчув, тўполон. Суриштираман, бариси талўнхўрингни талўнхўрлари экан, «хушхабар»ни эшитиб йигини бошлаб юборди-ку, аранг қочиб чиқибман, пирингни арвойи. Ушандан бери тегирмончингни ҳоли нима кечдийкан, деб ўйлайман-у, иш кўплигидан боришга қўл тегмайди. Шу бугун эртаминан самоварга йўртиб тургандим, бирдан одамгарчилигим тутиб кетмасинми, тўхта, дедим бормаган номерд, дедим. Чўнтакда бир пақир йўқ, бошим айланиб Чорсага тушибман де, қиёмату аросат! Чакаги қимирлаган жон борки, бозорга ўтдик, деб жавраб ётибди. Бозоргамас, очиқ мазорга ўтдинг, десанг, гапингга тушунадиган галварс анқо! Ҳукуматинг ҳам бекор қолган юз пудли қозонларни ювиб-тараб бозорни томига тўмпарибди, ичига кирсанг ўғри ургандай шип-шийдам. Бори ҳам очирид, беочирид ол-чи, итдек талайди. Ҳозир беочирид ўлиш ҳам душвор, кафансиз кетасан, худоё тавба! Қандоқ замон бўлди бу-а, Тўрам? Хотинчасини атлас лозимини байроқ қилган пошоларингни кўзини шира босганмиди, етмиш йил нуқул камнзимга боряпмиз, деб юриб-юриб, мундоқ кўзингни очсанг — яна бой-камбағални даврига кеп турибсан! Ер думалоқ, деса ишонмасдим, рост экан, баччағар! Ҳзи шу кунларда тоза чапақай жаҳлим чиқиб юрибди, сен ҳукуматни қўлида ишлайсан-а, бошлиғингга айт, бозорни тўғрилаб қўйсин, агар қўлидан келмаса, ана, катта кўча! Оч баччағардан қоч баччағар, очларинг майдонга чиқсамми, тамом, казо-казоларинг қочгани

жой тополмай, йиққан-терганини сичқонни инига ижарага сарф қилади, билдингми?.. Хуллас, гапни пўскаллеси шуки, липпамга қистирилган арзанда қоғозни айтмаганда, баннисасига шу савлат билан қуруқ бордим. Дўхтир ошнаси чиқди, ҳай, ёдинг баҳай, десам, апарайса қилдик, дейди. Яримта ошқозон, икки қулоч ичагини олиб ташлабди. Талўн-чи, талўни бутун чиқдим, десам кулади. Хумсани ошқозонидан наҳ коптўкдек қоғозни опти дегин. Камбағалчиликни қорнига, Тўрам, болачақани ташвишига бурнимни қоқай, билдингми? Бу тегирмончи ҳам сенга ўхшаб қоғозбоз идорада ишларкан, дегин, пешинда абадга бормай, чақасини болаларига туфлаб йиғиб, тушлиқда овқатни ўрнига оз-оздан, свой оғарўд дегандай, қоғоз чайнаб, сув билан ютиб, қорнини алдаб юраркан, шунинг учун бу қоғозхўр ошқозон талўнларини ёғли паловдек паққос тушириб қўйибди-ку! Бундай юҳо ошқозонни бутунлай баҳридан ўтиш керак, дўхтир, дедим. Тегирмончинг ҳам томоқни дардидан халос бўларди, десам, шундоқ ҳам энди тўрт дона гуруч, бир томчи ёғ, бир тишлам нондан бошқаси қорнига сиймайди, дейди. Зап савобли иш қилибсан-да, дедим. Қани энди, менга ўхшаган хумсаларни ҳам бир қўлдан ўтказсанг, дедим. Қачон келсангиз, қўлда наштар, хизматга ҳозирман, дейди у хумпар. Рости, бу замонда темирни ғажийдурган ошқозон фақат киссангга зиён-да! Мана, сан дептатсан, шу масалани давлатга айт, ё бозорни жойига келтирсин, ёки фуқаросига замонабоп булбул қорин қўйсин. Бўлди, куфримни оширма, биламан нима дейишингни, сабр-тоқат дейсан. Бу сабринг ўлгунчами? Ё каттакўзим амалдорларинг ўзвайни сабри чексиз, деб хаёл сурадими-а? Ҳа, яна ақл ўргат: ишлаш ке-

рак, меҳнатни таги роҳат... Хўв, хумса, сенингча Тошпўлат тоғанг ўзини ўйнатиб, ҳаспини совутиб юрибдими, а? Кўриб турибсан, касалдан ҳол сўраб келяпман, нима бу, иш эмасми? Топган гул, топмаган бир боғ пиёз, ҳар ҳолда қуруқ эмас, тўртта шиша оби-раҳматни талўнини секин бехит қилиб, сестирадан киргизиб юбордим, тўйига яратар, ахир! Тўғри, сен балони биласан, албатта, оби-раҳматни чиптасидан воз кечиш осонмас манга, лекин сотиб олишга қулингга ақча қани? Улар ердами, тузалиб тўй қилса, айтар, ўшанда жониворни бир-икки пиёласини мириқиб шимириб келарман, нима дединг? Ҳа, тушасанми? Тоғанни гапи эсингда турсин-а! Эрта бурус кун мажлисвозлигинг бошланса, Салимни самоварида ёнбошлаб, томошаларингни дилбузардан кўриб-эшитиб, мағзини чақиб ётаман-ку, ўшанда оғзингга сўк солиб, ёки мизғиб ўлтирмасанг бўлгани, хўпми? Ана, ана, қара, Рустам ошпазни янги ошноаси аммо чўзма лағмонни боллайди-да! Тушлик бўлди шекилли, опкирасанми? Қачон сани вақтинг бўлган ўзи, Тўрам? Тўхта-тўхта, жа бўлмаса тўртта-бешта патта ташлаб кет, кантрол хумсанг текширса, сенга ҳам гап тегиб ўтирмасин...

ЯНГИ ҚИШЛОҚ САРГУЗАШТЛАРИ

**КАЛВАК
МАҲЗУМНИНГ
ХОТИРА
ДАФТАРИДАН***

Алқисса, кўнгилда анвойи бир хавф-ҳарос бирла бесаранжом ҳовлига тушганимда аср вақти кириб қолган эди. Фақирни сусткашлиги вайхиданми ёки ўзга сабабдан, баҳарҳол Ул Жаноб чизи бетоқатланиб, саҳнда

у ён-бу ёнга сайр қилар эрди-лар. Безовталиқ боисини сўрасам, айтдиларки: «Юрт ташвиши-да, тақсир! Агар иш бўлмаса одамларимизга бироз амри маъруф қилиб берсангиз». «Жамоат жамми?» «Жамоат уч соатдан бери сизга мунтазир, домла!» «Иби, чатоқ бўлибди-ку, масжидлари яқинми?» «Жамоат мачитда эмас, райкўм биноси олдида кутиб турибди». «Ия, шундайми, — дедим таажжуб ила, — ҳай, майли, ҳеч боки йўқ, илло, амри маъруф бобида уламога малолат гуноҳи азимдур Бул ҳолдан фақирни чизи аввал огоҳ этилса, мавъиза масаласида бағоят соз бўларди», дедим.

Кўча эшиги тагида бошига баркашдек шилёпон кўндирган Ул Жанобнинг ёрдамчиларидан бири тавозуъ бирлан қаршилаб, бизларни машинага ўтказиб, сўнг ўзи ҳам чиқди. «Қани, тезроқ ҳайда, — деб буюрдилар Ул Жаноб шўпирларига, — яна у ярамаслар ҳаммаёқни ағдартўнтар қилиб юбормасин». Фақир хавотир назари билан қараган эдим, Ул Жаноб айтдиларки: «Шу замонда одамларда сабр-қаноат деган, раҳбарларга ҳурмат деган нарса қолмади-да!» «Ори, рост айтурсиз, — дедим, — бу ердаги масжид имоми қавмларига амри маъруф қилмайдиму?» «Жуда илми паст, яна ўша ярамаслар билан тил топишган, — дедилар Ул Жаноб хуноблари ошиб, — агар тақсиримни озроқ бўлса ҳам бизларга нафлари тегса, шу ерни имоматини олиб берардик». «Оҳ-оҳ, қани энди сояи давлатингизни бир четиде юрсак, — дедим, — ҳайфки, кампир қариб қолган, бу ерга келишга унамайди-да!» «Кампир келмасалар шўттан ёшроғига уйлантириб қўямиз, домла», деб шўпирлари фақирни кўксидеги ўчаёзган чўғни титкиламасинму, бирам ҳушҳол бўлиб қулишдики, камина сўнгги кезларда

бундай яйраб, аздаҳдил кулмаган эрдим...

Йўл асносида ҳамроҳларнинг гоҳ ўрис, гоҳи туркий забонда дароз гуфти-гўларидан фақирга шул маъни аён бўлдики, ҳозир рўйи заминда, шул жумладан фориғбол Ўзбекистонда ҳам аҳли раийятни орасига ғулғула соладурғон шайтонлар оралабдурларки, уларни «эси тирик маст бирликчи» деб аташар экан. (Ҳайрият, кўпликчи эмас экан, билакс Ул Жанобнинг ҳоли... Наузуанбиллоҳ!) Улар бир пайтлар замонани алғов-далғов айлаган меншивойни зурриёдлари бўлиб, тўнғиздек болалаганларидан замин етишмай, камхўз, самхўз ерларига, давлатни фабрикларига, ҳатто олиймақом мансабдорларимизнинг курсиларига ҳам кўз олайтираётган эмишлар. Аҳли муслимни Сиротал Мустақимдан тойдириб, арбоби ҳукуматдорларга қарши ханжардек қайрар эмишлар. Ва яна ул бадқирдорлар ҳар бир ишларида Ул Жанобнинг қаҳри-ғазабига доҳил бўлган «димкротия» деган кофирларнинг аъмоли шаррини дастак қилиб олибдурлар ва ҳозир фақирга муштоқ турган аҳли жамоат орасига ҳам ул беҳирадлар кутқу солиб, закўнсиз «битинг»га чорлабдурлар. «Бу ошкоралик, димкротия хўп бошимизга битган бало бўлдида, домл!», дедилар таассуф билан шилёпонли амалдор каминага мурожжаатан. Шунда ул Жаноб падарона насихат айлаб дедиларки: «Фалончиев, замона зайли бу, кўникишга мажбурсиз, йўқса ҳамма позисиялардан айрилиб қоласиз!» Фақирни фаҳмича, бул бепарҳезларни отанг яхши-онанг яхши, деб вақтида бурнидан ип ўтказиб олинмаса, арбоби ҳукуматдорларимиз пойизиданми, ё полизиданми айрилиб қолишлари тайин экан. «Энди, Маҳзум домла, би-ир гумбирлатиб сўзлайсиз. Бизни одамлар содда, оқкўнгил, ай-

ниқса, сиздек оқ саллани ула-моларни кўрса оёғини ўпишади», дедилар Ул Жаноб. Бул гапдан пилхона яна бир сирни англадимки, бу музофотларда шапкаўш, шилёпон кийган казо-казо тўраларнинг чизи обрўси қолмабдур ва аксинча, фақир сингари алломайи замоналар машҳури жаҳон бўлибдур.

Ниҳояти, манзилга етиб келдик. Бош эгиб, сомиъ ўлтурғон жамоатга амри маъруф қилурман, деб ўйлаган эрдим, билдак, катта сахни тўлдирган, Тошпўлат тажангдек ёқавайрон, жаҳл отига миниб, баҳри муҳитдек бежо қалқиган юз-икки юз чоғлиқ кишлок аҳлини кўрдим-у, фақирни дилига ғулғула тушиб, Ул Жанобга қарадим. «Кўрқманг биз ҳув автобусу гурзавойлар билан тўсилган девор орқасида турамыз, — дедилар ул зот, — сиз эса анави зина тепасига чиқиб, уларни яхшиликча ўй-ўйларига тарқалишликка даъват қиласиз!» Фақир: «Хўп бўлади», деб минбарсифат пиллапояннинг энг юқорисига кўтарилдим ва ғала-ғовур бироз босилгач, ҳамду санодан сўнг, аммо баъд, деб, ислом арконларидан: имон-этиқоддан, салоту ҳамсадан амри маъруф наҳи анилмункарни бошлаган бир фурсатимда пастда турган тўралардан бири аста өнгимдан тортдики: «Тақсир, буларни мачитда гапирасиз, ҳозир миллий қадриятларимиздан сўзланг!», деб. Энгашиб, аста сўрадимки: «Бачи маъни миллий қадрият!» Айтдики: «Миллатлараро дўстликдан, юрт раҳбарларига ҳўрмату садоқатдан дўклад қилинг!» Аҳли уламога ақл ўргатманг, деб айтмоқчи эдим, нигоҳим орқа томонда, ҳаптўбусни панасида турган Ул Жанобга тушди. Ул зот: «Шундоқ бўлсин», дегандек маъқуллаб, бош силкиб кўйдилар. Арбоби ҳукуматни амри вожиб деб, жамоатга юзланиб мавъизани ўзгартирдим, яъни айтдимки: «Муҳтарам жамоат,

Пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи васаллам: «Одамларга ташаккур айтмайдиган киши Аллох таолога ҳам шукрона келтирмайди», деганлар, шундай экан, музофотингизни бу қадар обод, бу қадар мўл-кўл, фаровон этишда жонбозлик қилаётган Ул Жанобнинг яхшиликларини билмаган, унга ташаккур айтмаган одам Аллохга ҳам бандачилигини тўла-тўқис адо этмаган бўлади...» Шул замон жамоат «гур» этиб, Ул Жаноб ҳақларига дуога кўл очдим, баҳарҳол кучли шовқун кўлуб, тақа мўйлаб, чақир кўз бир бепарҳез фақирга қарата: «Домла, айтингчи, бизни райўнда қачон димкרותия бўлади ўзи?», деб бақирмасинму. Бул беодобона қилиқдан аранг шайтонга ҳай бериб, дедимки: «Аввало, кофирни дунёи аъмолидан бўлган димкרותия мусулмонларни дину диёнатиға, ахлоку одобиға зид эмасму, шарият китобларига қарамоқ жоиз ва иккиламчидан, агарчандки баландмақом давлат арбоблари лозим трпса ва башарти уламо уни мусулмон фарзандларига ҳаром эмас деб фатво берса, шунда ҳам...» Фақир ваъзини тугатмасимдан жамоатда беандиша қаҳқаҳа ҳосил бўлиб, камина ғазабланиб, шилёпонли амалдорлар бесаранжом типирчилаб, Ул Жаноб узоқдан қандайдир имо-ишоралар қилур эдилар. Шул фурсатда манглайи офтобда куйгон бир чорикор савол қилдики: «Ер ислоҳоти ҳақида ҳам бирон нарса денг, мулла!», деб. «Бул хусусда, ана, давлат арбоблари закўниска айтсинлар, Фақирдан асти сўрамангки, бундан кўп йиллар бурун Гўристон маҳалла масжидида ер ислоҳотидан амри маъруф қилиб, хўп таъзириمني еганман ва минбаъд бул ҳақда ваъз айтмасликка сўз берганман ва яна ким кафолат берадики, шул жавонибда ўргани асҳоблари йўқ деб. Алҳол, туркийда матал бор-ку, кўр ҳассасини бир марта

йўқотадур, тақсир!» Шунда ҳали-ги тақа мўйлов айтдики: «Йўмасам, минбарни бўшатиб кўйинг, домла!». Ғазабим лампа мойдек «лўп» этиб аланга олдию: «Аҳли уламога бақирманг, буро-дар!», дедим. Ул сакбачча эса баттар авжига чиқиб: «Сиз ҳам тушунмаган ишингизга тумшун-фингизни суқманг!», деди. Бирдан қирқ наърашерни йиққувдек кучли қаҳрим уйғониб, ҳайф сендек мусулмонга, лаънат сендек жоҳилларни етиштурғон устозингга, дедим ва бундай беадаб жамоатдан нари юрмоқ беҳроқ деб жаҳл бирлан пиллапоядан тушиб бир четга ўтиб эрдим. Ул Жаноб оламон кўзидан паналаб ҳузуримга югуриб келдиларки: «Тақсир, асосий гап қолиб кетди-ку! Оқ саллангизни ҳурмати йўқми, айтинг, тарқалишсин!» «Агар гап шу саллада бўлса, марҳамат, кийиб жанобларини ўзлари даъват қилсинлар!», дедим. Ул Жанобнинг ранглари бир оқариб, бир бўзариб, бадҳайбат шапкапўш миласага буюрдиларки: «Бас, жонга тегди, даф қил буларни!» деб. Милиса тўрт оломон тарафга югуриб кетди-ю, бир зум ўтмай дунёи-оламни маҳшаргоҳдек қий-чув босди. Астафируллоҳ, деб оркамга боқсамки, бир тўда милисалар қора таёқларини ўйнатиб оломонни ур калтак-сур калтак бирла пароканда қила бошлабдилар, бул қандай кўргулик деб Ул Жанобга қарасам, айтдиларки: «Раҳбарлардан бесўроқ митинг қилганларни законний жазоси шу!». Фақирни кўз олдимга биқирлаб қайнаб турган, гуноҳқор бандалар дод-войига тўлган жаҳаннам қозони келмасунми, аъзойибаданам қақшаб, Ул Жанобга мурожаат қилдимки: «Ҳазрат, аҳли мўминга ноҳақ қўл кўтариш гуноҳи азимдур, милисаларга айтинг, тўхтасинлар!», деб, Ул Жанобнинг кўзлари шайтоний чақнаб, аччиқ захарханда билан: «Сиз охират илмига, ка-

мина сиёсат илмига моҳир, шундайми, тақсир, — дедилар. — Шундай бўлса бу ишга аралашмасинлар, хўпми!» Ва фақирни бағоят ғам-андухга ботганини кўриб, бироз юмшаб марҳамат қилдиларки: «Буларни унутинг, домла! Энди уйга боринг, Сарвар кутиб қолгандир». Паршонҳол алфозда Жанобнинг мошинларига чиқиб ўлтирган вақтимда оппоқ ясатилган енгил мошинлардан яна иккитаси шошилиб келиб тўхтади. ул Жаноб барча аъёнлари бирла зўр саросимада мошиналар истиқболига пешвоз югурдилар. «Об-бо, барибир хўжайинга гап тегадиган бўлди-де», деди шўпир йигит. Тинчликми, бу не ҳол, деб сўрасам: «Вилоят бошлиқлари келишди, томошани зўри энди бошланади!» деди. Илоҳим, Ул Жаноб ҳам, Фақир ҳам бул оломонни жатига қолмасак гўрга эди, деган мудҳиш хаёл кўнгилга дағдаға қилган замон аъзойи-вужудимдан арақ-арақ тер куюб кетмасунму...

Мўътабар калом рўз-барўз кадрсизланиши бир замонида нарҳи ҳаминг қадар қоғоз учун чиқимдорлик фақирга ҳам ҳамёнан, ҳам руҳан оғир ботаётгани важҳидан таснифотларим узилиб-узилиб қолаётibdики, каминани маъзур тутсинлар, деб

Калвак Маҳзум Шоший

Тажанг тоға билан
Маҳзум домлаларнинг дил
сўзларини қоғозга кўчирувчи
Абдурахмон Иброҳимов

«Яна куйлагил, Гугуш!»

Эрон санъатининг ёрқин юлдузларидан бири — Гугуш ижросидаги қўшиқларни ёқтирмайдиган одам кам бўлса керак. Мана, ўн йилдан ортиқроқ вақтдан буён бу қўшиқлар элдан элга, тилдан тилга ўтади. Чунки Гугушнинг асосий ижрочилик фаолияти 1979 йилгача кечган. Эронда ислом инқилоби ғалаба қозонгач, аёлларнинг очиқ юз билан юриши, куйлаши, «ойнаи жаҳон» орқали чиқиши таъқиқланди.

Гугуш ҳам дастлаб хорижга кетди, аммо юрт соғинчи уни яна Техронга қайтарди. Афсуски, унинг ҳозирги ҳаёти ҳақида маълумотлар кам.

70-йилларни Гугуш фаолиятининг энг самарали даври деб айтиш мумкин. Бу йилларда унинг энг яхши қўшиқлари яратилди. «Бешик», «Махлуқ», «Хилват», «Шоир», «Ишон!», «Ҳамсафар», «Парранда», «Бедорманми ёки уйқуда!», «Мен келдим» («Ман омадаам») сингари қўшиқлари бунга мисол бўла олади. Хонанданинг бир қатор қўшиқлари бугунги кунда Насиба Абдуллаева, Сафия Сафтарова, Юлдуз Усмонова ва бошқа санъаткорлар томонидан севиб ижро этилмоқда. Отаси асли Эрон Озарбойжонидан бўлгани учун Гугуш репертуарида озарбойжонча қўшиқлар ҳам кўп. Ишқ ва вафо, ҳижрон ва изти-

роб, инсоний бахт, турмуш машаққатлари ҳақидаги бу наволар санъат ихлосмандлари эътиборини аллақачон қозонган. Эронда чиқадиган «Жавонони имруз» («Бугунги ёшлар») журнали ўқувчилари 1356 ҳижрий шамсий йилда [1977-78] ўтказилган конкурсда Гугушни замонавий қўшиқларнинг энг яхши ижрочиси деб топган эдилар. У кинода ҳам бир қатор ролларни ижро этган. Улардан энг машҳури — «Бир тун қиссаси» Тошкент халқаро кинофестивалида намоиш этилган.

Атоқли авар шоири Расул Ҳамзатов 70-йилларнинг бошида шўро делегатсияси таркибида Эронга сафар қилганди. Шу сафар таассуротлари асосида бир туркум шеърлар ёзди. Улардан бири Гугушга бағишланган. Хонанданинг ёқимли овозидан завқланган шоир шундай мисралар битган:

*«Ҳисларимга сен ишон»,
Қалбимда ажиб жулбуш.
«Ҳисларимга сен ишон»,
Куйлай бошлади Гугуш...»*

*«Ҳисларимга сен ишон»,
Унгимми бу ёки туш?!
Дейман бўлиб мафтунки:
— Яна куйлагил, Гугуш!»*

Носир Муҳаммад